

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕНДЕЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР РОМАНОВИЧ
УДК 340.12

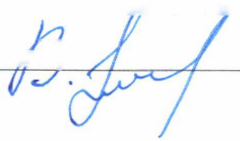
ДИСЕРТАЦІЯ

**КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р.:
НА МАТЕРІАЛАХ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВИХ ПАЛАТ В
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

081 – Право
08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 В. Р. Сендецький

Науковий керівник: Скоморовський Віталій Богданович, д.ю.н., професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Сендецький В. Р. Кадрове забезпечення судової реформи 1864 р.: на матеріалах функціонування судових палат в українських землях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ. 2026.

У дисертації на основі вивчення матеріалів функціонування судових палат в українських землях у кінці XIX – на початку XX ст. здійснено комплексний історико-правовий аналіз кадрового забезпечення судової реформи 1864 року.

Досліджуються причини й передумови судової реформи 1864 р. в російській імперії, які варто розглядати крізь призму ширшого комплексу політичних, соціальних і економічних чинників, що накопичувалися протягом тривалого часу до середини XIX століття. Акцентується на тому, що одним із фундаментальних мотивів для реформ стала неспроможність застарілої судової системи виконувати свої основні функції – забезпечення справедливості та захисту прав громадян. Недосконалість законодавства, залежність судових органів від адміністративного апарату та поширена корупція призвели до глибокої кризи довіри до наявної системи правосуддя.

Зазначається, що окрім внутрішніх чинників важливим стимулом стали зовнішні впливи: орієнтація на європейські зразки, де вже функціонували сучасні судові системи, що демонстрували свою дієвість у забезпеченні стабільності й правопорядку. Для російської владної еліти модернізація державного управління стала нагальною потребою, зумовленою прагненням зберегти міжнародну конкурентоспроможність імперії. Сукупність внутрішніх імперських трансформацій та зовнішніх викликів визначила необхідність реалізації судової реформи, яка слугувала інструментом зміцнення суспільного

порядку, підвищення ефективності державних інститутів і легітимізації політики царського уряду в умовах мінливого соціального контексту.

Наголошується, що розробники судової реформи запровадили чіткий принцип поділу судової влади як незалежної гілки, відокремленої від законодавчої, виконавчої та адміністративної. Реформа закріпила низку ключових принципів: рівність усіх громадян перед законом, незалежність і незмінюваність суддів, відкритість і публічність судового процесу, змагальність сторін та дотримання презумпції невинуватості. Серед найважливіших змін стали запровадження всестанових судів та інституту присяжних засідателів, заснування адвокатури, реорганізація прокуратури, а також створення мирової юстиції і впровадження посади судових слідчих, які діяли незалежно від поліції. Учасникам судового процесу – обвинуваченому, позивачу та відповідачу – було гарантовано рівні права, захищені законом і обов'язкові до дотримання в суді. Фундаментом судових статутів стала концепція правової особистості, яка закладала основи нового підходу до ролі людини в системі правосуддя.

Відзначається, що у ході судової реформи на українських землях, які на той період були частиною російської імперії, було засновано Харківську, Одеську та Київську судові палати. Їхніми ключовими завданнями стало здійснення різних видів судової діяльності, що наділило їх значними повноваженнями. З часом ці установи стали основою та найстабільнішим елементом судової системи, а їхня роль у забезпеченні правосуддя постійно зростала, сприяючи підвищенню його якості. Важливий акцент було зроблено на тому, щоб під час формування округів судових палат їхні кордони не збігалися з адміністративними, демонструючи незалежність судової влади від державної адміністрації та виконавчих органів. Головною функцією судових палат був розгляд апеляцій на рішення окружних судів. Окрім цього, вони виконували обов'язки суду першої інстанції для певних категорій справ. Характерною рисою апеляційного провадження в цих судах була висока ефективність розгляду справ.

Аналізуються принципи добору кадрів для зайняття посад суддів у рамках судової реформи 1864 року, які спиралися на впровадження низки новаторських підходів, спрямованих на забезпечення високого рівня професійної компетенції, об'єктивності та неупередженості представників судової влади. Увага зосереджувалася на створенні прозорої системи добору, основним критерієм якої виступав фаховий рівень кандидатів. Ключову роль відігравав високий освітній ценз: претенденти повинні були мати вищу юридичну освіту як доказ їхньої здатності орієнтуватися в правових нормах і забезпечувати якісне правозастосування. Особливий акцент також робився на практичному досвіді роботи у сфері права, що підтверджував готовність кандидатів до виконання професійних обов'язків на високому рівні. Водночас однією з визначальних складових процесу добору було запровадження механізмів оцінювання моральних якостей. Значущість надавалася репутації кандидатів, їхній особистій доброчесності, принциповій чесності та відданості ідеалам справедливості, з метою гарантування ефективного й етичного здійснення правосуддя.

Обґрунтовується, що у післяреформений період судова система стала функціонувати на принципах незалежності суддів, що вимагало ретельного підходу до відбору кандидатів, здатних приймати рішення без впливу зовнішніх сил або політичного тиску. Ця основоположна ідея стала ключовим елементом модернізації правосуддя, орієнтованої на формування справедливого та ефективного судового апарату. У рамках реформи 1864 р. принципи добору суддів були спрямовані на створення компетентної, незалежної та морально авторитетної судової системи, яка б відповідала вимогам часу та сподіванням суспільства.

Розглядається специфіка створення інституту присяжних засідателів, чий кадровий склад був спрямований на забезпечення об'єктивності й неупередженості судових рішень. Цей інститут формувався за рахунок залучення представників різних соціальних груп, що дозволяло враховувати різноманітний життєвий досвід і багатовимірність суспільних перспектив.

Участь у системі присяжних була заснована на принципах громадянської доброчесності та бездоганної репутації, що сприяло зміцненню довіри до суду як інституції.

Наводяться вимоги до судових слідчих, які були розроблені з метою впровадження нових стандартів, орієнтованих на покращення ефективності правової системи. Для виконання цих обов'язків могли залучатися лише особи, які відповідали суворим критеріям, що гарантували їхню професійність та неупередженість. Основними умовами були здобуття ґрунтовної юридичної освіти, яка забезпечувала розуміння сутності права та процедур, наявність високих моральних якостей, необхідних для підтримання образу справедливого представника правосуддя, а також підтверджений досвід роботи в юридичній сфері, що давав змогу опанувати практичні навички аналізу та оцінки справ. З метою забезпечення високого рівня професіоналізму призначення судових слідчих здійснювалося через багатоетапний і ретельний конкурс, що мінімізувало ризик залучення до судової системи осіб із недостатньою кваліфікацією.

Розкриваються кваліфікаційні вимоги до працівників органів прокуратури, які також були спрямовані на модернізацію правової системи та підвищення якості їхньої професійної діяльності. Кандидати повинні були мати глибокі юридичні знання, що ґрунтуються на високому рівні освіти, досконало орієнтуватися в законодавстві та мати бездоганну ділову репутацію. Головний акцент робився на відборі досвідчених фахівців, здатних чітко дотримуватися принципів справедливості й законності у своїй роботі. Підкреслювалася необхідність поліпшення ефективності здійснення нагляду за дотриманням законодавства і підвищення довіри суспільства до прокуратури як фундаментального елемента системи правосуддя.

Аналізуються підходи до кадрового забезпечення адвокатури, яка стала одним із ключових елементів судової реформи. Чітко визначалися вимоги до претендентів, які прагнули отримати статус адвоката. Від кандидатів очікували високого рівня юридичної підготовки, підтвердженого дипломом профільного

навчального закладу. Окрім цього, обов'язковою вимогою стала бездоганна репутація – як у правовому, так і в морально-етичному аспектах. Ще одним важливим критерієм стала необхідність отримання спеціального дозволу на здійснення адвокатської діяльності від судових органів. Це нововведення виконувало функцію вхідного контролю за професійною компетентністю та доброчесністю майбутніх адвокатів. Водночас зауважується, що основним джерелом поповнення лав адвокатури були випускники юридичних факультетів університетів, які прагнули зробити кар'єру в цій сфері. До того ж значна увага приділялася системі підвищення кваліфікації, що дозволяло адвокатам вдосконалювати свої навички та підвищувати якість правозахисної роботи. Запровадження жорстких вимог до відбору кадрів дало змогу створити професійне середовище, яке спроможне гарантувати об'єктивність, неупередженість та справедливість під час розгляду судових справ.

Вивчаються особливості відбору судових приставів, які базувалися на низці важливих вимог, покликаних забезпечити професійність та чесність представників цієї посади. Від кандидатів вимагали дотримання високих моральних стандартів і бездоганної репутації у правовій сфері. Обов'язковою умовою був відповідний рівень освіти, що дозволяв належним чином виконувати покладені обов'язки. Претенденти мали володіти практичними навичками і глибокими знаннями законодавства, необхідними для реалізації судових рішень. Додатково враховувалися вік та стан здоров'я кандидатів, оскільки ці показники вважали ключовими для успішної роботи в цій галузі. Процедура відбору будувалася на принципах прозорості й об'єктивності, що значно підвищувало довіру до судової системи серед населення та сприяло відповідальному ставленню до правозастосування.

Розглядається кадрове забезпечення нотаріальної системи, яке характеризувалося впровадженням низки важливих змін, спрямованих на професіоналізацію та оптимізацію роботи цієї інституції. Однією з основних новацій стало встановлення чітких вимог до претендентів на посаду нотаріуса, які обов'язково включали спеціальну підготовку та підтвердження

професійної кваліфікації. Для підвищення якості роботи було запроваджено механізми контролю за діяльністю нотаріусів з метою забезпечення дотримання законодавства та гарантування правового захисту громадян. Кадрова політика поступово переходила до моделі відкритого відбору, яка дозволяла залучати до нотаріальної системи висококваліфікованих молодих юристів. Особливий наголос робився на забезпеченні незалежності нотаріусів: створювалися умови для неупередженого виконання ними своїх обов'язків, що мало ключове значення для формування довіри суспільства до нотаріальних органів.

Констатується, що у запровадженні демократичних перетворень у судовій сфері владна верхівка вбачала певну загрозу самодержавному режиму. Як реакція, у 1870-х роках царат ініціював контрреформу судової системи, спрямовану на посилення імперської влади. Законодавство було переглянуто таким чином, щоб адміністративний вплив на суди посилювався, було запроваджено нові правила розгляду справ і змінено основи судочинства. Принципи кадрового забезпечення, задекларовані в рамках судової реформи, зазнали суттєвих змін уже в процесі їх практичного впровадження, а компетенцію демократичних інститутів судової реформи було звужено.

Ключові слова: державотворення, захист прав людини, історія держави та права, кадрове забезпечення, правовідносини, правосуддя, правотворення, причини та умови злочинності, Російська імперія, судова реформа 1864 р., судові статути, судові установи, Україна, українська державність, українське державотворення.

ABSTRACT

Sendetskyi V. R. Personnel support of the judicial reform of 1864: based on the materials of the functioning of court chambers in Ukrainian lands. – Qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Scientific research for the PhD degree in specialty 081 «Law». Higher educational institution «KROK University». Kyiv. 2026.

The dissertation is based on the study of materials on the functioning of court chambers in Ukrainian lands in the late 19th - early 20th centuries. A comprehensive historical and legal analysis of the personnel support of the judicial reform of 1864 is carried out.

The reasons and prerequisites of the judicial reform of 1864 in the Russian Empire are investigated, which should be considered through the prism of a wider complex of political, social and economic factors that accumulated over a long period of time until the middle of the 19th century. It is emphasized that one of the fundamental motives for the reforms was the inability of the outdated judicial system to perform its main functions - ensuring justice and protecting the rights of citizens. The imperfection of the legislation, the dependence of the judiciary on the administrative apparatus and widespread corruption led to a deep crisis of confidence in the existing justice system.

It is noted that in addition to internal factors, external influences became an important stimulus: orientation towards European models, where modern judicial systems were already functioning, demonstrating their effectiveness in ensuring stability and law and order. For the Russian ruling elite, the modernization of public administration became an urgent need, driven by the desire to preserve the international competitiveness of the empire. The combination of internal imperial transformations and external challenges determined the need to implement judicial reform, which served as a tool for strengthening public order, increasing the efficiency of state institutions and legitimizing the policy of the tsarist government in a changing social context.

It is emphasized that the developers of the judicial reform introduced a clear principle of the separation of the judiciary as an independent branch, separate from the legislative, executive and administrative. The reform established a number of key principles: equality of all citizens before the law, independence and irremovability of judges, openness and publicity of the trial, adversarial nature of

the parties and observance of the presumption of innocence. Among the most important changes were the introduction of all-estate courts and the institute of jurors, the establishment of the bar, the reorganization of the prosecutor's office, as well as the creation of justice of the peace and the introduction of the position of judicial investigators, who acted independently of the police. Participants in the trial — the accused, the plaintiff and the defendant — were guaranteed equal rights, protected by law and mandatory for observance in court. The foundation of the judicial statutes was the concept of legal personality, which laid the foundations of a new approach to the role of a person in the justice system.

It is noted that during the judicial reform in the Ukrainian lands, which at that time were part of the Russian Empire, the Kharkiv, Odessa and Kyiv court chambers were founded. Their key tasks were to carry out various types of judicial activities, which gave them significant powers. Over time, these institutions became the basis and the most stable element of the judicial system, and their role in ensuring justice was constantly growing, contributing to improving its quality. An important emphasis was placed on ensuring that during the formation of the court chambers' districts, their borders did not coincide with the administrative ones, demonstrating the independence of the judiciary from the state administration and executive bodies. The main function of the court chambers was to consider appeals against decisions of district courts. In addition, they performed the duties of a court of first instance for certain categories of cases. A characteristic feature of the appellate proceedings in these courts was the high efficiency of considering cases.

The principles of selecting personnel for the positions of judges within the framework of the judicial reform of 1864 are analyzed, which were based on the implementation of a number of innovative approaches aimed at ensuring a high level of professional competence, objectivity and impartiality of representatives of the judiciary. Attention was focused on creating a transparent selection system, the main criterion of which was the professional level of candidates. A high educational qualification played a key role: applicants had to have a higher legal education as proof of their ability to navigate legal norms and ensure high-quality law

enforcement. Special emphasis was also placed on practical experience in the field of law, which confirmed the candidates' readiness to perform professional duties at a high level. At the same time, one of the defining components of the selection process was the introduction of mechanisms for assessing moral qualities. Importance was given to the reputation of candidates, their personal integrity, principled honesty and commitment to the ideals of justice, in order to guarantee the effective and ethical administration of justice.

It is argued that in the post-reform period, the judicial system began to function on the principles of judicial independence, which required a careful approach to the selection of candidates capable of making decisions without the influence of external forces or political pressure. This fundamental idea became a key element of the modernization of justice, focused on the formation of a fair and effective judicial apparatus. Within the framework of the 1864 reform, the principles of selecting judges were aimed at creating a competent, independent and morally authoritative judicial system that would meet the requirements of the time and the expectations of society.

The specifics of the creation of the institute of jurors, whose staffing was aimed at ensuring the objectivity and impartiality of judicial decisions, are considered. This institution was formed by involving representatives of different social groups, which allowed to take into account diverse life experiences and multidimensionality of social perspectives. Participation in the jury system was based on the principles of civic charity and impeccable reputation, which contributed to strengthening trust in the court as an institution

The requirements for judicial investigators are given, which were developed in order to implement new standards aimed at improving the efficiency of the legal system. Only persons who met strict criteria that guaranteed their professionalism and impartiality could be involved in performing these duties. The main conditions were obtaining a thorough legal education that provided an understanding of the essence of law and procedures, the presence of high moral qualities necessary to maintain the image of a fair representative of justice, as well as proven experience

in the legal field, which made it possible to master practical skills in analyzing and evaluating cases. In order to ensure a high level of professionalism, the appointment of judicial investigators was carried out through a multi-stage and thorough competition, which minimized the risk of attracting to the judicial system persons with insufficient qualifications.

The qualification requirements for employees of the prosecutor's office are disclosed, which were also aimed at modernizing the legal system and improving the quality of their professional activities. Candidates had to have deep legal knowledge based on a high level of education, be perfectly oriented in the legislation and have an impeccable business reputation. The main emphasis was placed on the selection of experienced specialists who are able to clearly adhere to the principles of justice and legality in their work. The need to improve the effectiveness of supervision over compliance with the law and increase public trust in the prosecutor's office as a fundamental element of the justice system was emphasized.

The approaches to staffing the bar, which became one of the key elements of the judicial reform, are analyzed. The requirements for applicants seeking to obtain the status of an advocate were clearly defined. Candidates were expected to have a high level of legal training, confirmed by a diploma from a specialized educational institution. In addition, an impeccable reputation became a mandatory requirement - both in legal and moral and ethical aspects. Another important criterion was the need to obtain a special permit to practice law from the judicial authorities. This innovation served as an input control over the professional competence and integrity of future advocates. At the same time, it is noted that the main source of replenishment of the ranks of the bar were graduates of university law faculties who sought to make a career in this area. In addition, considerable attention was paid to the system of advanced training, which allowed advocates to improve their skills and improve the quality of human rights work. The introduction of strict requirements for personnel selection made it possible to create a professional environment that is able to guarantee objectivity, impartiality and fairness during the consideration of court cases.

The features of the selection of bailiffs are studied, which were based on a number of important requirements designed to ensure the professionalism and integrity of representatives of this position. Candidates were required to adhere to high moral standards and an impeccable reputation in the legal field. An appropriate level of education was a prerequisite, allowing them to properly perform their duties. Applicants had to have practical skills and in-depth knowledge of the legislation necessary for the implementation of court decisions. Additionally, the age and health of the candidates were taken into account, since these indicators were considered key to successful work in this area. The selection procedure was based on the principles of transparency and objectivity, which significantly increased trust in the judicial system among the population and contributed to a responsible attitude to law enforcement.

The staffing of the notarial system is considered, which was characterized by the introduction of a number of important changes aimed at professionalizing and optimizing the work of this institution. One of the main innovations was the establishment of clear requirements for applicants for the position of notary, which necessarily included special training and confirmation of professional qualifications. To improve the quality of work, mechanisms for controlling the activities of notaries were introduced in order to ensure compliance with the law and guarantee the legal protection of citizens. Personnel policy gradually switched to an open selection model, which allowed attracting highly qualified young lawyers to the notarial system. Special emphasis was placed on ensuring the independence of notaries: conditions were created for their impartial performance of their duties, which was of key importance for the formation of public trust in notarial bodies.

It is stated that the ruling elite saw the introduction of democratic reforms in the judicial sphere as a certain threat to the autocratic regime. As a reaction, in the 1870s the tsar initiated a counter-reform of the judicial system aimed at strengthening imperial power. The legislation was revised in such a way that the administrative influence on the courts increased, new rules for considering cases were introduced and the foundations of judicial proceedings were changed. The

principles of staffing, declared within the framework of the judicial reform, underwent significant changes already in the process of their practical implementation, the competence of democratic institutions of judicial reform was narrowed.

Keywords: state formation, protection of human rights, history of the state and law, staffing, legal relations, justice, law-making, causes and conditions of crime, Russian Empire, judicial reform of 1864, judicial statutes, judicial institutions, Ukraine, Ukrainian statehood, Ukrainian state-building.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових періодичних виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз:

1. Скоморовський В., Сендецький В. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після Судової реформи 1864 року. *Legal Bulletin*. 2023. № 2 (8). Рр. 10–16.
DOI: 10.31732/2708-339X-2023-08-10-16
2. Сендецький В. Р. Вплив Судової реформи 1864 року на становлення адвокатури в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 83: частина 1. С. 94–99.
DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.12>
3. Скоморовський В., Сендецький В. Відображення норм цивільного процесуального права у судових статутах 1864 р. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. № 3. С. 134–139.
DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.24>

**Наукова публікація за темою дисертації у науковому періодичному
виданні, проіндексованому у базі даних Scopus:**

1. Kelbia S., Dziubak S., Sendetskyi V., Lutskyi R. Value of the European understanding of the rule of law for the development of the modern democratic state: Theoretical and historical aspect. *Social & Legal Studios*. 2025. Vol. 8. № 1. Pp. 82–95. DOI: 10.32518/sals1.2025.82

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Сендецький В. Р. Створення судових палат в Україні у ході реалізації Судової реформи 1864 р. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей V Міжнародної конференції* (7 грудня 2023 р.). Київ: Університет «КРОК», 2023.
<https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2023/paper/view/1665>
2. Сендецький В. Р. Кадрове забезпечення окружних судів після судової реформи 1864 року. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей VI Міжнародної конференції* (5–6 грудня 2024 р.). Київ: Університет «КРОК», 2024.
<https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2379>
3. Сендецький В. Р. Система мирової юстиції за судовою реформою 1864 р. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами X Міжнародної наукової конференції*. м. Луцьк, 26 грудня 2025 р. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2025. С. 185–188.
<https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/26.12.2025/75>

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	26
1.1. Причини та передумови судової реформи 1864 р.	26
1.2. Принципи та основні інститути судової реформи	47
1.3. Особливості запровадження судової реформи в українських землях	78
Висновки до розділу 1	91
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ СУДОВИХ ПАЛАТ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДОВИХ РЕФОРМАЦІЙ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.	94
2.1. Специфіка створення Харківської судової палати	94
2.2. Особливості заснування Одеської судової палати	114
2.3. Специфіка створення Київської судової палати	139
Висновки до розділу 2	167
РОЗДІЛ 3. ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВПРОВАДЖЕННЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р. В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	169
3.1. Принципи добору кадрів на посаду судді	169
3.2. Кадровий склад інституту присяжних засідателів	189
3.3. Вимоги до персонального складу судових слідчих	204
3.4. Кваліфікаційні вимоги до органів прокуратури	212
3.5. Кадрове наповнення адвокатури	227
3.6. Критерії відбору судових приставів	240
3.7. Особливості кадрового забезпечення системи нотаріату	250
Висновки до розділу 3	258
ВИСНОВКИ	262
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	269

ВСТУП

В умовах формування України як правової держави важлива роль відводиться судовій гілці влади. Судова влада виконує важливу інтегруючу та стабілізаційну функцію, сприяючи підтриманню балансу та гармонії в соціумі. Функціонування судових органів, побудоване на принципах верховенства права, гарантує захист прав і свобод людини та громадянина, які закріплені Конституцією України, а також забезпечує дотримання законних інтересів юридичних осіб, суспільства та держави.

За роки незалежності судова система країни проходила численні етапи реформування, які здебільшого торкалися організаційної структури судоустрою. Проте питання кадрового забезпечення, яке є ключовим елементом забезпечення високої якості правосуддя, залишалося менш пріоритетним. Сьогодні судова система потребує впровадження сучасних підходів до кадрової політики, що враховували б актуальні тенденції розвитку суспільних відносин, міжнародний позитивний досвід і високий професіоналізм працівників у реалізації принципів справедливості та верховенства права. При цьому важливо долати існуючі недоліки в професійній діяльності суддів та працівників апаратів судів.

Юридична діяльність має свої особливості, серед яких важливість не лише ґрунтовних теоретичних знань, а й практичного опанування правозастосовчими технологіями. Випускники сучасних юридичних закладів освіти мають бути належним чином підготовленими до роботи з діловодством та виконання професійних обов'язків у структурах різної відомчої належності. Водночас вони повинні набувати навичок публічних виступів, зокрема в судових засіданнях. Такий підхід зменшує небезпеку виникнення слідчих і судових помилок, а також сприятиме відновленню довіри громадян до отримання якісної та професійної юридичної допомоги.

Суттєво сприяти вирішенню проблеми забезпечення системи правосуддя висококваліфікованими кадрами здатне впровадження сучасних

освітніх технологій у процес розроблення концепцій підготовки юридичних фахівців. У цьому контексті постає необхідність глибокого аналізу досвіду попередніх поколінь у сфері теоретичної освіти та практичного навчання юристів, щоб адаптувати та творчо переосмислити напрацьовані методи. Особливу зацікавленість викликає механізм підготовки фахівців, який функціонував в умовах судової реформи 1864 року.

Судова реформа запровадила новий формат судової системи, який міг бути зреалізований лише за участю висококваліфікованих юристів, що відповідали визначеним вимогам. Участь у судовому процесі, заснованому на принципах змагальності та прозорості, вимагала не лише досконалого знання законодавства, а й навичок критичного аналізу фактів та прийняття рішень на підставі правових положень. У зв'язку з цим розроблення проєктів судової реформи привернуло увагу до питання підготовки кадрів для нової судової системи. Перед законодавцями постало завдання створення спеціального механізму для підготовки кваліфікованих фахівців, здатних забезпечити ефективне функціонування органів правосуддя.

Наведені аргументи значно підкреслюють важливість досліджуваної проблематики і підтверджують її актуальність у сучасних умовах. Глибокий та всебічний аналіз кадрового забезпечення судової реформи 1864 р. матиме значний вплив на процес удосконалення національної судової системи. Це дозволить не лише уникнути помилок і недоопрацювань минулого, але й забезпечить раціональне використання накопиченого позитивного досвіду у сфері судочинства для його ефективного застосування в сучасних реаліях.

Теоретичну основу дисертації склали праці відомих вітчизняних науковців, серед них: С. Бандурка, О. Биркович, М. Бурдін, Є. Бутирін, О. Гаряга, Ю. Гоцуляк, К. Добкіна, І. Доляновська, В. Єрмолаєв, Е. Іскендеров, О. Ковалишин, В. Корольова, В. Кравчук, С. Крушинський, Г. Лаврик, Ю. Левчук, Н. Лешкович, В. Лизогуб, О. Липитчук, В. Максимова, А. Меланчук, О. Нестерцова-Собакарь, С. Обрусна, В. Павелко, В. Панченко, І. Поляков, С. Прилипко, В. Прус, В. Рум'янцев, Р. Савуляк, О. Самойленко,

О. Сарнацький, О. Святоцький, О. Середа, О. Сєряков, Д. Сімонович, В. Скоморовський, І. Скуратович, Д. Слинько, О. Соп'яненко, Н. Степаненко, В. Сухонос, О. Таваркіладзе, І. Усенко, О. Феоктістова, А. Француз, А. Цибуляк-Кустевич, Д. Чепкаленко, О. Чудновський, В. Шандра, Т. Шаравара, О. Ярмиш, М. Яцишин та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК»: «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є здійснення комплексного історико-правового аналізу кадрового забезпечення судової реформи 1864 р. на основі досвіду функціонування судових палат в українських землях у кінці XIX – на початку XX ст.

Здійснення зазначеної мети дисертаційної роботи зумовило необхідність вирішення таких **завдань**:

- простежити причини та передумови судової реформи 1864 р.;
- охарактеризувати принципи та основні інститути судової реформи;
- дослідити особливості запровадження судової реформи;
- розкрити специфіку створення Харківської судової палати;
- висвітлити особливості заснування Одеської судової палати;
- розглянути специфіку створення Київської судової палати;
- проаналізувати принципи добору кадрів на посаду судді;
- охарактеризувати кадровий склад інституту присяжних засідателів;
- дослідити вимоги до персонального складу судових слідчих;
- розглянути кваліфікаційні вимоги органів прокуратури;
- розкрити специфіку кадрового наповнення адвокатури;

- проаналізувати критерії відбору судових приставів;
- встановити особливості кадрового забезпечення системи нотаріату.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері правосуддя в їхньому історичному вимірі.

Предметом дослідження є законодавчі норми у сфері кадрового забезпечення судової реформи 1864 р. на основі досвіду функціонування судових палат в українських землях у кінці XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої в дисертації мети та вирішення зазначених завдань було використано широкий спектр загальнонаукових і спеціальних методів наукового дослідження. Аналіз кадрового забезпечення судової реформи 1864 р. на основі досвіду функціонування судових палат в українських землях у кінці XIX – на початку XX ст. ґрунтувався на застосуванні міждисциплінарного, аксіологічного та цивілізаційного підходів. Основою методологічного апарату дослідження стало використання діалектичного методу, який дозволив найповніше розкрити предмет дослідження та реалізувати поставлені завдання.

У процесі підготовки дисертаційного дослідження було використано широкий спектр спеціальних наукових методів, що забезпечили комплексність аналізу та досягнення наукових цілей. Метод системного аналізу застосовувався для вивчення правових засад реформування судової системи середини XIX століття (підрозділи 1.1, 1.2). Використання історичного методу надало змогу простежити причини та передумови судової реформи 1864 року, а також виявити особливості створення судових палат в українських губерніях російської імперії (підрозділ 1.1, розділ 2). Інституційний метод дозволив глибше зрозуміти специфіку діяльності судових установ, які функціонували на українських землях (підрозділ 1.2, розділ 2). Завдяки структурно-функціональному методу було здійснено аналіз практичної роботи судових органів після запровадження реформи (підрозділ 1.3, розділ 2). Застосування історико-порівняльного методу послужило основою для з’ясування сутності ключових явищ, що були предметом дослідження, з їх подальшим

порівнянням із попередніми історичними етапами (підрозділи 1.1, 1.3, розділ 2). Нормативно-порівняльний метод уможливив ретельний аналіз підходів до формування кадрового забезпечення судової реформи (підрозділ 1.2, розділ 3). Завдяки порівняльно-правовому аналізу здійснено всебічне дослідження законодавчої бази з точки зору регулювання кадрових питань судової реформи (розділ 3). Формально-юридичний метод забезпечив аналіз окремих положень нормативно-правових актів, у яких визначалися організаційно-правові засади кадрового забезпечення судової реформи (підрозділ 1.2, розділи 2 і 3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що за своїм змістом та характером дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці дослідженням, де на матеріалах функціонування судових палат в українських землях у кінці XIX – на початку XX ст. здійснено комплексний історико-правовий аналіз кадрового забезпечення судової реформи 1864 р. Результати дослідження відображено у таких теоретичних та практичних положеннях:

вперше:

- встановлено, що судова реформа 1864 р. сприяла формуванню нової судової служби, що включала запровадження юридичної професії. Юристи як професійна спільнота здобули автономію у сфері правозастосування, яка була їм довірена. Реформа суттєво вплинула на розвиток юридичної освіти та науки, появу численних спеціалізованих видань юридичного спрямування, а також започаткування діяльності наукових юридичних товариств, що стало основою для подальшого становлення й удосконалення правової системи;

- охарактеризовано, що основна проблема незадовільної роботи судової системи в дореформений період полягала не лише у недосконалості законодавчої бази, але й у низькому професійному рівні та моральній недоброчесності суддів і судових чиновників. Її вирішення визначало потребу підготовки за короткий проміжок часу значної когорти освічених, компетентних і моральних юристів. Це зумовило реформу правової освіти,

зокрема відкриття юридичних спеціальностей у закладах освіти із залученням до викладання провідних фахівців-юристів того часу;

– проаналізовано, що поява професійних юристів нового типу стала справжнім розривом із усталеними інституційними традиціями російської імперії, для якої впродовж тривалого часу характерним було беззаперечне домінування виконавчої влади, у той час як судова влада займала другорядну роль. Багато з них вбачали своє життєве покликання у прагненні утвердити верховенство закону, розвинути сучасну й ефективну судову систему та загалом закласти основи правової держави;

– доведено, що імперський самодержавний режим, хоча й проголошував західноєвропейські принципи функціонування судової системи, на практиці повною мірою їх не сприймав. Запозичуючи західні форми, часто ігнорувався їхній сутнісний зміст. Більше того, навіть самі форми могли бути відкинуті, якщо їхнє впровадження хоча б опосередковано загрожувало владі царя. Самодержавство поєднувало прагнення впровадження законності та порядку в державі з паралельною боротьбою проти того ж порядку та законності у випадках, коли це могло обмежити абсолютну волю монарха. Така подвійність російської політико-правової культури чітко демонструє перевагу верховенства особистої влади над верховенством права;

удосконалено:

– домінанти щодо того, що судова реформа 1864 р. кардинально змінила систему правосуддя. Нова реформа впроваджувалася на засадах правової системи, що включали незалежність судів, рівноправність усіх громадян перед законом, принцип змагальності сторін та відкритість судових процесів. Ключовим гарантом незалежності судової гілки влади стала незмінюваність суддів. Посади займали професійні судді, які призначалися пожиттєво, що слугувало важливим захисним механізмом, адже забезпечувало їм стабільність навіть у випадках ухвалення рішень, що не відповідали інтересам виконавчої влади. Окрім цього, реформа скасувала суворо формальні докази і

таємницю канцелярії, запровадивши обвинувальний процес, спрямований на об'єктивність та справедливість;

– положення про специфіку впровадження судової реформи 1864 р., яка поширювалася лише на ті губернії російської імперії, де були створені органи місцевого самоврядування – земства та міські думи. Саме ці органи обирали мирових суддів і присяжних повірених. У тих же губерніях, які частково зберігали риси своїх попередніх адміністративних систем або мали власні національні особливості, реформа впроваджувалася поступово та з великим відставанням. При цьому відмовлялися від виборчого принципу, замінюючи його урядовим призначенням на посади, які в інших регіонах залишалися виборними;

– твердження про те, що численні спроби інтегрувати державні установи в рамки правових норм постійно наштовхувалися на опір імперської влади, що доволі чітко демонструє складність реформування правової системи в російській імперії. У результаті цього судовим органам так і не вдалося отримати повну незалежність від адміністративної влади, що стало постійним джерелом конфліктів між двома інституціями. Судова реформа не набула характеру всестановості, оскільки для селян залишено волосний суд, заснований на звичаєвому праві, а також функціонувала система спеціальних судів – військових і духовних. Призначення суддів у цих структурах здійснювалося з необхідністю узгодження кандидатур на усіх етапах;

– поняття щодо сутності кадрового забезпечення судової реформи, під яким слід розуміти комплексну та цілісну систему принципів, методів, способів, форм, заходів і засобів, які забезпечували правове регулювання службових відносин усіх працівників. Це охоплює усі аспекти, пов'язані з виникненням, зміною та припиненням їх професійної діяльності в органах судової системи на відповідних посадах;

набули подальшого розвитку:

– положення про особливості судових перетворень російської імперії середини XIX ст., які полягали у суттєвій трансформації системи правосуддя

з урахуванням нових суспільно-економічних і політичних викликів. Ключовим етапом цього процесу стало проголошення судової реформи 1864 року. Відповідно до неї було впроваджено нові елементи судової системи, зокрема мирові суди, а також створено загальні суди: окружні суди, судові палати та касаційні департаменти Сенату. Для реалізації цієї реформи територію Російської імперії розділили на судові округи, керовані судовими палатами. Основними завданнями цих палат стали розгляд апеляційних справ, уже вирішених окружними судами без участі присяжних, а також судочинство у справах про державні та службові злочини на рівні першої інстанції;

– твердження про те, що принципи швидкого, рівноправного та справедливого судового процесу, проголошені під час судової реформи у російській імперії, не завжди вдавалося реалізувати. Надмірна тривалість розгляду судових справ, особливо тих, що стосувалися державних і службових злочинів, а також значний обсяг судових витрат, які часто виявлялися непосильними для більшості населення, створювали певні суперечності в реалізації основних принципів реформи;

– постулати щодо врахування практичного досвіду трансформаційних процесів судової системи російської імперії другої половини XIX – початку XX століття. Аналіз історичного досвіду реформ є важливим інструментом для об'єктивного осмислення минулого, ідентифікації проблемних аспектів функціонування правосуддя та недопущення повторення попередніх помилок. Досвід удосконалення судових механізмів періоду російської імперії дає змогу критично переосмислити найбільш вразливі місця цієї системи та врахувати виявлені уроки в процесі модернізації сучасної судової гілки влади. Відновлення й глибокий аналіз історичних фактів у світлі безперервного суспільного прогресу забезпечують цінну базу для формування стратегії вдосконалення національного правосуддя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в їхньому потенційному використанні в таких напрямках:

– у правотворчості – висновки та пропозиції, сформульовані в дисертаційному дослідженні, можуть слугувати основою для підвищення ефективності розроблення нормативно-правових актів, а також для виявлення та усунення наявних прогалин і колізій у чинному законодавстві;

– у правозастосовній діяльності – результати дослідження матимуть практичну користь у межах реформування судової системи на сучасному етапі державного розвитку України;

– у науково-дослідній сфері – запропоновані ідеї можуть бути застосовані під час вивчення питань, пов'язаних із реалізацією судової реформи;

– у навчальному процесі – матеріали роботи стануть корисними для студентів і викладачів у рамках дисциплін «Історія держави і права України», «Історія України», «Історія політичних та правових вчень», «Політологія», «Теорія держави і права» та спеціалізованих курсів у закладах вищої освіти, а також у процесі написання підручників і навчально-методичних посібників.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження, викладені у дисертації, оприлюднені та обговорені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Університету економіки та права «КРОК». Результати й теоретичні позиції, що характеризують основні положення дослідження, оприлюднені дисертантом на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: V Міжнародній конференції «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (7 грудня 2023 р., м. Київ, Україна); VI Міжнародній конференції «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (5–6 грудня 2024 р., м. Київ, Україна); X Міжнародній науковій конференції «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (26 грудня 2025 р., м. Луцьк, Україна).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 7 наукових працях: 3 статті опубліковано у наукових періодичних виданнях України, що включені до

міжнародних наукометричних баз (дві з них написані автором у співавторстві), 1 наукову статтю опубліковано у закордонному виданні, що проіндексоване у базі даних Scopus (у співавторстві), а також 3 публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки й положення наукової новизни одержані автором самостійно. Дисертантом опубліковано 7 праць за темою дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів із висновками до кожного розділу, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 289 сторінок, з них основний текст займає 268 сторінок. Список використаних джерел складається із 203 найменувань і займає 21 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

1.1. Причини та передумови судової реформи 1864 р.

У XIX столітті судова система росії, успадкована ще з XVIII століття, характеризувалася надзвичайною складністю, громіздкістю, неповороткістю і суворим становим устроєм. Окрім того, вона була вкрай неефективною та далекою від досконалості. У багатьох центральних губерніях діяли десятки судових і судово-адміністративних установ, до того ж у національних околицях існували свої локальні органи. Невизначені межі їхньої компетенції, а також заплутаний і формалізований процес розгляду справ призводили до того, що судові розгляди могли тривати роками і навіть десятиліттями, переходячи з однієї інстанції до іншої без остаточного вирішення [117, с. 459].

На початкових етапах формування державності здійснення судової влади було зосереджене виключно в руках глави держави та його представників на місцях. Перший крок до реформування судової системи здійснив Петро I. У 1713 році він спробував відокремити судову владу від адміністративної, заснувавши інститут судових уповноважених, які діяли при губернаторах. За своїми функціями вони нагадували дворян, що займалися судовими питаннями та раніше служили воєводам у великих містах. Проте ці зміни були лише певним удосконаленням існуючих традиційних практик [133, с. 47].

У 1719 році Петро I провів більш масштабну реформу місцевих судів, яка базувалася на моделі шведської судової системи. Місцеві суди склалися з трьох рівнів: Вищого надвірного суду, Провінційного надвірного суду та Нижнього городского суду. Апеляційною інстанцією для цих судів стала Юстиц-колегія, на яку були покладені функції розгляду справ, що раніше належали до компетенції Помісного, Розшукового, Земського та інших приказів. Функцію верховної касаційної інстанції виконував Сенат. Саме за

правління Петра I було здійснено першу спробу створення в росії власної судової системи. Проте повністю відокремити судову владу від адміністративної так і не вдалося [67, с. 6]. Петро I лише впорядкував існуючу приказну систему судочинства XVII століття. Із його смертю ідея незалежної судової влади втратила актуальність.

Після приходу до влади у 1727 р. Катерина скасувала створені за Петра I обласні судові інстанції та надвірні суди. Уся судова влада була знову передана губернаторам, воєводам та їхнім канцеляріям [183, с. 24]. Лише за правління Катерини II розпочалася нова хвиля обговорення судових реформ. Імператриця підтримувала ідеї європейських інститутів, таких як адвокатура, суд присяжних, гласність та усність судового процесу. Проте її реформи були здебільшого спрямовані на зовнішню перебудову системи без глибоких змін у функціонуванні судового апарату [133, с. 47].

За зразком, запозиченим із Німеччини, було впроваджено систему станових загальних і спеціальних судів. Для дворян створювалися верхній земський і повітові суди, для міщанського стану – губернські та міські магістрати (або ратуші) зі словесними судами, а для державних селян – верхні та нижні розправи [12, с. 124–126]. Ці суди мали колегіальну організацію та виборний склад засідателів на основі станової приналежності. Однак їхнє затвердження повністю контролював губернатор. Третьою інстанцією для місцевих судів були палати цивільного та кримінального суду, склад яких визначався главою держави або Сенатом. Найвищим судовим органом залишався сам Сенат.

Катерина II прагнула створити незалежну судову систему. У 1775 році «Установлення для управління губерніями» [194, с. 193] підкреслювало, що головнокомандувач не є суддею, а лише охоронцем державних інтересів [133, с. 47]. Однак на практиці цей принцип залишався декларативним. Губернатори володіли широкими повноваженнями: могли втручатися в хід судового процесу, вимагати прискорення розгляду справ, зупиняти виконання судових рішень за підозрою в їхній необґрунтованості, визначати міру покарання і

навіть скликати палати цивільного та кримінального суду для узгодження їхніх дій із губернською адміністрацією [183, с. 23–24].

Таким чином, хоча Катерина II надала судовій системі більш структурованого і станово організованого вигляду, вона продовжувала залишатися цілком підвладною губернській адміністрації [143, с. 38]. Однак велика кількість судових інстанцій, нечіткість у визначенні їхніх юрисдикцій, тривалість та висока вартість судового процесу викликали невдоволення у Павла I. Прагнучи до централізації управління, Павло I у 1796 році ухвалив скасувати верхні та нижні розправи, губернські магістрати та совісні суди. Починаючи з 1800 року, натомість засновувалися ратгаузи або міські управління, яким надавалися адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські та судові функції щодо міського населення. На нижчому рівні місцева юстиція здійснювалася повітовими магістратами і ратушами, тоді як найвищим органом судової системи залишався Сенат [53, с. 93–94]. У тому ж 1796 році було ліквідовано палати цивільного та кримінального суду. Таким чином, відбулося укрупнення судових інстанцій і їхнє фактичне злиття з адміністративним апаратом держави [133, с. 47].

Судова політика Олександра I була спрямована на відновлення та модернізацію сформованих Катериною II судових установ. Вона передбачала більш активне залучення суспільства до здійснення правосуддя через інститут виборних засідателів. Так, у повітові суди для розгляду справ залучали по два виборні засідателі від дворян і селян відповідно до станової належності сторін конфлікту. У палатах судів роль представників суспільства виконували дворяни.

Констатуємо, що багато дореформених судових інституцій були відомі як осередки бюрократичної тяганини, тоді як інші надмірно поспішали у своїх рішеннях. Однак спільною рисою для всіх залишалася схильність до несправедливості, залежності від адміністрації, упередженості та корумпованості. Коли імператор Олександр II зійшов на трон у 1855 році, стан

судової системи був одним із найбільш дискредитованих і визнаних усіма як абсолютно неспроможний [164, с. 459].

Особливо безлад панував у визначенні покарань, навіть за найтяжчі злочини. Відсутність чітких норм щодо термінів каторги чи кількості тілесних покарань призводила до абсурдних прецедентів [65, с. 611]. Один із авторів судової реформи, М. Стояновський, згадував, що в дореформений період закон не встановлював ані верхньої межі для строків каторжних робіт чи інших тяжких покарань, ані чіткої кількості ударів батоном чи канчуком. Через це траплялися випадки, коли за однакові злочини одному засудженому призначали п'ять ударів, а іншому – шістдесят [116, с. 324–325].

Потрібно зауважити, що певні зміни в цьому плані почали з'являтися лише на початку 1860-х років. Указом імператора від 17 квітня 1863 року було скасовано тілесні покарання (за винятком випадків застосування батогів до каторжан та засланих в особливих ситуаціях, а також до селян за виروками волосних судів). Це стосувалося не лише цивільного населення, а й військовослужбовців нижчих чинів. Однак чинне законодавство та система судочинства далеко не відповідали поставленим завданням. Формально дореформені суди вважалися виборними та колегіальними органами, проте це залишалося лише декларацією на папері [181, с. 16]. У реальності ж траплялися випадки, коли і повітові, і міські суди складалися з осіб, які нерідко не вміли ні читати, ні писати. Зазвичай справи розглядалися та вирішувалися фактично єдиним грамотним членом колегії – суддівським секретарем, що відкривало широкий простір для зловживань.

Що стосується губернських палат кримінального й цивільного суду, установ вищої інстанції, які також формально діяли на засадах колегіальності, то і в них реальне правосуддя вершила зазвичай одна особа. Це був призначений урядом «товариш», тобто заступник голови суду [183, с. 23–24]. Рішення часто ухвалювалися навіть без обговорення або доповіді іншим членам колегії. Відзначимо, що рядові судді здебільшого не брали активної участі в судових процесах – вони лише підписували наперед підготовлене

рішення щодо обвинуваченого, якого особисто могли навіть не бачити. Найнадійнішим доказом при таких заочних процесах часто ставало зізнання підсудного, занесене до поліцейського протоколу. Проте через встановлений порядок розгляду справ перевірити достовірність цих записів було вкрай складно, а іноді взагалі неможливо.

За загальними правилами Російської імперії судді, як правило, не лише не мали спеціальної юридичної освіти, але часто взагалі були позбавлені будь-яких ґрунтовних знань [149, с. 207]. Чиновники у великій кількості рекрутувалися з малограмотних і некомпетентних осіб. Серед більш-менш освічених виділялися здебільшого колишні семінаристи, які не змогли досягти духовних звань і через це опинилися в цивільній сфері. Навіть у департаментах Сенату фахівці з вищою освітою становили рідкість.

Ці вади були притаманні всім судовим установам дореформеного періоду. Корупція й свавілля стали буденною практикою і поступово перетворилися на невід’ємну частину суспільного життя [82, с. 51; 143, с. 39]. Ситуація була ще гіршою на нижчих структурних рівнях правоохоронної системи. Наприклад, дії поліції нерідко супроводжувалися насильством, причому такі жорсткі методи вважалися настільки звичними і прийнятними, що вони не лише не викликали осуду серед поліцейських, але навіть самі підслідні сприймали їх як природний елемент процесу.

Інколи траплялося навіть так, що людина під час допиту не сприймала процес серйозно, доки не отримувала кілька ударів. Лише після цього поведінка змінювалася, встановлювався «порядок», і розслідування продовжувалося. При цьому поліцейські, які вдавалися до фізичного примусу, вважалися «чесними» і прямолінійними – їм вірили більше, ніж тим, хто намагався вести допити з жартами чи надмірною привітністю. Таких «дружніх» методів обвинувачені боялися найбільше, відчуючи в них приховану загрозу.

У дореформений період цивільне судочинство перебувало під повним контролем публічної влади, представленої суддівськими чиновниками та

їхніми канцеляріями [183, с. 23–24]. Позивачі й відповідачі фактично були усунуті від будь-якого впливу на хід справи: їхню думку ігнорували, а принцип диспозитивності, свободи сторін у розпорядженні своїми правами, залишався суто теоретичним і не застосовувався на практиці [80, с. 78].

Показовим у цьому плані є звіт міністра юстиції за 1863 рік, який демонструє цю кризову ситуацію: станом на 1 січня 1864 р. в провадженні залишалася 561 справа, яка тривала понад 20 років; 1466 справ затягнулися на 15–20 років, а близько 7 тисяч залишалися нерозглянутими понад десятиліття. Деякі з них циркулювали між судовими інстанціями майже півстоліття. Навіть після ухвалення рішень їхнє виконання розтягувалося не на тижні чи місяці, а на роки, а подекуди – на десятиліття. У підсумку майно переходило з рук у руки, часто розтрачене відповідачами задовго до того, як позивач міг скористатися виграним позовом.

Систему пронизували численні зловживання серед чиновників, починаючи з низових переписувачів і закінчуючи високопосадовцями. Вони активно використовували службове становище для власного збагачення, витягуючи ресурси зі сторін спору до повного їхнього виснаження. Лише тоді, коли всі можливі ресурси було вичерпано, справа так чи інакше закривалася [143, с. 39].

Проте найглибшим системним недоліком старого судочинства була його залежність від виконавчої влади. Суд не лише не був незалежним, а й слугував інструментом захисту інтересів та авторитету державної верхівки замість того, щоб забезпечувати гарантії прав підданих.

Є підстави констатувати, що адміністративне втручання у правосуддя практично не мало меж. Суддів більше турбувала позиція губернського чи міського начальства, ніж достовірність даних, зафіксованих у поліцейських протоколах або службових записах секретарів. Зазвичай ці документи рідко перевірялися на відповідність реальним фактам. Бюрократична адміністрація фактично домінувала в усіх сферах, а судові установи лише формально

виконували свої функції, залишаючись фактично додатком до адміністративного апарату [199, с. 98].

Замість логіки законодавчого регулювання діяли директиви, замість совісті – накази начальства. Система правосуддя була закритою, формальною та недосконалою. Критику такої судової системи висловлювали різні суспільно-політичні рухи, наголошуючи на системних вадах так званого «правосуддя». Йшлося навіть про те, що правосуддя в імперії де-факто не існувало [97, с. 45].

Показовими у цьому плані є свідчення генерал-фельдмаршала та майбутнього військового міністра-реформатора Д. Мілютіна, який, здійснивши у 1840–1841 роках тривалу подорож до країн Західної Європи, дійшов переконання про явну перевагу відкритого й усного судового процесу над закритою та письмовою процедурою, яка панувала в Російській імперії того часу [186, с. 99]. У середині XIX століття критика імперської судової системи набувала дедалі значнішого розмаху як серед представників суспільно-політичних рухів, так і серед практикуючих юристів [58]. Громадськість усе частіше відкрито заявляла про відсутність справедливого правосуддя в країні, привертаючи до цього увагу широкого загалу. Назрівали реальні ідеї реформування судової системи, яка мала базуватися на нових демократичних принципах. Наголошувалося на перевагах відкритого та усного судового процесу над закритим і суто письмовим судочинством, яке домінувало на той час [80, с. 78].

Таким чином, стає очевидним, що не лише для простого народу, який відобразив своє ставлення до суду в численних приказках і прислів'ях без жодного позитивного змісту, але й для інтелектуальної еліти та самої влади було зрозуміло: існуюча судова система не просто мала серйозні недоліки, а й підривала авторитет влади, дискредитуючи її в очах суспільства. Панування беззаконня вже не обмежувалося лише моральними викликами – воно ставало небезпечним та неприпустимим.

Починаючи з часів Олександра I, російські імператори з рідкісною однастайністю підкреслювали потребу судової реформи. Однак реалізувати цю ідею вдалося лише Олександру II. Зійшовши на престол, він майже одразу оголосив про намір принципово реформувати судову систему, навіть раніше, ніж про свої плани щодо впровадження головної реформи його правління, зокрема селянської. У Маніфесті з нагоди укладання Паризького миру 19 лютого 1856 року він виголосив гасло: «Нехай правда і милосердя панують у судах». Саме з цього моменту починається відлік активної підготовки документів для судової реформи.

Розгляд питання щодо підготовки судової реформи є надзвичайно важливим, причому не стільки з огляду на основні етапи цього процесу, скільки з огляду на можливість глибше зрозуміти його витoki [6; 168, с. 9]. Зокрема, ключову роль у формуванні основ цієї реформи відігравали Судові статuti 1864 року. Генезис підготовки реформи можна детально простежити завдяки 74-томному зібранню матеріалів про перетворення судової частини в імперії, яке було укладене С. Зарудним – людиною, яка фактично стала рушійною силою цього процесу [125, с. 63].

Варто зауважити, що навіть у період контрреформування судової системи наголошувалося на необхідності звернення до цього унікального джерела. Однак через складність доступу до нього та значний обсяг матеріалів зібрані документи використовувалися лише в окремих випадках і то здебільшого для аналізу конкретних аспектів і тем, пов'язаних із судовою реформою.

Аналізуючи основні етапи підготовки документів судової реформи, необхідно зазначити, що наявна сьогодні історіографічна і джерельна база окреслює чіткі хронологічні межі процесу підготовки судової реформи: від 1857 року до 1864 року. Визначальною відправною точкою є царський наказ про внесення на розгляд до Державної ради проєкту нового статуту цивільного судочинства, розробленого Д. Блудовим [149, с. 207].

Водночас відзначимо, що перші спроби системної модернізації судочинства відбулися наприкінці 1840-х – на початку 1850-х років. У січні 1849 року статс-секретар Д. Блудов представив «основні положення реформи», наголосивши на необхідності докорінного перетворення чинної системи. Цей проєкт, спрямований на запровадження обмеженого принципу змагальності, був спробою наблизити російське судочинство до європейських стандартів та відновити автономію сторін процесу, що була значною мірою втрачена в період XVII–XVIII століть [70, с. 25].

У період з 1857 по вересень 1861 року було підготовлено та внесено до Державної ради 14 проєктів, сукупність яких стала основою для розроблення ключових положень судової реформи в Російській імперії [125, с. 63]. «Стримано-консервативний» проєкт статуту цивільного судочинства Д. Блудова ґрунтувався здебільшого на положеннях чинного Зводу законів (т. XV), демонструючи наступність із попереднім законодавством. Водночас у ньому враховувалися окремі елементи західноєвропейського права [97, с. 45]. Однак автор вкрай обережно підходив до впровадження новацій, особливо запозичених із європейської практики, вважаючи, що для росії, яка значно відставала у правовій культурі, неприйнятно прискорено запроваджувати форми, які Європа відточувала протягом століть.

Саме через це в проєкті не передбачалися такі принципово нові елементи, як гласність, усність, безпосередність судового процесу, рівність сторін чи інституція адвокатури. Цей консервативний підхід цілком відповідав уявленням імператора Олександра II про суд і його реформування. Зазначимо, що базові знання про право та систему юстиції Олександр II отримав завдяки лекціям М. Сперанського в 1835–1837 роках [8, с. 164]. Особливу увагу проєктам судової реформи М. Сперанський приділяв у 1821 та 1826 роках. Основними умовами ефективного функціонування судової влади, за його уявленнями, виступали незалежність суду, дотримання уніфікованого порядку здійснення правосуддя, формування професійного суддівського корпусу та залучення населення до процесу відправлення правосуддя [126, с. 87].

Водночас стверджувалося, що реалізація судових реформ не могла бути ізольованим процесом без розв'язання ключових проблем суспільного ладу, зокрема селянського питання [40, с. 18]. Принцип рівності всіх перед законом, який становив основу ідей удосконалення судової системи Сперанського, виявився на той час неприйнятним і передчасним. Основною причиною цього було те, що значна частина населення перебувала у кріпосній залежності, а отже, залишалася під прямим контролем поміщиків, фактично виключаючись із дії проголошених правових засад [8, с. 164].

15 листопада 1857 року в об'єднаних департаментах законів і цивільних справ Державної ради почалося обговорення проєкту статуту цивільного судочинства. Консервативно налаштовані учасники в цілому підтримали запропонований проєкт. Водночас під час дискусій висувалися ідеї, що стосувалися запровадження мирових судів і принципу «не більше двох інстанцій для однієї справи» [144, с. 168]. Як зазначалося, недостатність однієї інстанції підтверджена багатовіковим європейським досвідом, тоді як недовіра десяти чи навіть дванадцяти інстанцій найкраще ілюструє практика [133, с. 48].

Менш оптимістичним підходом вирізнявся тодішній розгляд кримінального процесу. Такі питання викликали менший ентузіазм у Д. Блудова, який разом з іншими консерваторами заявляв, що держава ще не готова відмовитися від інквізиційного судочинства. Хоча суттєвий прогрес у цьому напрямку відбувся лише в 1861 році [70, с. 25].

Просування реформаторських проєктів ускладнювала опозиція з боку міністра юстиції, графа В. Паніна. Проте, як не парадоксально, його спротив можна розцінювати як позитивний чинник. Якби проєкти Д. Блудова були ухвалені в другій половині 1850-х років без критичного опору міністра, це могло б негативно позначитися на подальшій судовій реформі. Саме завдяки критиці цих проєктів сформувався реформаторський підхід, який уособлював один із головних ідеологів судової реформи С. Зарудний [125, с. 60].

Зауважимо, що діяльність комісії Д. Блудова після скасування кріпосного права фактично втратила свою актуальність. Справа в тому, що ці напрацювання були спрямовані на регулювання суспільства, яке базувалося на кріпацтві, а отже, вони морально застаріли ще до свого офіційного затвердження, що унеможливило їх використання як бази для подальших судових реформ. Саме скасування кріпосного права суттєво вплинуло на майбутній розвиток судової системи як безпосередньо, так і опосередковано [81, с. 9]. Безпосередній вплив полягав у необхідності створення державної судової інстанції для звільнених селян замість поміщицького суду. Опосередкований ефект проявився в ідейному піднесенні й гуманістичних прагненнях, які надихнули реформаторів на розробку нововведень. Як зазначав С. Зарудний, без подій 1861 року, пов'язаних із ліквідацією кріпацтва, реформа судочинства 1864 року, яка знайшла відображення у Судових статутах, була б неможливою [8, с. 165].

Розроблення документів, необхідних для реалізації судової реформи, зайняло менше трьох років, що є надзвичайно стислим терміном, особливо якщо враховувати характерну повільність і неповороткість російської бюрократичної системи [2, с. 133]. З огляду на масштабність та інноваційність змін, лише селянська реформа може порівнюватися із судовою за рівнем складності та протидії. Реформа зазнавала постійного опору, спершу прихованого й неквапного, а згодом і відкритого, з боку консервативних кіл, які формували ядро так званої «старої партії», використовуючи термінологію того часу. Особливо примітним є той факт, що одним із найзапекліших опонентів реформ у судовій сфері став граф В. Панін – багаторічний міністр юстиції та впливова постать у вищих ешелонах влади Російської імперії. Його характеризували як «черствого бюрократа» і прибічника рутинних підходів. Утім, навіть така позиція не змогла зберегти за ним посаду: у 1861 році він був змушений залишити свій пост.

Суттєвий поступ у підготовці судової реформи відбувся у зв'язку з подією 19 жовтня 1861 року. У цей день статс-секретар В. Бутков, заручившись

підтримкою Д. Блудова, підготував доповідь про порядок розгляду проєктів судового перетворення у Державній раді [117, с. 462]. Затверджений документ визначав три основні напрями майбутніх реформ: організацію судових установ, упорядкування цивільного судочинства та реформу кримінального процесу. Окрім того, до проєкту було включено тимчасові перехідні заходи, необхідні для забезпечення плавного переходу від попередньої до нової судової системи.

23 жовтня 1861 року за наказом царя було створено спеціальну комісію при Державній канцелярії під керівництвом статс-секретаря В. Буткова [125, с. 61]. Саме з цього моменту процес підготовки судової реформи перейшов до практичної фази. Реалізація реформи була поділена на два послідовні етапи: спочатку визначалася загальна концепція, а після її затвердження розроблялися детальні процесуальні документи.

Д. Блудов і В. Бутков підготували аналітичну записку, яка окреслювала головні принципи судового устрою та судочинства [117, с. 460]. Ця записка була розроблена на основі матеріалів, відібраних із проєктів, переданих II відділом Його Імператорської Величності Канцелярії, і 22 січня 1862 року була спрямована на розгляд членам Державної ради. У той самий період імператор доручив комісії В. Буткова розробити «основоположні принципи» реформування судової системи, базуючись на здобутках європейської науки та практики [24, с. 38]. Таким чином, була фактично скасована негласна заборона в Російській імперії на запровадження таких інститутів, як суд присяжних та інших нововведень.

Паралельно з цим голова комісії, маючи значний досвід перебування при дворі та майстерність у вирішенні політичних питань, виконав ще одне важливе завдання для успіху реформи. Здійснюючи активну комунікацію з представниками вищих бюрократичних і палацових кіл через роз'яснення та доповіді щодо різних аспектів реформи, В. Бутков, за словами його біографа, «розвіяв усі сумніви» стосовно необхідності та доцільності проведення радикальних змін у судовій системі Російської імперії.

У цей період ініціатива перейшла від Д. Блудова до В. Буткова, а точніше – до його ключового помічника С. Зарудного, якого у 1857 році призначили помічником статс-секретаря, а через два роки – статс-секретарем Департаменту цивільних і духовних справ Державної ради. Під керівництвом нової команди юристів С. Зарудний запропонував перед початком розроблення основних принципів нового цивільного судочинства надіслати попередні пропозиції судовим практикам і теоретикам [125, с. 59]. Після отримання їхніх висновків ці матеріали були спрямовані на розгляд членам Державної ради.

У 1858 році, здійснивши закордонну поїздку та вивчивши моделі західноєвропейських судових систем, С. Зарудний підготував низку доповідних записок щодо питань судового процесу, касації, мирової юстиції та діяльності присяжних адвокатів. Ці записки стали міцною основою для роботи спеціальної комісії при Державній канцелярії. До розроблення «Основних положень» долучилися такі помітні діячі, як В. Бутков (голова комісії), О. Плавський, М. Буцковський та інші. Ця команда однодумців і професіоналів поєднала теоретичні знання з практичним досвідом, що дозволило створити документи, які втілювали передові для тієї доби принципи організації та функціонування судової системи [133, с. 48].

У 1862 році відбулися ключові зміни, які мали важливе значення для подальшого розвитку судової реформи в Російській імперії. На початку року у складі керівництва Державної ради відбулася ротація: місце Д. Блудова зайняв П. Гагарін. Ця рокировка фактично позначила поступовий відхід Д. Блудова від активної участі в реформаторській діяльності. Ще одна значна подія сталася у жовтні, коли було змінено склад керівництва Міністерства юстиції. Граф В. Панін, який мав репутацію консерватора, був замінений на Д. Замятіна, а його заступником став статс-секретар Державної ради М. Стояновський. Обидва новопризначені посадовці були лібералами, прихильними до ідеї правових перетворень.

Навесні 1862 року завершилася робота Комісії при Державній канцелярії над підготовкою проєкту основних положень перетворення судової частини

[149, с. 208]. Після цього документ був послідовно розглянутий об'єднаними департаментами законів і цивільних справ Державної ради та затверджений на Загальних зборах Державної ради. У фінальному етапі, 29 вересня 1862 року, ці «Основні положення» отримали офіційне затвердження імператором, що стало важливим кроком у процесі реформування судочинства [133, с. 48].

Під час розгляду «Основних положень» у департаментах Державної ради в 1862 році В. Панін послідовно дотримувався власної позиції, незважаючи на те, що часто опинявся в меншості або навіть залишався самотнім у своїх переконаннях, виступаючи проти загальної думки. Подібне несприйняття реформ проявляв також міністр внутрішніх справ П. Валуєв, який не підтримував реформу судочинства й наполягав на обмеженні її ключових принципів, зокрема таких, як гласність [142, с. 52].

У статтях «Основних положень» було сформульовано концептуальні засади, які пізніше стали основою судових статутів. Серед головних нововведень передбачалося відокремлення судової влади від адміністративної, зменшення кількості судових інстанцій до двох, запровадження інститутів мирового суду та суду присяжних, а також адвокатури. Встановлювався принцип слідчо-обвинувального процесу, а також вводилися усність, гласність і змагальність. Теорія формальних доказів скасовувалася, натомість суду надавалося право вільної оцінки доказів [117, с. 463].

Однак сучасники зазначали й недоліки нового законодавства, серед яких найсуттєвішими були такі: по-перше, збереження дореформеного порядку порушення справ проти державних службовців. Для цього потрібен був дозвіл відповідного керівництва (так звана «адміністративна гарантія»), що пояснювалося логікою невтручання адміністрації у судові справи і, відповідно, судової влади – у адміністративні. По-друге, було ліквідовано інститут губернської прокуратури, яка хоча й недосконало, але забезпечувала позавідомчий нагляд.

Згодом при Державній канцелярії була створена спеціальна комісія, що займалася розробленням статутів про судоустрій і судочинство, а також положень щодо нотаріальної практики [201, с. 44–45].

До складу комісії, крім її постійних членів, залучалися фахівці-експерти, серед яких були університетські професори, поліцейські чиновники та інші кваліфіковані спеціалісти [8, с. 165]. Для оптимізації роботи комісія була поділена на три секції: відділення судоустрою під керівництвом О. Плавського, цивільного судочинства із головою С. Зарудним та кримінального судочинства, яке очолював М. Буцковський. Загальні збори комісії проводив голова органу В. Бутков [125, с. 62].

Ще одним важливим центром підготовки судової реформи стала спеціальна колегія при Міністерстві юстиції, яку очолював особисто міністр. Д. Замятнін сформував колегію з досвідчених практиків-правознавців – працівників міністерства, що мали високий рівень освіти та поділяли ліберальні ідеї.

У комісії В. Буткова розроблялися проєкти Заснування судових установ (ЗСУ), Статуту цивільного судочинства (СЦС) і Статуту кримінального судочинства (СКС). Колегія Д. Замятніна, своєю чергою, готувала «зауваження» до цих проєктів. Загалом було створено понад 500 сторінок тексту із зауваженнями до більш ніж тисячі статей (600 – стосовно СЦС, 300 – СКС, 120 – ЗСУ, 80 – Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями). Більшість запропонованих змін отримала схвалення Державної ради та була включена до Судових статутів. Потрібно зазначити, що в такому порядку була своя логіка, адже саме Міністерству юстиції належало розробити нову судову систему.

До вересня 1863 року основна частина роботи над Судовими статутами була завершена. У грудні того ж року В. Бутков представив результати своєї комісії на розгляд членів Державної ради, наголошуючи, що успіх судової реформи залежить від повної незалежності судової влади від адміністративної [166, с. 15].

У серпні – вересні 1864 р. проєкти комісії, представлені у вигляді чотирьох книг, були обговорені на спільних засіданнях департаментів законів, цивільних і духовних справ Державної ради. Після цього їх схвалило загальне зібрання ради, а 20 листопада 1864 р. цар затвердив проєкти своїм підписом [125, с. 62]. Того ж дня документи були передані до Сенату для публікації, набули офіційного статусу й стали чинними 21 листопада.

У контексті нашого дослідження окрему увагу необхідно приділити питанню джерельної бази судових статутів. На основі аналізу джерельної бази і наукової літератури можемо виокремити три ключові категорії таких джерел: історичне імперське законодавство, запозичення з іноземних правових систем і практик, а також юридична доктрина.

Складний і незадовільний стан чинної на той час системи правосуддя змусив ініціаторів судової реформи звернутися до альтернативних моделей, які вже зуміли довести свою результативність – передусім до західноєвропейських зразків. Оскільки історична спадщина російського судового і процесуального права не відповідала їхнім принципам чи прагненням, вони спрямували увагу на закони, судову практику та наукові досягнення Західної Європи [8, с. 165].

Таким чином, ініціатори судової реформи обрали підхід, що поєднує теоретичний і практичний аспекти. Вони ретельно проаналізували недоліки існуючої судової системи, врахували актуальні потреби суспільства, економічні та матеріальні ресурси і на основі цього сформували нову систему, спираючись на науково викладені принципи.

Попри те, що Основні положення перетворення судової частини 1862 року та подальші статuti 1864 року значною мірою відійшли від положень Зводу законів 1832 року та його пізніших редакцій (1842, 1857 років) чи проєктів першої половини XIX століття, реформа принесла кардинальні зміни. Однак розробники нових положень не могли повністю ігнорувати спадщину тогочасного законодавства. Вони використовували окремі елементи минулого, зокрема з тому XV Зводу законів (видання 1857 року). Так, вони зберегли певні традиційні правові інститути, наприклад, дізнання через

«окольних» осіб або правила щодо звільнення від сплати судових витрат осіб, які мали право на пільги через бідність.

Текст статутів зазнав значного впливу низки законів, прийнятих у період реформ. Ключовим серед них став Закон про судових слідчих 1860 року, який фактично підготував ґрунт для подальшої судової реформи [143, с. 38]. Скасування тілесних покарань у 1863 році (за винятком селян, каторжників, солдатів і матросів) також відіграло важливу роль у впровадженні судових статутів. Крім того, значущим етапом стало скасування системи винних відкупів із заміною їх акцизними зборами. Ця реформа усунула юридичну та фактичну несправедливість, пов'язану з винними відкупам, які суперечили основному принципу судової реформи – рівності всіх перед законом і судом [60, с. 6–7].

Конфлікт між новими судами та інститутом винних відкупів був неминучим, що могло ще більше ускладнити і без того непростий процес становлення нової судової системи в губерніях. Невдоволення відкупною системою лунало як із дворянського середовища, так і зі сторінок преси, а уряд також не був задоволений такою практикою через її низьку ефективність із фіскальної точки зору. Нарешті, наприкінці 1860 року був ухвалений закон, яким скасовувалися винні відкупи з 1 січня 1863 року. Це стало важливим кроком уперед на шляху до утвердження одного з головних принципів судової реформи – рівності усіх громадян перед судом.

Інший підхід, який обрали автори статутів, полягав у зверненні до закордонних джерел. Дійсно, потрібно визнати вплив іноземного законодавства на створення проєкту судових статутів, яке було важливим джерелом [125, с. 62]. Однак важливо зрозуміти, як саме використовували іноземні правові матеріали.

Проєкти Д. Блудова, як зазначалося раніше, характеризувалися орієнтацією майже виключно на національні правові традиції та моделі судочинства. Ключову роль у зміні ідеологічного підходу до цих проєктів відіграла доповідь П. Гагаріна, представлена цареві в січні 1862 року. За

рекомендацією С. Зарудного, у доповіді була окреслена необхідність розроблення нових «міркувань», заснованих на європейських принципах та правових підходах [125, с. 61]. У відповідь на це пропонування Олександр II видав Найвищий наказ, яким була схвалена постанова: «Викласти в загальних рисах міркування Державної канцелярії... про ті основні принципи, цінність яких беззаперечно визнається сучасною наукою та досвідом європейських держав, і відповідно до яких повинні бути реформовані судові органи в Росії».

Ця подія стала переломним етапом у розвитку російського законодавства після «Наказу» Катерини II, символізуючи відхід від тогочасної традиції, яка обмежувала вивчення передового правового досвіду інших країн, зокрема держав Західної Європи. У контексті цього історичного зміщення важливо зазначити, що 50-ті роки XIX століття були періодом інтенсивних реформ судових систем у Європі. У цьому зв'язку правознавці активно займалися дослідженням західноєвропейських моделей судочинства саме в той час, коли велася робота над проєктами власної судової реформи (приблизно від середини 1850-х років до 1864 року).

Варто зазначити, що у 1859 році було здійснено переклад і публікацію низки законодавчих актів під редакцією С. Зарудного, серед яких – статuti цивільного судочинства Сардинії 1854 року (який він визнав найбільш досконалим серед європейських аналогів) і Угорщини 1852 року. Крім того, до цього переліку увійшли переклади Статуту кримінального судочинства Франції, бельгійських законів, а також судових норм П'ємонту та інших країн, які стали важливим підґрунтям для розроблення судової реформи в імперії [8, с. 165].

Ці видання були включені до «Справи про реформу судової системи» (т. XXXIV–XLII) як підготовчі матеріали, на які прямо посилалися автори проєктів. У текстах проєктів часто згадувалося існування в Західній Європі двох основних форм судового процесу – обвинувального та слідчого – а також аналізувалася практика інституту суду присяжних в Англії. У Пояснювальній записці до проєкту СКС наведено численні посилання на Французький

цивільний кодекс і Кримінально-процесуальний кодекс, англійський статут від 14 серпня 1848 року, а також на законодавство низки європейських країн – Бельгії, Італії, Австрії тощо. Також досліджувалися законодавчі акти окремих штатів США, зокрема Нью-Йорка, Массачусетсу та Вірджинії, а також англійське загальне право.

Пояснювальна записка до проєкту СЦС містить посилання на Французький цивільний процесуальний кодекс, Італійський статут, англійське право, Женевський статут та Австрійський статут. Крім того, розглядалися положення статутів цивільного судочинства Фрайбурга, Ааргау, Граубіндена, Бадена, а також законодавства Ганновера, Ольденбурга, Веймара і Кобурга-Гота. У тексті також містяться посилання на закони П'ємонту і Тоскани.

У цьому контексті важливе питання, яке потребує аналізу, стосується характеру використання західного правового досвіду та зразків у судовій реформі 1864 року. Йдеться, зокрема, про міру та ступінь запозичення європейських ідей у місцеву практику [188, с. 74]. Консерватори неодноразово піддавали реформу критиці, заявляючи, що судова реформа виникла радше через вплив кількох юристів, які захопилися читанням французької правової літератури та надихнулися італійським законодавством, керуючись дослідженнями С. Зарудного [125, с. 62]. Замість створення власної ґрунтовної системи, вони обмежилися простим перекладом Сардинського кодексу кримінального процесу, вносячи до нього лише незначні правки [193, с. 6].

Утім, критика надходила не лише від консерваторів. Деякі ліберали також не були задоволені судовими статутами. У їхніх колах висловлювалася думка, що нова судова система була в багатьох аспектах прямим перекладом французьких зразків. Зокрема, зверталася увага на елементи прокуратури, залежність слідчих від прокурорів, введення мирового суду, суворе розмежування цивільного і кримінального процесів навіть у випадках мирових судів, адвокатську діяльність, організацію суду присяжних та їхню роль у процесі. Усе це, на їхню думку, базувалося на засадах законодавства Наполеона I [70, с. 25].

Таким чином, дискусія щодо адаптації західного досвіду у реформі 1864 р. не лише розкриває суперечності всередині суспільства, а й порушує ширші питання про доцільність та межі запозичення чужих правових моделей. Укладачі статутів вірили у справу загальнолюдського прогресу. Новий судовий процес має багато спільних рис із англійським та, особливо, французьким. Але жоден процесуальний інститут точно не повторював ні англійський, ні французький: кожен із них мав ознаки самобутності, сформованої відповідно до національних умов і потреб. Прикладом такої адаптації може бути мировий суд, який суттєво відрізнявся як від англійського земського представництва, так і від французької моделі мирових суддів. Це підтверджує гнучкість та спроможність реформаторів створювати правові інструменти, придатні для вирішення локальних проблем і відповідні до специфіки суспільства.

Автори Статутів акцентували увагу на необхідності врахування унікальних особливостей країни, яка розвивається за умов, відмінних від західних держав [143, с. 39]. Вони підкреслювали, що умови за кордоном суттєво різняться від вітчизняних, і тому бездумне копіювання чужих моделей без урахування потреб власної держави було б шкідливим. Як зазначали творці судової реформи, правильним шляхом є не просте наслідування, а розумне застосування загальних принципів, напрацьованих юридичною наукою.

Можемо констатувати, що реформатори прагнули взяти із закордонних моделей лише найкраще й перевірене практикою, що не лише відповідало б локальним реаліям, а й гармонійно поєднувалося з традиціями права після епохи Петра I. Аналіз тексту статутів свідчить, що їхні автори не сліпо переймали правові джерела Західної Європи, а прагнули створити власну, унікальну систему правових регламентів.

Якщо звернутися до Статуту кримінального судочинства, то зіставлення його обсягу із французьким Кримінально-процесуальним кодексом (643 статті у французькому кодексі проти 1254 статей у СКС) демонструє суттєві розбіжності в основних процесуальних інститутах [143, с. 39]. Однією з цікавих особливостей було положення статуту, яке забороняло зупиняти

розгляд справ через неповноту, неясність, недоліки чи суперечності в законах. Це правило надавало судам більшу свободу у правотворчій діяльності, хоча фактично повторювало принцип, закріплений у ст. 4 Кодексу Наполеона.

Судові статuti виявилися більш успішними в питанні регулювання повноважень суду, ніж французький Кодекс, оскільки прямо вказували на необхідність виведення відсутньої норми із «загального змісту законів». Натомість французький Кодекс не визначав, на що саме має спиратися суддя у разі відсутності письмової норми права. Крім того, Статут цивільного судочинства був не лише результатом історичного досвіду, а й втілював знання минулого та ознайомлення із тогочасними правовими системами Заходу, зокрема країн французького кола. У документах про перетворення судової частини Російської імперії можна знайти порівняльний показник статей цивільних статутів держави із Францією, Женевою та Італією [8, с. 165].

Потрібно звернути увагу на те, що у 1858 році обговорення судової реформи перестало бути виключно предметом дискусій у чиновницьких кабінетах і перейшло на сторінки суспільно-політичних та юридичних журналів. Упродовж періоду з 1858 по 1864 рік багато правників висловлювали свої погляди на ключові аспекти майбутньої реформи. Інноваційність підготовки реформи полягала в тому, що проєкти вперше пройшли випробування громадською думкою [117, с. 459].

Окремі збори дворянських товариств низки губерній зверталися до царя з ініціативами, у яких закликали до впровадження інших важливих реформ, тісно пов'язаних із скасуванням кріпацтва [123, с. 23–24]. Серед них були запровадження суду присяжних і обмеження свавілля адміністрації. Губернські комітети наголошували на необхідності створення незалежного суду для всіх верств населення та чіткого розподілу гілок влади. Впевнений у своїй волі селянин, який більше не підкорявся юрисдикції поміщика, повинен був мати рівний доступ до суду, що гарантував би справедливість і неупередженість для всіх [121, с. 253–254].

Одним із найважливіших досягнень судової реформи стала її відкритість – уперше в історії російського законодавства процес розроблення відбувався прозоро, за участю широкої громадськості. Важливо зазначити, що залучення до обговорення виходило далеко за межі дворянського стану. Основні положення реформ 1862 року були оприлюднені для ознайомлення і всенародного обговорення, що стало значним кроком у демократизації правових процесів. За кілька місяців після публікації було отримано 448 зауважень, які стали важливою складовою формування остаточного тексту документа [9, с. 165; 96, с. 97].

Поряд із підтримкою основ судової реформи в обговореннях і публікаціях можна знайти цілий пласт літератури, присвяченої критичним оглядам і аналізу судової системи. Така література відображала важливі аспекти суспільних настроїв, які стосувалися стану судочинства, його недоліків і можливих шляхів реформування. Цікавим є факт, що більшість авторів подібних матеріалів були представниками дореформеної правничої системи.

Публікація «Основних положень» стала важливим кроком з боку уряду, який визнав зрілість тогочасного суспільства та готовність враховувати його думку. Примітно, що суспільні очікування щодо змін іноді навіть перевищували радикалізм самих ініціаторів реформи, який уже був предметом постійного громадського обговорення. Хоча ці відгуки й не стали прямим джерелом для розроблення тексту судових статутів, їхній зміст відіграв значну роль у тому, щоб переконати реформаторів у правильності обраного курсу на трансформацію російської судової системи.

1.2. Принципи та основні інститути судової реформи

Статути від 20 листопада 1864 р. займають унікальне місце серед правових пам'яток свого часу. Жоден інший документ тієї епохи не викликав настільки суперечливих, часто полярних оцінок і суджень. Основна причина

цього явища криється в тому, що ці статути були не просто судово-організаційним або процесуальним законом. Вони мали значний ідейний та політичний зміст, а також містили в собі певний «конституційний потенціал». Судові статути заклали основи певних елементів конституційного правопорядку в державному ладі, зокрема запровадження незалежної судової влади. Судова реформа 1864 р. привнесла ідеї конституціоналізму в самодержавну систему Російської імперії. Це були важливі документи, що надавали правові гарантії проти свавілля та зловживань владою.

Теоретики та практики у сфері юриспруденції досліджуваного періоду визнавали, що розробники статутів прагнули не просто вдосконалення механізмів вирішення цивільних і кримінальних справ, а створення суду, який би сприяв загальній перебудові державного апарату відповідно до духу часу [10, с. 158–159]. Вони бачили в новому судовому устрої не лише засіб забезпечення справедливого правосуддя, а й дієвий інструмент, що протистояв би свавіллю поліції та обмежував втручання адміністрації в особисті свободи громадян.

Як відзначалося вище, судові статути включали чотири книги. Перша з них, ЗСУ, за сучасними поняттями відповідає закону про організацію судової системи. Друга і третя книги, СКС і СЦС, являють собою два окремих процесуальних кодекси. Особливе місце займає четверта книга – Статут про покарання, що накладаються мировими судьями, яка має унікальний характер у складі цієї системи [116, с. 324]. По суті, це свого роду «малий кримінальний кодекс», який використовують мирові судді для розгляду дрібних кримінальних правопорушень.

У судових статутах уперше в історії тогочасного законодавства з'явився термін «судова влада». Засновники судової реформи закріпили створення незалежної та самостійної судової системи, яка не залежала б від адміністративних органів. Ця система була представлена судовими інстанціями, зазначеними у статті 1 ЗСУ. Проте це не означає, що принцип поділу влади був однозначно втілений у судових статутах, адже реформа

проводилася в умовах абсолютної монархії. Водночас первинною основою судової влади, що виникла у 1864 році, вважалася її похідність від монаршої влади.

Це твердження стосується не лише ідеологів, які навіть після революційних змін 1906 року наполягали на тому, що країна залишилася самодержавною монархією. Навіть ліберальні юристи того часу визнавали, що судова влада була тісно пов'язана з владою царя. Основні державні закони 1832 року взагалі не передбачали поняття «судової влади». Водночас їх редакція від 1906 року вже встановила, що судова влада здійснюється від імені імператора через законно засновані суди, а їхні рішення виконуються від імені імператорської величності [197, с. 199–200].

Кожне судове рішення або вирок розпочиналися словами «за указом Його Імператорської Величності» (стаття 796 СКС). У структурі судової влади ключовими характеристиками виступали її законність, винятковість, повнота та самостійність. Легальність судової влади виражалася в обов'язковості дотримання норм матеріального та процесуального права всіма судовими інститутами. Цей принцип зобов'язував судову владу діяти в суворій відповідності до законодавства, роблячи її підзаконною, тобто такою, чиї дії визнавалися юридично значущими лише за умови їх ґрунтування на правових нормах.

Винятковість судової влади, у свою чергу, означала недопустимість її поділу між іншими органами державної влади, забезпечуючи концентрацію правосуддя виключно в компетенції судових установ. Такий підхід сприяв ефективному здійсненню судочинства, усував ризики міжвідомчого конфлікту та забезпечував поступове формування усталених судових традицій. Більше того, це гарантувало єдність правосуддя як невід'ємного елементу правового порядку. Вищезазначений принцип був закріплений низкою положень судових статутів, які визначали виключне право судів на розгляд цивільних та кримінальних справ.

Повнота судової влади в Російській імперії полягала в тому, що її юрисдикція охоплювала всіх громадян держави без винятку, забезпечуючи рівність перед державним судом кожного підданого. Судова влада, у свою чергу, мала право й можливість отримувати підтримку від усіх органів та осіб, якщо така була необхідною для належного здійснення правосуддя. Принцип самостійності судової влади визначався її незалежністю від інших владних структур, насамперед адміністративних, а також неприпустимістю будь-якого втручання в процес здійснення правосуддя. Розробники статутів відстоювали позицію, що втручання судової влади у діяльність адміністрації може завдавати шкоди; однак втручання адміністрації у процес здійснення юстиції деморалізує суспільство, сприяючи перетворенню громадян на рабів або революціонерів.

Попри закріплену на законодавчому рівні незалежність судової системи, звички можновладців часто переважали норми закону, що зумовило низку масштабних порушень. Протягом кількох десятиліть після реформ адміністративні органи постійно втручалися у діяльність судочинства, поступово нівелюючи його автономність. Судові статuti визначили структуру судової влади, розділивши її на три гілки: обвинувальну, яку репрезентували прокурори; слідчу, що належала судовим слідчим; та власне судову владу у вузькому розумінні цього терміна.

У судових статутах 1864 р. закріплювався ключовий принцип незалежності суду та виокремлення судової влади з-поміж адміністративного апарату. Це стало важливим кроком, що потенційно міг ознаменувати завершення епохи залежності суду від адміністративного впливу та покласти край втручанню влади в судові процеси. Судова реформа того часу суттєво трансформувала саму систему правосуддя в Російській імперії, створивши нові фундаментальні підходи до його здійснення.

В основі реформи лежали принципи, які в подальшому називали ліберальними [182, с. 702]. Основний акцент було зроблено на чотирьох головних елементах, що визначали як цивільне, так і кримінальне судочинство:

усність, безпосередність, гласність та змагальність процесу. Ці новаторські підходи передбачали, що всі докази, зібрані сторонами або в ході попереднього слідства, мають бути перевірені безпосередньо під час судового засідання. Таким чином, система канцелярських проваджень, яка домінувала в дореформеному суді, втратила своє значення. Водночас відкритість судових засідань для публіки створювала умови для громадського контролю за діяльністю судових органів [94, с. 17–18].

Судова реформа перетворила сферу правосуддя на єдину ділянку влади, де процес відбувався максимально прозоро. Завдяки цьому суд став своєрідною «школою правової обізнаності» для населення, що підвищувало його авторитет у суспільстві. Одним із ключових аспектів нововведення була змагальність процесу – рівні можливості для сторін обвинувачення та захисту в кримінальних справах чи позивача і відповідача в цивільних провадженнях. Це забезпечувало справедливе дослідження доказів та всебічне з'ясування обставин справи під керівництвом неупередженого суду.

Судові статuti запровадили дві паралельні системи судоустрою: органи місцевого правосуддя та загальні суди (ст. 1 ЗСУ). Ідеєю творців судової реформи було надання мировим судам ролі «суддів за совістю» і примирителів, тоді як загальні суди функціонували як «судді за законом». У рамках місцевого правосуддя діяли всестанові мирові суди, які включали дільничних мирових суддів та повітові з'їзди мирових суддів [116, с. 324].

Мирова юстиція охоплювала більшість кримінальних і цивільних справ, що стосувалися повсякденного життя підданих. Судова реформа поклала на мирові суди ключову місію – інтегрувати селянство в загальногромадянське середовище, засноване на принципі рівності всіх перед законом. За своїм устроєм цей інститут належав до континентальної (французької) правової моделі [143, с. 38].

Мирова юстиція була створена як окрема система, відокремлена від загальних судів, що на той час виглядало новаторським рішенням у практиці організації судової влади. Ця особливість підкреслювалася й тим, що системи

мирових і загальних судів регулювалися різними правовими актами [38, с. 461–462].

Судочинство в мирових судах визначалося главою «Порядок провадження у мирових судових установах» відповідно до норм СКС (статті 33–199) та СЦС (статті 29–201). При призначенні покарань судді керувалися положеннями Статуту про покарання, передбаченого для застосування мировими суддями [68, с. 15]. Матеріально-правовою базою для розгляду цивільних справ слугував переважно том X Зводу законів Російської імперії, хоча суддям дозволялося також застосовувати норми звичаєвого права.

Організаційна структура системи мирових судів базувалася на принципах виборності, незалежності, всестановості та незмінності суддів протягом строку їхніх повноважень. Система складалася з двох рівнів: дільничних мирових судів, що діяли одноосібно, та повітових з'їздів мирових суддів, які функціонували як колегіальний орган [68, с. 15].

Згідно із задумом ініціаторів реформи, мировим суддям доручали розгляд менш важливих справ, що виникали у повсякденному житті широких верств населення, значна частина якого не володіла тонкощами законодавства, негативно ставилася до надмірного формалізму, цінувала природну справедливість і прагнула економії часу. Такі особи передусім очікували швидкого та справедливого вирішення спорів. Більшість таких справ мировий суддя вирішував одноосібно та остаточно, причому головним завданням його діяльності було примирення сторін [116, с. 326]. Для ефективного виконання своїх функцій суддя мав користуватися значною довірою місцевого населення, яку можна було здобути не стільки юридичною освітою, скільки глибоким знанням місцевих традицій, моральних уявлень і способу життя.

Мировим суддям передавалися кримінальні справи, які передбачали покарання у вигляді доган, зауважень, грошових штрафів до 300 крб., арешту тривалістю до трьох місяців або ув'язнення строком до одного року [116, с. 326]. До їхньої компетенції входили дві основні категорії справ.

Перша охоплювала справи приватно-публічного обвинувачення, судове переслідування за якими здійснювалося незалежно від подання скарги приватними особами, а кінцевим результатом могло бути примирення сторін [139, с. 124]. До цієї групи належали злочини проти порядку управління, громадського благополуччя, здоров'я населення, особистої безпеки, порушення вимог державних установ, а також дрібні крадіжки, шахрайство, обман, привласнення чужого майна та інші проступки.

Другу групу становили справи виключно приватного обвинувачення, завершення яких також могло відбутися примиренням сторін. До них належали: образа честі, погрози чи насильство, ухилення від обов'язку утримання батьків, незаконне користування чужим майном або його пошкодження, нанесення побоїв, спокушання незаміжньої жінки, укладення шлюбу без дозволу батьків чи опікунів, жорстоке поводження між подружжям, а також непокоря дітей щодо батьків [31, с. 307–308].

Мирові судді мали специфічну юрисдикцію, що повністю відповідала характеру їхніх повноважень. До їхньої компетенції належали також кримінальні справи, які, хоча й передбачали суворіші покарання за законом, порушувалися виключно за скаргою потерпілого та, як правило, завершувалися примиренням сторін [69, с. 325]. Окрім цього, мирові судді розглядали низку цивільних справ. До них належали справи, пов'язані з особистими зобов'язаннями та договорами на суми до 300 крб., а також позови щодо відшкодування збитків на суму до 500 крб. У межах їхньої компетенції також перебували справи про образу, встановлення прав на володіння, а також охорону спадкового майна не залежно від його форми чи вартості.

Примітно, що якщо обидві сторони погоджувалися передати справу на розгляд мирового судді за принципом «за сумлінням», то сума позову не мала жодного значення. У таких випадках рішення набувало остаточного характеру у вигляді мирової угоди. Проте за відсутності згоди сторін або якщо справа виходила за межі підсудності мирових суддів, її передавали до окружного суду [108, с. 78–79].

Водночас підсудність мирових суддів була обмеженою: з їхньої компетенції були виключені справи, що належали до духовних, військових, комерційних, селянських та так званих «інородницьких» судів. Це накладало певні обмеження, змушуючи численне селянство вирішувати свої повсякденні справи виключно через селянські (волосні) суди [117, с. 463].

Початковий задум законодавця щодо діяльності мирових судів полягав у тому, щоб вони вирішували справи не лише на основі закону, а й керуючись принципами совісті та місцевого звичаю. Такий підхід впливав із простоти селянського господарства [40, с. 17], а також із низького рівня правової обізнаності селян, що зумовлювало відсутність належного оформлення договорів між ними. Передбачалося, що дільничний мировий суддя стане для місцевого населення засобом оперативного й справедливого розв'язання спорів із урахуванням місцевих обставин і специфіки суспільних відносин.

Однак на практиці діяльність мирових судів швидко змінила свій напрям, перейшовши до формального застосування закону. Спроби ухвалювати рішення на підставі звичаю або совісті були припинені Сенатом, який масово скасовував такі постанови через їх невідповідність нормам формальної законності. Згодом у діяльність мирових судів поступово було впроваджено загальні процесуальні форми. Найвищою апеляційною та касаційною інстанцією для мирових судів став з'їзд мирових суддів, який об'єднував почесних, дільничних і додаткових суддів мирового округу [69, с. 328].

З'їзди мирових суддів збиралися у визначені терміни для розгляду апеляційних скарг і протестів у цивільних та кримінальних справах, які раніше розглядалися мировими суддями. Окрім того, вони виконували роль касаційної інстанції у випадках оскарження остаточних рішень мирових суддів [23, с. 13–14]. У роботі з'їздів брали участь усі дільничні, додаткові та почесні мирові судді, причому в розгляді кожної справи повинні були брати участь щонайменше троє суддів.

Окремих органів обвинувачення в системі мирової юстиції не створювали. Обов'язки сторони обвинувачення покладалися на потерпілих

[69, с. 328], а в певних випадках – на поліцію чи уповноважених представників різних відомств.

На мировому з'їзді брав участь заступник прокурора окружного суду, який, на відміну від обвинувача у звичайних судах, виконував роль спостерігача за дотриманням законності під час судових засідань і надавав висновки щодо справ. Адвокати мали можливість виступати як під час розгляду справ мировим суддею, так і на мировому з'їзді.

Структура мирового з'їзду зазвичай передбачала створення двох відділень – цивільного і кримінального, проте в більших округах їх кількість могла бути більшою. При з'їзді суддів функціонувала канцелярія, що включала реєстратуру, архів та інші відділи. Виконання рішень з'їздів мирових суддів забезпечували судові пристави, яких призначав голова з'їзду. Їх кількість і обов'язки визначалися земськими зборами [181, с. 20]. Рішення з'їздів можна було оскаржити в касаційному порядку в Сенаті через касаційні департаменти відповідно до категорії справи [18].

У перші роки існування інституту мирових суддів було виявлено їхнє позитивне значення. Міністерство юстиції зазначало, що простота розгляду справ мировими судами, повна відкритість і відсутність складних формальностей сприяли формуванню довіри до мирових інститутів. З часу заснування мирових судових установ було розглянуто значну кількість цивільних позовів [45, с. 253]. Це надало реальну можливість подавати скарги на утиски та образи, а також на дрібні крадіжки й шахрайства, які раніше фактично залишалися без розгляду.

Варто відзначити, що мирова юстиція продемонструвала свою перевагу порівняно з дореформеними місцевими судами та звичайними судами, які існували паралельно з нею. Йдеться насамперед про волосні суди та суди звичаєвого права на національних окраїнах [143, с. 38]. Мирові суди започаткували більш швидкий і спрощений порядок розгляду справ, мінімізацію документації, відкритість судочинства, змагальний характер

процесу, а також законодавчо закріплений примирливий підхід до вирішення спорів [69, с. 327].

Серед суддів було чимало тих, хто сумлінно виконував свої обов'язки й користувався підтримкою населення під час перевиборів. Практика засвідчила, що мирові судді значною мірою виправдали покладені на них сподівання у сфері розгляду малозначних кримінальних і цивільних справ, заклавши міцний фундамент для пореформеної судової системи.

У системі загальних судів ключовою першою ланкою виступав окружний суд, на який покладалася низка важливих функцій [25, с. 65]. Діяльність окружних судів регламентувалася ЗСУ, зокрема розділом «Порядок формування штатів та вимоги до суддів». Статус працівників судів закріплювався у положеннях, що регулювали призначення, звільнення та переміщення посадових осіб судового відомства, а також у статтях 235–248 цього документа. Крім того, дисциплінарна відповідальність суддів і порядок їх притягнення до відповідальності детально визначалися у статтях 261–296 ЗСУ.

Процесуальні аспекти діяльності окружних судів, як і питання юрисдикції, регулювалися СКС і СЦС. Судовий округ окружного суду охоплював кілька повітів, причому його межі не збігалися з адміністративними кордонами. Така організація слугувала важливою гарантією незалежності суду: її формували з урахуванням щільності населення та обсягу справ, що надходили на розгляд [25, с. 65–66].

Науковці наголошують, що ініціатори судової реформи вбачали переваги саме в такій територіальній структурі. Зазначалося, що окремий повіт часто не мав достатньої кількості кваліфікованих юристів. Запроваджена система не лише забезпечувала належний рівень правосуддя, а й гарантувала незалежність судів від впливу адміністративних органів. Завдяки цьому керівництво повіту та інші впливові особи втрачали можливість втручатися у діяльність суду. Судді другої інстанції також були захищені від тиску з боку губерньської бюрократії [157, с. 21].

Окружні суди були організовані у двох основних відділеннях – кримінальному та цивільному, кожне з яких очолювалося товаришем голови суду. У деяких випадках голова суду міг керувати одним із відділень. Для запобігання надмірній спеціалізації суддів, а також для забезпечення балансу складу відділень і розвитку професійного досвіду, практикувалася ротація членів між кримінальним і цивільним відділеннями. Однак на практиці ця ротація виявилася доволі складною. Високе навантаження на суддів не дозволяло їм рівномірно стежити за змінами в законодавстві та касаційною практикою обох сфер права. Це призводило до поглиблення спеціалізації суддів в окремій галузі, ускладнюючи їх однакову кваліфікацію в цивільному та кримінальному праві. Кадровий дефіцит суддів змушував залучати до розгляду справ судових слідчих того самого окружного суду (за винятком випадків, коли вони розслідували відповідну справу), або навіть почесних суддів [69, с. 326].

При окружних судах функціонували прокурор суду з помічниками, а також судово-допоміжний персонал, до складу якого входили присяжні повірені, що іноді організовувалися у відділення Ради присяжних повірених при відповідній судовій палаті, нотаріуси, секретарі, виконавчі органи для виконання судових рішень, а також кандидати на судові посади. У певних випадках до роботи суду залучалися приватні повірені, присяжні перекладачі та судові розсильні [25, с. 66].

Зазначимо, що загальними судами другого рівня були судові палати. Вони були структурно вищими за окружні суди й утворювалися у кожному судовому окрузі [46, с. 12]. До складу одного округу входило кілька губерній або областей, відповідно, що включали декілька окружних судів [157, с. 21]. Спочатку, у процесі судової реформи, діяли лише дві судові палати в столицях, але з її поширенням їхня кількість поступово зростала, і на початку ХХ століття діяло вже 14 таких установ.

Організація судових палат регулювалася положеннями ЗСУ. Штатний розпис, вимоги до суддів, а також статус і повноваження співробітників

судових установ визначалися у шостому розділі під назвою «Про визначення, звільнення та переміщення посадових осіб судового відомства». Права та переваги суддів були закріплені у сьомому розділі. Основи відповідальності та порядок накладання дисциплінарних заходів регламентувалися статтями 261–296 того ж документа.

Як суд першої інстанції, судова палата мала обмежене коло справ для розгляду. У кримінальних провадженнях ці справи стосувалися виключно державних і посадових злочинів [103, с. 444]. Що стосується цивільної юрисдикції, визначеної у судових статутах, то її межі були досить обмеженими: сюди входили справи щодо відшкодування збитків, завданих службовцями адміністративного відомства через недбалість, необачність або невинуватене затягування розгляду справ.

Судові палати були структурно організованими на департаменти, що спеціалізувалися на розгляді цивільних та кримінальних справ. Кожен департамент складався з голови та певної, регламентованої штатним розкладом, кількості суддів, які мали статус членів судової палати [187, с. 893]. Регулювалася можливість взаємного переходу членів між цивільними та кримінальними департаментами, проте такі дії були дозволені лише за умови крайньої необхідності.

У разі нестачі членів для формування повноважного складу засідання голова палати мав право залучити суддю окружного суду. При цьому винятки становили ті судді окружного суду, які раніше брали участь у вирішенні справ, що згодом надходили до розгляду судової палати. У більших за масштабами судових палатах кількість департаментів могла сягати до десяти.

При судових палатах функціонували також інші юридичні інституції та чиновники. У кожній такій установі обов'язково були присутні прокурор і визначена штатним розписом кількість його заступників, а також судові слідчі, відповідальні за справи особливої важливості [69, с. 326]. Адміністративний апарат палат включав канцелярії, де працювали секретарі й їхні помічники. Крім того, при цих структурах готувалися кандидати на посади суддів. З

утворенням судових палат також засновувалися ради присяжних повірених відповідно до нормативних приписів [120, с. 18].

До складу нижчих судових чиновників належали судові пристави, розсилальні службовці, а також присяжні перекладачі й фотографи, які виконували допоміжні функції із забезпечення діяльності судових палат.

Судова палата, діючи як кримінальний суд, виконувала широкий спектр функцій. Вона виступала органом, який ухвалював рішення про передачу особи до суду [193, с. 7], слугувала апеляційною інстанцією для окружних судів, касаційною інстанцією для мирових суддів у деяких регіонах, а також, у визначених випадках, виконувала роль суду першої інстанції. У такій ролі вона працювала як у коронному складі без участі станових представників, так і за їхньою участю. Інститут станових представників мав певну специфіку, сформовану ще в дореформений період.

Станові представники залишалися елементом дореформеного правового устрою [143, с. 40], однак укладачі судових статутів вирішили зберегти їхню участь у справах, що розглядалися у судових палатах, зокрема у справах щодо державних та інших важливих злочинів. Передбачалося, що ці представники виступатимуть як авторитетні члени основних соціальних станів, що підсилювало довіру до процесу [103, с. 444].

Судові палати із залученням станових представників функціонували як виняток із загальної системи судочинства, встановленої судовими статутами, і мали чітко окреслені завдання. У першу чергу, їхнє призначення полягало у розгляді найважливіших політичних злочинів, спрямованих проти держави та верховної влади. Такий підхід дозволяв створити альтернативу суду присяжних, оскільки влада вважала за доцільне не довіряти вирішення цих справ винятково народним засідателям.

Особлива присутність судової палати формувалася як інституція, що мала втілювати принципи неупередженості й професіоналізму в судочинстві. Державна рада вбачала доцільність створення такого судового органу, який би складався з осіб високого соціального статусу та забезпечував підсудним усі

можливості для здійснення захисту відповідно до загальновизнаних процедур судочинства. У цьому контексті підсудні мали право на участь у судовому процесі нарівні з представниками суддівського корпусу та найбільш впливовими представниками усіх станів [103, с. 444].

Попри задекларовану рівноправність, перевага серед станових представників у судовій палаті традиційно надавалася дворянству. Загальна кількість представників станів поступалася числу коронних суддів, і, беручи участь у спільних засіданнях, ці представники значною мірою перебували під впливом останніх, чиї повноваження мали підкреслено авторитетний характер.

Особливої уваги заслуговує склад спеціальної присутності судової палати, якій доручався розгляд справ, пов'язаних із державними злочинами. До складу цього органу входили члени кримінального департаменту судової палати, представники губернського та повітового дворянства, голова дворянських зборів, міський голова одного з міст у межах судового округу, а також волосний старшина. Ці особи обиралися з числа адміністративно-господарських діячів або почесних представників станових інституцій. Водночас виконання їхніх функцій у судовій палаті не вимагало ґрунтовних знань законодавства чи професійної юридичної підготовки [143, с. 41].

У період після проведення реформ було ухвалено низку нормативно-правових актів, які внесли зміни до підсудності судових палат. Відповідно до «Положення про кримінальні і виправні покарання», справи, пов'язані з такими покараннями, були передані до компетенції судових палат. Важливо зазначити, що ці справи розглядалися за участю колегії присяжних засідателів у випадках, коли обвинуваченим загрожували санкції, що передбачали обмеження їхніх прав. Водночас норми, спрямовані на розгляд державних злочинів, звузили юрисдикцію судових палат після прийняття Закону від 7 червня 1872 року, який передавав найбільш значущі політичні справи до Особливої присутності Сенату. Утім, Постановою від 9 травня 1878 року юрисдикцію судових палат щодо таких злочинів було поновлено [140, с. 20].

Помітну частину законодавчих змін у зазначений період становили акти, спрямовані на перерозподіл підсудності між судовими палатами та окружними судами. Упродовж 1880-х років спостерігалось поступове і систематичне розширення компетенції судових палат завдяки залученню суду присяжних. Це розширення слугувало одним із ключових елементів політики судової контрреформи [150].

Судова палата виконувала функції суду апеляційної інстанції у кримінальних справах, вироки за якими ухвалювалися в окружних судах без залучення присяжних засідателів [72, с. 126–127]. При цьому близько двох третин вироків окружних судів залишалися без змін навіть після апеляційного перегляду. Кількість касаційних скарг на рішення судових палат залишалася досить незначною, що свідчить про певну стабільність їхніх рішень [138, с. 262].

Судова реформа, впроваджена в другій половині XIX століття, ґрунтовно регламентувала повноваження касаційних департаментів Сенату [90, с. 234]. Законодавчо було визначено створення двох окремих департаментів у структурі Сенату: одного для розгляду кримінальних справ і другого – для цивільних [143, с. 40]. Права, надані цим департаментам, охоплювали загальний спектр прерогатив Сенату, як це визначалося відповідними правовими нормами. Водночас їхня структура та компетенція відзначалися низкою специфічних рис, зумовлених запровадженням нових принципів судової системи та процесу, зафіксованих у судових статутах 1864 року. Зокрема, інститут касаційного оскарження судових рішень був інновацією для правової системи того часу і остаточно утвердився лише в контексті судової реформи 1864 року [200, с. 87].

Касаційні департаменти, кримінальний та цивільний, було офіційно створено у складі Сенату згідно з Указом від 19 березня 1866 року на основі положень судових статутів 1864 року. Їхньою головною метою стало забезпечення координації судової діяльності як верховного касаційного органу в регіонах, де діяла реформа судоустрою.

Згідно зі статтею 5 ЗСУ передбачалося виконання Сенатом функцій верховного касаційного суду. Сенат, не втручаючись у розв'язання справ по суті, здійснював нагляд за точним дотриманням закону та забезпечував його однакове застосування всіма судовими органами імперії. Кожен касаційний департамент Сенату розглядав у касаційному порядку вироки у кримінальних справах та рішення у цивільних спорах [143, с. 40]. У випадку скасування судового рішення справа направлялася на повторний розгляд до того ж або іншого суду, який при цьому мав зважати на офіційну позицію касаційного департаменту Сенату.

Окрім цього, касаційні департаменти також займалися розглядом подань щодо поновлення справ. Зазначається, що скарги на рішення Сенату у справах про касаційні скарги або протести не приймалися. Окрім традиційних форм касаційної практики, департаменти також брали участь і в інших видах судової діяльності. Наприклад, в апеляційному порядку вони розглядали апеляції та протести на вироки судових палат, ухвалені без участі представників окремих суспільних станів.

На загальних зборах касаційних департаментів вирішувалися важливі питання організації судової діяльності та суперечки щодо підсудності між цивільними, військовими й церковними судами. До того ж передбачався розгляд касаційних скарг і протестів на вироки Об'єднаних присутностей у справах про державні злочини, а також апеляційних скарг і протестів на вироки самих касаційних департаментів у випадках посадових злочинів.

У загальних зборах I департаменту та касаційних департаментів ухвалювали остаточні рішення щодо вирішення суперечок між судовою та урядовою владою, розглядали апеляційні скарги на постанови Об'єднаної присутності I департаменту і Цивільного касаційного департаменту у справах щодо відшкодування шкоди та збитків, спричинених діями посадових осіб [143, с. 40]. Крім того, під час цих зборів обговорювалися питання, внесені міністром юстиції, що породжували суперечки серед фахівців-практиків у юридичній сфері.

Об'єднана присутність І департаменту та касаційних департаментів функціонувала під головуванням особливого першоприсутнього. Її склад включав по два сенатори від кожного департаменту, що забезпечувало широкий представницький формат. Основними завданнями цієї присутності були вирішення питань нагляду та здійснення вищого адміністрування судового управління. Починаючи з 1877 року, саме тут здійснювався розгляд дисциплінарних і кримінальних справ щодо працівників судової галузі. Щорічно опрацьовувалося близько 700–800 таких справ, більшість з яких стосувалася порушень або злочинів, скоєних суддями [3, с. 422].

Чиновники судової системи, притягнуті до кримінальної відповідальності, зазвичай обвинувачувалися у таких злочинах, як розтрата коштів, підробка документів і свідоме затягування розгляду судових справ.

Справи судового управління, зокрема охорона встановленого порядку судочинства й контроль за правильністю дій працівників судового відомства, залишалися в компетенції касаційних департаментів. Закон покладав на них обов'язок здійснювати нагляд за всіма судовими рішеннями та діяльністю посадових осіб судового відомства імперії [76, с. 25–26]. Виключенням із цього правила були дореформені судові установи, що продовжували свою роботу в окремих губерніях аж до кінця ХІХ століття. До сфери нагляду також включалося спостереження за діяльністю представників прокурорського нагляду, які підпорядковувалися безпосередньо міністру юстиції як генерал-прокурору [202, с. 37]. У разі виявлення порушень департаменти мали право інформувати міністра юстиції про неналежні дії працівників прокуратури.

Судова реформа суттєво позначилася й на діяльності прокуратури. Вона зазнала реорганізації за зразком французької моделі, набула переважно судового характеру і отримала нову функцію – виступати стороною обвинувачення у кримінальних процесах [183, с. 24]. Основні завдання, порядок функціонування та форми роботи органів прокуратури були тепер описані переважно у процесуальних актах, таких як СКС та СЦС. Додаткові

аспекти діяльності знаходили своє визначення в окремих нормах ЗСУ [164, с. 459].

У статутах уперше була здійснена правова оцінка та закріплено основи прокурорської діяльності. Вказувалося, що посадові особи органів прокурорського нагляду зобов'язані діяти виключно на основі своїх переконань і чинного законодавства. Державний характер прокуратури проявлявся у підпорядкуванні всіх органів та посадових осіб прокурорського нагляду міністру юстиції, який виконував обов'язки генерал-прокурора [164, с. 459]. Прокурори наряду залежали від міністра юстиції щодо питань служби та більшості аспектів процесуальної діяльності.

Організація прокуратури будувалася за принципом взаємодії із судовими органами, але із збереженням певної автономії. Прокуратура складалася з двох окремих структур: сенатської обер-прокуратури та місцевого прокурорського нагляду, що включав прокуратуру судових палат і окружних судів. Ці дві структури функціонували незалежно одна від одної, будучи об'єднаними лише через вищий нагляд міністра юстиції як генерал-прокурора [183, с. 25–26].

Основу організації діяльності прокуратури формували принципи єдності та жорсткої ієрархічної підпорядкованості [164, с. 459]. Принцип єдності означав, що кожен представник прокуратури діяв не від власного імені, а від імені всієї установи. Згідно із законом від 22 лютого 1872 року, вищі посадові особи мали право брати на себе виконання обов'язків підлеглих, а прокурорам судових палат було надано повноваження покладати виконання певних завдань на товаришів або інших підлеглих прокурорського корпусу.

Принцип ієрархічної структури визначав чіткий підпорядкований зв'язок у службових стосунках. Нижчестоящі прокурори були зобов'язані підкорятися вищим у всіх аспектах роботи. Міністр юстиції у статусі генерал-прокурора був безпосереднім керівником усього прокурорського апарату, ухвалював рішення щодо призначення на посади й контролював проходження служби підлеглих [202, с. 37]. У межах свого округу прокурор судової палати

відігравав провідну роль, координуючи діяльність усіх підлеглих органів прокуратури [164, с. 459].

Закон від 11 жовтня 1865 року закріплював низку важливих нововведень. Зокрема, передбачалося передавання розслідувань зі складу поліцейських установ слідчим у випадках виявлення складу злочину, а також встановлювався порядок направлення кримінальних справ з нижчих інстанцій до вищих. Пізніше, 7 березня 1866 року, було ухвалено закон, спрямований на врегулювання прокурорського нагляду. Він полягав у перегляді всіх розпоряджень, що містилися у Зводі законів Російської імперії стосовно діяльності прокуратури, зі збереженням окремих функцій та скасуванням інших [156, с. 38]. Також було регламентовано взаємодію старого та реформованого прокурорського нагляду в процесі поступового впровадження положень статутів 1864 року.

Діяльність прокуратури реалізовувалася за кількома ключовими напрямками. Перший з них охоплював позасудові або адміністративно-прокурорські функції. Сюди входили участь у перевірці обвинувачених з метою визначення їхнього психічного стану, складання списків присяжних засідателів, представництво у губернських присутностях, нагляд за умовами утримання ув'язнених тощо [202, с. 38]. Надзвичайно важливою функцією було право прокуратури здійснювати ревізію судів. Згідно із законом від 21 травня 1872 року, генеральному прокурору було надано додаткове право доручати посадовим особам вищого рівня прокурорського нагляду перевірку діловодства окружних судів та мирових судових органів. Це дозволяло прокуратурі здійснювати певний оперативний контроль навіть над формально незалежною судовою владою [164, с. 460].

Ще одним важливим напрямом діяльності прокуратури був нагляд за дотриманням законів на всіх етапах кримінального процесу, від моменту відкриття справи до виконання вироку. Розслідування і дізнання щодо загальнокримінальних злочинів здійснювалися під постійним контролем прокурора. Поліція зобов'язувалася своєчасно повідомляти його про вчинення

злочинів, після чого прокурор міг давати вказівки щодо проведення подальших слідчих дій та уточнення обставин справи [55, с. 40]. Окрім того, прокурор мав повноваження стежити за ходом попереднього слідства, надавати слідчим обов'язкові до виконання вказівки, а також визначати запобіжні заходи стосовно обвинуваченого [15, с. 15].

По завершенні попереднього слідства матеріали передавалися прокурору для прийняття рішення про подальшу правову долю справи. На цій основі він міг винести постанову про закриття судочинства або скласти обвинувальний акт, який передавався до відповідного судового органу залежно від підсудності.

Особливе значення мав нагляд за розглядом справ, пов'язаних із державними злочинами. У цих випадках прокурор фактично очолював дізнання, забезпечуючи контроль та керівництво всіма основними слідчими діями. Проведення таких дій здійснювалося жандармами виключно в присутності прокурора, що підкреслювало важливість його ролі в забезпеченні законності у цій категорії справ [55, с. 40].

Ще одна категорія функцій прокуратури пов'язана з реалізацією обвинувальної юрисдикції. До таких функцій належало ініціювання кримінального переслідування за вчинені злочини та підтримання обвинувачення в судовому процесі. Прокурор накопичував інформацію про злочини кримінального чи політичного характеру, яку йому передавали поліція або слідчі органи [55, с. 40]. Окрім того, до прокурора могли звертатися приватні особи, повідомляючи про події, що мали ознаки кримінального діяння. Спираючись на отримані відомості, прокурор ініціював кримінальне переслідування, доручав проведення попереднього слідства або складав обвинувальний акт для передачі справи до суду.

Обвинувальні акти могли підготовлятися прокурорами окружного суду чи судової палати, обер-прокурором кримінального касаційного департаменту Сенату, а також міністром юстиції або його заступником, залежно від юрисдикції відповідного судового органу, що розглядав справу. Виконуючи цю

функцію в суді, прокурор діяв як сторона обвинувачення, виступаючи опонентом захисту, представленого адвокатурою. Здійснюючи нагляд за дотриманням законності під час судових засідань, прокурор нерідко сприяв обмеженню прав підсудних, особливо в контексті політичних справ.

Після завершення судового розгляду справи прокурор мав право подавати апеляції на неостаточні рішення та касаційні скарги на остаточні вироки. Апеляційний протест зазвичай обґрунтовувався помилками у змісті судового вироку, тоді як касаційний протест фокусувався на порушеннях норм матеріального чи процесуального права, допущених під час розгляду справи.

Участь прокурора у цивільному процесі завжди мала досить специфічний характер. Ще на початку роботи над судовою реформою висловлювалися думки, що така роль суперечить принципу змагальності, який є фундаментальним у судовому процесі [202, с. 38]. У зв'язку з цим було встановлено доволі вузький перелік справ, у яких прокурор мав право брати участь: давати висновки, пропонувати обмеження публічності розгляду, а також подавати протести лише в одному типі справ – тих, що стосувалися рішень у питаннях державної скарбниці [183, с. 24–25].

Розробники судової системи свідомо звузили сферу прокурорського нагляду у цивільному судочинстві. Прокурори отримали право брати участь у розгляді цивільних справ судів першої інстанції лише в чітко визначених ситуаціях:

1. Спори, пов'язані з казенним управлінням між судовими та урядовими установами.
2. Справи про земські установи, міські та сільські громади.
3. Захист інтересів неповнолітніх, безвісти відсутніх, глухонімих чи божевільних осіб.
4. Питання щодо підсудності або спорів між судовими й адміністративними установами.
5. Розгляд випадків підробки документів чи обставин цивільних справ, які можуть належати до компетенції кримінальних судів.

6. Шлюбні справи або спори щодо законності народження за відсутності відповідача.
7. Подання клопотань про відсторонення суддів.
8. Видача свідоцтв на «право бідності» [183, с. 25].

У всіх зазначених випадках прокурор функціонував як представник закону, а не як сторона, що порушує процесуальний баланс чи змагальність. Він не вступав у конфронтацію зі сторонами, а формулював висновки, керуючись нормами законодавства, без прив'язки до будь-чиїх інтересів.

Додатково прокурорам було дозволено подавати протести на рішення судів у шлюбних справах, а також в окремих випадках казенного управління.

Судова реформа стала визначальним кроком у становленні інституту адвокатури, яка на той час була відома як стан присяжних повірених [120, с. 17–18]. В її основу було закладено елементи австрійського та німецького досвіду організації адвокатської діяльності, де адвокатура поєднувала функції правозаступництва та судового представництва. З точки зору самоврядування та дисциплінарного контролю, інституція мала схожість із французькою моделлю, що сформувало її організаційну структуру [120, с. 18].

Судові статuti визначили адвокатуру як незалежну самоврядну корпорацію, закріпивши основоположні принципи її функціонування. Серед них: інтеграція правозахисту із судовим представництвом, відносна свобода професії, відсутність підпорядкування магістратурі, елементи станової організації та дисциплінарне підпорядкування судам, а також договірне визначення гонорару. Адвокат-присяжний повірений отримував можливість повного представлення інтересів позивача або відповідача в цивільному процесі, забезпечуючи захист і дотримання прав довірителя. У ролі правозаступника він виступав юридичним консультантом клієнта, забезпечуючи комплексну підтримку та правову опіку [120, с. 18].

Слід зазначити, що чинне законодавство передбачало низку суворих обмежень для діяльності присяжних повірених. Зокрема, їм заборонялося

набувати в судових справах права на своє ім'я чи через підставних осіб, брати участь у справах як представники, якщо опонентами виступали їхні батьки, подружжя, діти, рідні брати чи сестри, дядьки або двоюрідні брати. Також вони не мали права виступати представниками обох сторін у тій самій справі чи змінювати сторону в процесі розгляду однієї й тієї самої справи. Крім того, заборонялося розголошувати довірчу інформацію клієнта як під час розгляду справи, так і після її завершення [120, с. 19–20].

Порівняно зі станом адвокатури до реформи, створення інституту присяжних повірених стало вагомим кроком уперед. Водночас їхня діяльність опинилася під потрійним контролем – з боку судових органів, рад присяжних повірених та громадськості.

Особливо важливими при цьому були положення, що регламентували професійну відповідальність адвокатів. Оскільки вони не належали до категорії державних службовців, на них не поширювалися чітко встановлені форми державної відповідальності. Проте специфіка процесуальної діяльності адвокатів та її висока юридична значущість вимагали належного нормативного врегулювання [8, с. 166].

Присяжні повірені могли бути притягнуті до юридичної відповідальності за правопорушення, скоєні в межах виконання професійних обов'язків. За недобросовісне виконання своїх зобов'язань або вчинення дій, які суперечили етичним стандартам професії, вони підлягали дисциплінарній відповідальності перед радами присяжних повірених чи окружним судом. Як заходи покарання застосовувалися попередження, догана, тимчасова заборона на здійснення адвокатської практики (до одного року) або виключення з реєстру присяжних повірених. Окрім дисциплінарної відповідальності, передбачалася і кримінальна відповідальність за умисні протиправні дії на шкоду інтересам клієнта. До таких злочинів закон, зокрема, відносив свідоме перевищення повноважень, злонамірене укладення угод чи вступ у відносини з суперниками клієнта на його шкоду. Іншими порушеннями були передача чи розголошення довірчих документів, переданих повіреному, суперникам

клієнта, а також навмисне знищення, пошкодження, привласнення або розтрата документів чи майна клієнтів.

Важливу роль у концепції реформи відігравали помічники присяжних повірених, які фактично виконували функцію кадрового резерву адвокатури [120, с. 20]. Це були особи, які протягом п'яти років готувалися до вступу в лави присяжних повірених, займаючись практикою під керівництвом досвідченого адвоката або, здебільшого, допомагаючи йому у веденні справ. Серед них були як випускники юридичних факультетів, так і особи без університетських дипломів. Однак судові статuti не містили чітких норм щодо їхнього правового статусу; відсутні також положення про організаційні форми цього інституту, критерії вступу до складу помічників або їхню відповідальність [120, с. 20].

Судові статuti запровадили станові органи адвокатури. До них належали загальні збори всіх присяжних повірених відповідного округу судової палати [120, с. 19–20]. Цей орган обирав раду присяжних повірених зі свого складу, яка отримувала організаційно-фінансові й дисциплінарні повноваження. Уже в 1866 році разом із новими судовими інститутами було засновано ради присяжних повірених при столичних судових палатах. Незважаючи на те, що чисельність стану присяжних повірених у пореформений період стрімко зростала, загальноімперська адвокатура значно поступалася за цими показниками західноєвропейським країнам.

5 грудня 1874 року за наказом царя було припинено відкриття нових рад присяжних повірених, що призвело до значних змін у становій організації адвокатури [140, с. 21]. Це рішення істотно порушило незалежність цієї професії та загальмувало її поступальний розвиток. Міністерство юстиції обґрунтовувало свої дії незручністю корпоративного управління невеликими колегіями, члени яких були надто тісно пов'язані між собою як діловими, так і особистими відносинами. Така близькість, на думку міністерства, перешкоджала об'єктивному здійсненню дисциплінарної влади одними членами колегії над іншими.

Присяжні повірені в цивільному судочинстві виступали представниками сторін, між якими виникав юридичний спір. Їхні відносини з клієнтами базувалися на договорі довіреності. Як довірителі, так і їхні представники могли відмовитися від довіреності чи припинити ведення справи, але повірений був зобов'язаний заздалегідь повідомити про це свого клієнта. У цивільних справах голова суду міг призначити повіреного лише у випадку відмови того, кого було обрано стороною. Проте рада присяжних повірених мала право призначати захисників і в інших ситуаціях. Присяжні повірені користувалися всіма процесуальними правами сторони, які були передбачені Статутом цивільного судочинства [42, с. 290].

У кримінальних провадженнях, що здійснювалися в загальних судових інституціях, як за участю присяжних засідателів, так і без них, поширеною практикою була процедура призначення офіційних захисників. На прохання підсудного голова суду мав право призначити захисника з числа присяжних повірених, закріплених при суді. У разі недостатності таких фахівців суд міг залучати осіб із категорії кандидатів на судові посади [120, с. 20]. Відмовитися від виконання функцій захисника присяжний повірений міг виключно з обґрунтованих причин. У разі розгляду справ про злочини, вчинені неповнолітніми, суд отримував право призначити захисника навіть без відповідного звернення підсудного чи його законних представників, таких як батьки або опікуни.

Участь захисника у судовому процесі виступала важливим чинником запобігання однобічності та забезпечення всебічного дослідження доказів вини й невинуватості обвинуваченого. Це сприяло встановленню об'єктивної істини у справі, реалізації принципу змагальності та гарантуванню права підсудного на отримання кваліфікованої юридичної допомоги для захисту своїх процесуальних інтересів і доведення невинуватості [51, с. 247]. Залучення до процесу присяжних повірених було необхідністю не лише з огляду на інтереси конкретного підсудного, а й з точки зору загальної справедливості та забезпечення публічних інтересів правосуддя.

Законодавство передбачало формальну рівність умов між стороною захисту та обвинувачення [69, с. 327]. Однак у практичній площині ця рівність часто опинялася під сумнівом. Зокрема, участь захисників у стадії попереднього слідства й передачі справи до суду була обмеженою, а можливість самостійного збору доказів шляхом проведення власного розслідування – майже відсутньою, що ставило адвокатів у невідгідне становище під час судового розгляду. Крім цього, суди нерідко демонстрували більшу увагу та повагу до позицій прокурорів, а представленим ними доказам надавали пріоритетний статус. Теоретики і практики судочинства того часу гостро критикували такі ознаки очевидної упередженості в правовій системі [117, с. 461].

У першій половині XIX століття слабке управління і недостатня ефективність виконання судових рішень поліцією стали вагомими причинами для їх реформування під час судової реформи 1864 року [91, с. 14]. Центральним елементом змін було створення спеціального інституту судових приставів – посадових осіб, відповідальних за виконання рішень у сфері приватного права. Ця структура розглядалася як допоміжний орган при суді, а самі пристави офіційно належали до судового відомства. Основи організації діяльності судових приставів були закріплені в ЗСУ, а їхні обов'язки та порядок роботи детально регламентувалися СЦС [181, с. 16–17].

Поряд із приставами діяли й інші механізми виконання судових рішень у сфері приватного права. Рішення дореформених судів продовжувала виконувати поліція в окремих регіонах аж до кінця XIX століття. Волосні суди покладали ці функції на сільське начальство, тоді як рішення комерційних судів забезпечували присяжні пристави та поліція.

Судові статuti передбачали створення двох категорій судових приставів – при мирових та загальних судах, хоча цей поділ мав радше умовний характер. Законодавство не встановлювало суттєвих розбіжностей у правовому статусі та організації діяльності приставів [181, с. 16–17]. Система судових приставів не була інтегрованою; було відсутнє структурне об'єднання

приставів у єдиний орган. Законом не передбачалася координація між приставами різних судів, а також не було створено спеціального відомства з єдиним координуючим центром. Окрім того, не існувало чітко визначених ієрархічних підрозділів чи уніфікованої процедури призначення на посаду судового пристава, як і нормативно-правової бази для регулювання їхньої діяльності.

Процедура примусового виконання судових рішень могла бути ініційована виключно за ініціативою стягувача [181, с. 18]. За його зверненням суди видавали виконавчий лист, що дозволяло стягувачу реалізовувати своє право шляхом залучення судових приставів та представників поліції. Вибір способу виконання залишався за стягувачем, що унеможливлювало необхідність суду окремо зазначати це у своєму рішенні, хоча така вказівка не суперечила повноваженням суду.

Варто зауважити, що виконання рішень мирових судів та їх з'їздів здійснювалося під контролем мирових судових установ, тоді як рішення загальних судів виконувалися під контролем окружних судів. Незважаючи на те, що судові пристави перебували у прямому підпорядкуванні суду, закон значно обмежував можливість втручання суду у процес виконавчого провадження. Цьому сприяла зміна принципу ведення процесуального провадження: замість слідчого принципу, властивого дореформеному періоду, було впроваджено змагальний принцип [181, с. 17–18]. Норми судових статутів ліквідували обов'язок суду контролювати оперативне виконання його рішень. Було скасовано практику надсилання доручень поліції чи наказів нижчестоящим судам для виконання рішень вищих інстанцій. Судові пристави отримали можливість діяти самостійно, взаємодіючи безпосередньо із сторонами правовідносин у виконання рішень.

Змішана модель інституту судових приставів, яка поєднала публічно-правові та приватно-правові засади, виявилася більш ефективною порівняно з діяльністю поліції дореформеного періоду. Ця модель, закріплена судовими статутами, виправдала свою необхідність завдяки нововведенням у системі

виконання судових рішень. Впровадження спеціальних посадових осіб, судових приставів, для вирішення приватно-правових спорів, а також запровадження принципу диспозитивності стали ключовими елементами, які зміцнили функціонування судової системи в наступні роки.

Процеси трансформації у пореформений період суттєво вплинули й на роботу нотаріату [8, с. 166]. Рух до реформ почався 15 листопада 1857 року, коли в Державній раді розпочався розгляд проєкту статуту цивільного судочинства, зокрема питання про вилучення нотаріальних функцій з компетенції судових органів. Уже 6 травня 1860 року Державна рада прийняла рішення сформулювати основні принципи реформи нотаріальної системи та внести відповідний проєкт на подальший розгляд. Однак до 1862 року пріоритетом залишалася судова реформа, а нотаріат розглядався як другорядний аспект, що не відповідав загальним рамкам судової системи.

Перший проєкт, підготовлений графом Д. Блудовим, пропонував відокремити нотаріат від судової системи і цивільного судочинства, що стало предметом критики серед реформаторів і теоретиків [8, с. 166]. Проте вже через три місяці комісія під керівництвом С. Зарудного розробила Основні положення перетворення судової частини. Ці положення передбачали інтеграцію нотаріусів у структуру «при судових місцях» та встановлювали контроль судових органів за їхньою діяльністю, що сприяло подальшому розвитку нотаріату як важливого елемента правової системи.

Другий варіант Положення про нотаріальну практику було створено у 1863 році II відділенням Імператорської канцелярії під керівництвом барона М. Корфа. У його розробці автори активно враховували досвід західноєвропейських країн, адаптуючи його до локальних правових норм. Документ складався з 187 статей, серед яких 129 базувалися на іноземному законодавстві. У 1864 році М. Панін змінив М. Корфа на посаді керівника відділення та запропонував власний проєкт закону про нотаріат, який суттєво відрізнявся від попередньої версії. Після розгляду Державною радою та

внесення нею низки правок 14 квітня 1866 року імператор затвердив остаточний варіант Положення про нотаріальну частину [116, с. 346].

Положення про нотаріальну частину спиралося на законодавчі акти Австрії, Баварії та інших країн, регулюючи діяльність нотаріату. Цей нормативний документ був прогресивним для свого часу, оскільки впроваджував систему нотаріальних органів і чітко визначав їх функції. Загалом він охоплював 217 статей, серед яких 41 була присвячена організації нотаріальної служби. Статус нотаріусів формувався відповідно до загальносвітової тенденції розглядати нотаріат як відносно автономну корпоративну структуру, незалежну від держави. Нотаріуси визнавалися професіоналами, які здійснюють свою діяльність на комерційній основі, про що йшлося у статті 208. Водночас вони перебували під юрисдикцією судів і призначалися на посади старшими головами судових палат [54, с. 566].

Згідно з Положенням від 14 квітня 1866 року було створено дві нотаріальні інстанції: нижчу, до якої належали нотаріуси (у практиці їх часто називали молодшими), та вищу – старші нотаріуси. Нотаріальні контори знаходилися під прямим контролем і наглядом судових органів [8, с. 166]. Нотаріуси підпорядковувалися окружним судам, на території яких розташовувалися, і здійснювали свою діяльність виключно в межах відповідного округу. Кількість нотаріусів визначалася Міністерством юстиції за погодженням із Міністерством внутрішніх справ та Міністерством фінансів, виходячи з чисельності населення конкретного міста або повіту.

14 липня 1867 року було затверджено Правила щодо введення в дію Положення про нотаріат, які обмежили сферу дії нотаріату лише тими губерніями, де впроваджувалися судові статути. Після набуття чинності цим положенням майже всі попередні типи нотаріусів і маклерів припинили свою діяльність, а суди звільнилися від функцій посвідчення документів [107, с. 230]. Це мало позитивний вплив, оскільки дозволило судовій системі зосередитися на її основних завданнях, передавши функції посвідчення актів новоствореним нотаріальним органам. Такі повноваження були покладені на

нотаріусів, старших нотаріусів або інших посадових осіб, які виконували їхню роль.

3 листопада 1867 року було затверджено додаткові Правила для мирових суддів і нотаріусів у рамках застосування Положення про нотаріат. Вони уточнювали основні засади роботи цих осіб у сфері посвідчення правових актів. Нотаріат було виокремлено в незалежний від судової гілки влади інститут із широкими повноваженнями, хоча він зберігав певний функціональний зв'язок із судовою системою.

Варто окремо згадати Верховний кримінальний суд, передбачений Судовими статутами 1864 року, який функціонував як виняткова, надзвичайна інстанція. Він не був постійним органом, а створювався залежно від потреби. Його компетенція обмежувалася розглядом найнебезпечніших антидержавних злочинів, особливо тих, що безпосередньо стосувалися особи монарха. Цей суд також функціонував у випадках, коли сліди змови проти держави були виявлені в різних регіонах імперії.

Одним із ключових елементів судової реформи стало впровадження участі громадян у розгляді кримінальних справ. Так, в окружних судах долю обвинувачених вирішували присяжні засідателі [8, с. 165]. У свою чергу, в судових палатах під час розгляду справ першої інстанції, що стосувалися державних, посадових або релігійних злочинів, залучалися представники суспільного стану, серед яких були губернський і повітовий ватажок дворянства, міський голова одного з міст судового округу та обраний волосний старшина. Окрім мирових і загальних судів, функціонувала система військових судів (реформованих незабаром після проведення загальної судової реформи), церковних судів, комерційних судів та народних судів.

У 1860 році було ухвалено «Положення про судових слідчих» і «Наказ судовим слідчим», що поклали початок формуванню професійного попереднього розслідування. Ця нова діяльність набула ознак судової, відірвавшись від адміністративної функції, яку раніше виконувала поліція. Уже в 1862 році в документах щодо основних положень реформування судової

частини новий інститут було інтегровано до майбутньої системи судових органів [92, с. 43–44]. У ньому було сформульовано головні принципи попереднього кримінального провадження, серед яких особливу роль відігравало розмежування обвинувальної та судової влади. Відповідно до судових статутів, лише докази, зібрані в ході попереднього слідства, визнавалися дійсними в суді. Судові слідчі набули статусу працівників судової системи та отримали гарантії незмінності на посаді, що зміцнювало їхнє становище.

Зауважимо, що судова реформа мала ключове значення для становлення та розвитку юридичної професії в Російській імперії. Її наслідком було формування сучасного корпусу юристів, що включав незалежних суддів, присяжних повірених, постійних судових слідчих, прокурорів, нотаріусів та судових приставів, які стали основою професійного функціонування правової системи країни [101, с. 4].

У рамках судової реформи службовці новоутворених судових органів отримали повноваження, які раніше перебували у виключній компетенції адміністративних структур. Їхня влада ґрунтувалася на принципі професіоналізму. Цей підхід наділяв фахівця реальною владою, але виключно в межах визначеної сфери діяльності. Як зазначалося в той час практиками, фахівець часто здійснював вплив на осіб, які перевищували його або сприймалися такими, що перевищували його за соціальним статусом, інтелектуальними здібностями чи моральними якостями [132, с. 140–141].

Саме через вузьку спеціалізацію судових функцій сформувалася не лише нова модель владних повноважень, але й унікальний професійний етос. Це сприяло утвердженню у суддів глибокого усвідомлення своєї відповідальності, важливості поставлених цілей і значущості діяльності. У тогочасному контексті, де професійні юристи постійно протистояли правовому нігілізму та беззаконню, такий етос набув форми піднесеного почуття. Вони сприймали реалізацію правосуддя як особисту місію, претендуючи тим самим на владний статус, який історично був прерогативою монарха.

Крім того, важливо відзначити ще один позитивний аспект судової реформи – значне зростання рівня юридичної освіти та розвитку юридичної науки. Ці зміни сприяли підвищенню привабливості юридичної професії серед молоді, результатом чого стало переповнення аудиторій юридичних факультетів тодішніх університетів студентами, натхненними перспективами цієї професійної сфери [160, с. 10–11].

Відзначимо, що станом на 1870–1880-ті роки кожен третій студент у країні навчався на юридичному факультеті. Очевидно, що правовий підйом, який спостерігався в цей період, був безпосереднім наслідком запровадження судових статутів. Протягом трьох з половиною десятиліть, що минули з моменту їх прийняття, ці статути зарекомендували себе як один із найбільш видатних здобутків законодавства, видатних символів епохи великих реформ та визволення. Вони стали наріжним каменем утвердження законності й істини в суспільстві.

Таким чином, судова реформа стала ключовим кроком на шляху до забезпечення справжньої законності в державній і суспільній системі країни. Проголошення принципу незалежності суду, який мав виконувати роль головного гаранта законності, фактично означало появу прихованих механізмів обмеження абсолютної влади монархії.

1.3. Особливості запровадження судової реформи в українських землях

Реалізація судової реформи в Російській імперії була багатогранним і тривалим процесом, що не піддавався вирішенню в межах одного моменту. Це зумовлювалося багатьма факторами, як загальними для всієї країни, так і конкретними для окремих регіонів. Однією з основних причин була недостатня розвиненість юридичної освіти, що створювало значні кадрові проблеми для забезпечення повноцінного функціонування нового судочинства, особливо на початкових етапах. Крім того, слабка транспортна інфраструктура та проблеми

зі зв'язком у віддалених регіонах, таких як Сибір, Середня Азія чи Кавказ, лише ускладнювали процес впровадження реформи на великій території країни. Додатково варто згадати хронічну нестачу фінансування для створення нових судів, а також недоступність відповідних приміщень, які могли б забезпечити умови для публічності судових засідань, зокрема просторих залів.

До цього слід додати й численні регіональні фактори. Судова реформа в надзвичайно різномірній імперії, яка охоплювала райони зі значними економічними, культурними та правовими відмінностями, а також особливостями побуту й суспільного устрою, за своєю суттю не могла бути впроваджена швидко або однаково для всіх [87, с. 52].

До цієї категорії також варто зарахувати специфіку нових територій, що увійшли до складу імперії та потребували певного часу для адаптації до чинних правових норм. Йдеться, зокрема, про Північний Кавказ, який став частиною імперії внаслідок тривалої війни 1817–1864 років, Казахстан, приєднаний остаточно в 60-х роках XIX століття, та Середню Азію, включену до імперії протягом 1864–1884 років. У Польщі, яка колись мала привілейований статус із власною Конституцією, судова реформа проводилася під впливом політичних чинників, що виникли після польського повстання 1863 року [186, с. 100].

У регіоні Остзейського краю, де було збережено привілейований статус у межах імперії, реалізація судової реформи була ускладнена значним впливом німецького дворянства, яке несподівано для уряду виявило відкриту опозицію. Уряд вирішив, що логічніше буде спочатку запровадити реформу там, де це було менш проблематично – у губерніях із відповідними умовами: по-перше, вони мали керуватися загальними положеннями, а по-друге, у них уже повинна була бути проведена земська реформа. Зазначимо, що судова реформа була тісно пов'язана із земською, оскільки мирових суддів повинні були обирати повітові земські збори відповідно до судових статутів, а їхнє утримання забезпечували органи земського та міського самоврядування. Отже, першим

кроком став розгляд можливості введення судових статутів у 33 «земських» центральних губерніях.

Слід зауважити, що процес упровадження судової реформи, розпочатий після затвердження судових статутів 1864 р., був завершений упродовж кількох років лише в окремих регіонах імперії. Реалізація реформи в так званих «неземських» губерніях, а також у національних околицях значно ускладнювалася специфічними умовами цих регіонів. Унаслідок цього впровадження реформ затягнулося на понад три десятиліття, причому кожен регіон демонстрував характерний набір особливостей і винятків, обумовлених його унікальними соціально-економічними та культурними характеристиками.

Сповільнений темп реалізації судової реформи збігся в часі з наростанням політичного й адміністративного тиску на її основоположні засади, що стало особливо помітним із середини 1870-х років. Унаслідок цього населення більшої частини території імперії так і не змогло скористатися судами та процесуальними нормами, передбаченими початковим задумом судових статутів.

Ці обставини зумовили складний і багатогранний характер правового регулювання процесу реалізації судової реформи. Крім того, вони спричинили утворення розлогого й різнорідного масиву правових норм і документів, які слугували її законодавчою основою.

Нормативно-правова база, що регулювала процес реформування судової системи в Російській імперії, включала значну кількість документів різного рівня [52]. Вона охоплювала закони загального характеру, які визначали підстави для створення нового судового устрою, а також нормативні акти, спрямовані на впровадження «полегшувальних правил» для функціонування дореформених судових установ у перехідний період. Окремі акти визначали порядок застосування таких правил на відповідних територіях. Крім того, були прийняті закони про поетапне введення судових статутів 1864 р. на різних адміністративних одиницях імперії: спершу мирові суди, а згодом – загальні

суди. Законодавчо також передбачалося скасування старих судів у момент впровадження статутів на конкретній території [87, с. 52].

Основні положення, що стосувалися специфіки цивільного і кримінального судочинства, встановлені під час запровадження Судових статутів у різних регіонах імперії, були ретельно систематизовані та увійшли до XVI тому, частини 1 Зводу законів Російської імперії, виданого у 1914 році. У рамках законодавства про судоустрій, цивільне та кримінальне судочинство було окремо прописано особливості організації та функціонування судових установ для різних територій.

Потрібно звернути увагу на те, що процес проведення судової реформи продемонстрував специфічні підходи, зумовлені різницею в стратегіях двох керівників судового відомства: Д. Замятніна та його наступника К. Палена. Перший із них наполягав на повному запровадженні статутів 1864 р. одночасно в низці губерній (з урахуванням як мирових, так і загальних судів), тоді як другий діяч обрав поетапний підхід, впроваджуючи судові інституції поступово [125, с. 63]. Такий підхід дає підстави виділити два етапи імплементації цих статутів у «земських» губерніях: період 1864–1867 років і період 1867–1878 років.

Після затвердження законодавства з перетворення судової частини у 1862 році стартувала активна підготовка до створення нових судових органів. З цією метою збиралися статистичні дані щодо функціонування старих судів, як-от кількість справ, навантаження на суддів, чисельність населення та площа територій. Те, що збір інформації обмежувався тринадцятьма центральними губерніями, свідчить про розуміння реформаторами вже на початковому етапі складнощів одночасного запровадження судових статутів на всій території імперії.

Після перших позитивних вражень, викликаних реформою, з'явилися побоювання, що її впровадження навмисно затягується. Імператор Олександр II продемонстрував свою неоднозначну позицію щодо реформи під час бесіди з групою дворян. Відповідаючи на їхню вдячність за реформи у сфері суду,

земства та інших галузях, він зауважив, що такі реформи не можуть бути впроваджені відразу. На його думку, поспіх у настільки масштабному заході є недоречним, а необхідною є поступовість [87, с. 52].

На основі всебічного опрацювання зібраного статистичного матеріалу було ухвалено рішення щодо необхідності формування 12 судових палат у межах 45 губерній. Для визначення меж юрисдикції цих палат було обрано багатокритеріальний підхід, враховуючи такі аспекти, як географічна територія та чисельність населення, транспортна доступність, рівень освітніх ресурсів у населених пунктах, а також обсяги судових справ, що виникали в минулому. Незважаючи на ці комплексні заходи, і представники ліберального табору, які домінували в тогочасній політичній еліті, і консерватори, які поступово втрачали вплив, були одностайні в тому, що запровадження реформи слід здійснювати поступово. Однак сама концепція поступовості викликала різнобічні інтерпретації. Питання полягало в тому, чи йдеться про «органічне впровадження нових принципів у структуру держави» з їх поетапним удосконаленням, чи про «надання готового та завершеного продукту обмеженому колу осіб» із подальшим поширенням реформи на решту регіонів [125, с. 63].

У підсумку було зроблено висновок, що створення нової системи в межах першого варіанту, повного впровадження, триватиме від чотирьох до п'яти років, однак супроводжуватиметься значним ризиком провалу через загальноросійські особливості та регіональну специфіку. Натомість реалізація другого сценарію, часткового впровадження, розтягнеться на 15–20 років і відбуватиметься з поступовою адаптацією системи до умов кожного окремого регіону.

З урахуванням обмежених ресурсів імперії (фінансових, кадрових тощо) та грандіозності завдання реформування застарілої судової системи, Д. Замятнін цілком обґрунтовано припускав, що одночасне впровадження Судових статутів у всіх губерніях було б не лише нереальним, а й небажаним. Його позиція полягала в тому, що реформа повинна здійснюватися

комплексно – впровадження статутів одразу в повному обсязі по областях, із максимально можливим прискоренням [125, с. 63].

На противагу цьому, П. Гагарін пропонував поетапний підхід: спочатку створення і функціонування мирових судів, а вже пізніше – поступове запровадження загальних судів. 5 листопада 1864 р. під час засідання Ради міністрів Д. Замятнін виступив із критикою цієї пропозиції [63, с. 122]. Однак імператор Олександр II у підсумку схилився на користь ідеї останнього. Примітно, що вже через декілька місяців сам П. Гагарін змінив свою точку зору та відкликав свої пропозиції на засіданні Державної ради. Утім, обидва чиновники дійшли згоди щодо необхідності повторного перегляду проєкту [29, с. 140].

Як наслідок, 11 січня 1865 року з ініціативи Олександра II було створено спеціальну комісію для остаточного доопрацювання судової реформи. До її складу увійшли відомі діячі – так звані «батьки» реформи: В. Бутков (голова комісії), С. Зарудний, М. Буцковський, М. Ковалевський, М. Принтц та інші.

У рамках діяльності комісії сформувалися дві концептуальні позиції щодо запровадження Судових статутів. Незважаючи на розбіжності у підходах і висновках, обидві точки зору виходили з базового припущення про те, що одночасне та повсюдне впровадження положень судової реформи є нездійсненним через дві ключові причини: економічні обмеження та недостатність кадрових ресурсів. Зазначене твердження підтверджує й аналіз статистичних даних, згідно з якими оптимальною видавалася система поступового впровадження реформи за територіальним принципом, що дозволяє забезпечити її належне виконання в повному обсязі в повному обсязі [49].

Зауважимо, що перший варіант плану реалізації реформи передбачав поширення судових статутів у їхній повній редакції на територію 31 губернії, які функціонували згідно із Загальним положенням про губернії. Водночас сибірські, західні та східні регіони залишалися поза межами цієї ініціативи. За

цим планом одночасно з адміністративними змінами передбачалося відкриття як мирових, так і загальних судів, хоча штатна чисельність працівників була б частково скороченою. Другий підхід до впровадження реформи вирізнявся прагненням створити нові судові органи в необхідній кількості з укомплектованим штатом співробітників. Цей варіант оцінювався як спроба відтермінувати реалізацію реформаторських заходів задля уникнення надмірного навантаження на існуючу адміністративну систему.

Обидва запропоновані варіанти мали як обґрунтування, так і свої переваги та недоліки. Перший, враховуючи обмежену кількість нових судів, міг спричинити надмірне навантаження та повільність у здійсненні судочинства. Водночас критику, спрямовану на нього, було важко ігнорувати, адже пропозиція створювати «по одному окружному суду на губернію» вважалася недосконалою. Натомість другий варіант характеризувався більш зваженою та деталізованою системою. Його автори передбачали реалізацію судової реформи у стислі терміни – три-чотири, демонструючи прагнення до її повноцінного втілення без зайвого затягування.

Попри розбіжності, що виникли між підходами, комісія під керівництвом В. Буткова розробила проєкт, який передбачав запровадження судових статутів з 1 січня 1866 року в округах столичних судових палат, охоплюючи 11 губерній. Протягом наступних чотирьох років передбачалося поступове впровадження реформ ще в 19 губерніях, підпорядкованих загальному положенню, але початково зі створенням там лише мирових судів. Зрештою, 7 червня 1865 року цей проєкт був затверджений Особливим спільним засіданням департаментів Державної ради. Головував на засіданні П. Гагарін, який і виступив ініціатором поетапного впровадження нововведень у судову систему.

Однак 27 вересня 1865 року на загальних зборах Державної ради план князя П. Гагаріна щодо поетапного впровадження судових статутів зустрів опір і був відхилений більшістю голосів: 24 проти 16. Основною причиною відмови було те, що окреме введення мирових та загальних судів потребувало б значних змін у базових положеннях статутів.

Тим не менш, за три роки позиція уряду змінилася кардинально. 19 жовтня 1865 року було затверджено постанову про введення судових статутів у дію [113]. Вона передбачала, що статuti почнуть діяти в десяти губерніях у 1866 році, а на решті територій – протягом наступних чотирьох років [96, с. 99]. Восени того ж року було здійснено важливий крок для реалізації судової реформи: прискорено та спрощено діловодство в старих судах, де скупчилося чимало нерозглянутих справ. Це потрібно було, аби уникнути навантаження нових судових органів залишковими справами.

11 жовтня 1865 року було ухвалено закон про зміни в статтях Зводу законів щодо судочинства та діловодства в існуючих судах. Цей закон полегшив процедуру апеляції: тепер вироки не вимагали затвердження губернатором (крім випадків службових злочинів і злочинів проти віри), а також скоротив перелік справ для ревізії Сенатом. Судовий процес став усним і відкритим, що значно підвищило ефективність розгляду справ і дозволило скоротити залишки нерозглянутих справ у рази.

10 березня 1869 року було ухвалено ще один ключовий закон, спрямований на впорядкування завершення справ у судах попереднього устрою. Його основна мета – забезпечити швидкий перехід до нових судових порядків, визначених судовими статутами. У наступні місяці Міністерство юстиції активно працювало над реалізацією реформи, що включало вирішення кадрових питань, поділ територій на судові округи та дільниці, визначення населених пунктів для відкриття нових судів, а також пошук приміщень для їх розміщення. Зокрема, проводилася робота зі встановлення порядку діловодства [128, с. 25].

Через обмежені ресурси коштів на будівництво нових судів не виділяли, щоб уникнути затримки реформи. Уряд вирішив пристосовувати вже існуючі будівлі для потреб судової системи, наприклад, частину приміщень колишнього Сенату передали під розміщення судів. Загальний бюджет на облаштування нових судових установ склав трохи більше 500 тисяч рублів сріблом, це становило всього 8% бюджету Міністерства юстиції та лише 0,14%

від загальнодержавного бюджету. Проте така сума виявилася явно недостатньою. Особливо гостро постала проблема пошуку відповідних приміщень для розташування судів, адже бракувало як фінансування, так і часу для будівництва нових споруд.

Потрібно зауважити, що значну роль у підтримці впровадження судової реформи кінця XIX століття відіграли земства, міські товариства, а також приватні особи. Вони активно інвестували фінансові ресурси та надавали свої приміщення для розміщення судових органів як на умовах оренди, так і безоплатно на термін до п'яти років. У квітні 1866 року судові статuti були впроваджені в рамках діяльності столичних судових палат. Регіони, які входили до їхньої юрисдикції, володіли необхідними кадровими, економічними та іншими ресурсами для успішного створення та функціонування нових судових установ [128, с. 25].

Упродовж декількох місяців після впровадження реформи були засновані окружні суди (на той момент їх налічувалося 16, а до кінця століття їхня кількість зросла до 25), а також розпочали свою діяльність мирові судові органи у всіх губерніях, які входили до округів двох столичних судових палат. Загалом у 1866 році було створено 113 мирових судових дільниць. Таким чином, поступове впровадження нової судової системи сприяло формуванню більш ефективних механізмів правосуддя на території залучених регіонів [141, с. 13].

У 1867 році було створено округ Харківської судової палати [162, с. 118], до складу якого на перших порах увійшли Харківська, Курська, Воронежська, Орловська губернії та окремі повіти Тамбовської й Катеринославської губерній. Таким чином, округ включав 12 окружних судів.

Подальший етап упровадження судової реформи тісно пов'язаний із діяльністю К. Палена, який у жовтні 1867 року змінив Д. Замятніна на посаді міністра юстиції. Уже 27 квітня 1868 року К. Пален подав до Державної ради пропозицію «Про подальше запровадження судових утворень». У своїй ініціативі Міністерство юстиції фактично відновило ідеї щодо необхідності

якнайшвидшого впровадження мирових судів. Їх підтримували мінімальна вартість утримання та те, що для таких посад не вимагалися кадри з юридичною освітою.

К. Пален наполягав також на запровадженні мирових суддів у так званих «неземських» губерніях із безстроковим терміном їхньої служби, що суперечило чинним статутам. Такий підхід викликав значний спротив, зокрема з боку одного з реформаторів судової системи С. Зарудного. У своїй записці від 30 квітня 1868 року він висловив різку незгоду з цим рішенням. Зазнавши провалу своїх аргументів, С. Зарудний подав прохання про відставку.

У підсумку імператорським указом від 30 червня 1868 року було юридично закріплено поступове («роздільне») впровадження судових інституцій статутів 1864 року. Спочатку в реформованих регіонах почали діяти мирові суди, після чого поступово вводилися загальні суди. Згідно з цим указом мирові судові установи були запроваджені в окремих «земських» губерніях, тобто там, де проведення земської реформи створило умови для функціонування органів місцевого самоврядування, які, зокрема, відповідали за формування цих установ. Уже в 1870–1871 роках на території цих губерній судові статuti набули чинності повністю, без жодних виключень, що супроводжувалося організацією загальнодержавної судової системи: відкривалися окружні суди, а також Казанська та Саратовська судові палати. У травні 1873 року аналогічний процес відбувся в Чернігівській та Вятській губерніях.

На початку 1873 року, через відтерміноване проведення земської реформи, судові статuti без обмежень були впроваджені в Пермській губернії та п'яти густонаселених повітах Вологодської губернії. Дещо раніше, у 1869 році, статuti в повному обсязі набрали чинності в Херсонській, Таврійській, Катеринославській і Бессарабській губерніях, які були включені до округу Одеської судової палати, а також у Нижньогородській і Полтавській губерніях.

Можемо констатувати, що станом на 1873 рік у 33 губерніях центральної частини країни, де раніше була впроваджена земська реформа, судова реформа

була реалізована повністю і без будь-яких винятків. Ці губернії, керовані загальними губернськими положеннями, отримали необхідні умови для обрання мирових суддів повітовими земськими зборами, як це передбачалося судовими статутами. Разом із тим можна спостерігати певний відхід від первинного задуму одночасного впровадження як загальних, так і мирових судів.

Результатом таких ініціатив стало відкриття шести судових палат (двох у столицях, а також Харківської, Одеської, Казанської та Саратовської) і 62 окружних судів. Новоутворені судові установи викликали широкий ентузіазм серед місцевого населення, яке швидко оцінило переваги нового судового устрою та процесуальних правил.

У подальшому проведення судової реформи в інших регіонах імперії супроводжуватиметься двома принциповими процесами: по-перше, вилученням окремих положень із судових статутів під час їх запровадження на нових територіях, а по-друге – поступовим укоріненням законодавчих актів, спрямованих на судову контрреформу.

У 1870-х роках було проведено відповідні реформи в межах губерній Західного краю. Через специфічні політичні умови Міністерство юстиції вирішило не впроваджувати тут виборний мировий інститут [86, с. 125]. Під час обговорення реформ Міністерство внутрішніх справ наполягало на тому, щоб місцева адміністративна влада мала сильний вплив на призначення мирових суддів, а також висувало пропозиції щодо суттєвих відступів від процесуальних норм судових статутів задля розширення прав поліції та збереження авторитету адміністрації. К. Пален запропонував реалізувати нововведення окремо – ввести судові інститути та призначити суддів до створення земств у регіоні. Це рішення було закріплене законом від 23 червня 1871 року.

Губернатори всіх дев'яти північних та південно-західних губерній одноголосно висловлювали думку щодо нагальної потреби повного та

невідкладного інтегрування Західного краю з внутрішніми губерніями у сфері судового регулювання.

7 серпня 1875 року Міністерство юстиції подало до Державної ради пропозицію про впровадження судових статутів у дев'яти західних губерніях без обмежень. Проте було запропоновано залишити чинну практику призначення мирових суддів, вважаючи виборність цього інституту можливою лише за умови, якщо імперське землеволодіння становитиме не менше половини загального обсягу, а земельна власність поміщиків сягатиме принаймні двох третин.

Крім того, планувалося запровадження спеціальних норм для складання списків присяжних, які б гарантували виключення «ненадійних елементів населення», мається на увазі передусім польських землевласників, з участі у формуванні лави присяжних. Це рішення було спрямоване на усунення їхнього впливу на перебіг кримінального судочинства.

Місцеві генерал-губернатори, заручившись підтримкою Міністерства внутрішніх справ, виступили із заявами, які мали виразно дискримінаційний характер стосовно представників національних меншин, котрі становили значну частину населення регіону [185, с. 379–380]. Їхньою аргументацією було те, що їхня участь серед присяжних могла б послабити суспільну довіру до судової системи та негативно вплинути на процес відправлення правосуддя.

Попри заперечення з боку К. Палена, Державна рада ухвалила рішення про включення до законодавства положення, відповідно до якого частка національних меншин серед присяжних повинна була пропорційно відповідати їхньому відсотковому співвідношенню до загального населення конкретного повіту. Водночас старшиною присяжних дозволялося бути виключно християнину.

19 липня 1877 року цей законопроект був схвалений Державною радою. Однак подальші обговорення зосередилися на фінансових аспектах його реалізації в Західному краї. Через складну економічну ситуацію, викликану

російсько-турецькою війною 1877–1878 років, втілення реформи було відкладено до сприятливішого часу.

Лише в грудні 1879 року це питання було остаточно вирішено позитивно для трьох південно-західних губерній, і вже наступного року завершився процес реалізації реформи на цих територіях. Однак голови інших шести північно-західних губерній Західного краю продовжували активно наполягати на впровадженні судових статутів у повному обсязі і для їхніх регіонів [186, с. 95]. Їхні заяви ґрунтувалися на тому, що відсутність загальних імперських судів у цих краях була однією з причин, яка стримувала переселення до регіону людей з внутрішніх губерній, де такі судові органи вже функціонували. Як наслідок, це негативно позначалося на розвитку землеволодіння.

Розуміючи небажаність подальшої затримки судової реформи в регіоні, розташованому на кордоні із Західною Європою, де проживало близько семи мільйонів осіб і який мав розвинуту торгівлю та промисловість, Міністерство юстиції пришвидшило роботу над законопроектом у 1882 році. У результаті наприкінці 1883 року загальні суди були запроваджені також у цих губерніях, причому без жодних винятків із положень статутів 1864 року. У західних регіонах було відкрито вісім окружних судів, а також Київську і Віленську судові палати.

Дослідження особливостей впровадження судової реформи не лише розкриває політичні пріоритети центральної влади, але й відображає думки та сподівання регіональних еліт, які часто були пов'язані з функціонуванням судової системи. Ставлення до реформи виявляється різноманітним: від активної підтримки в центральних губерніях чи апатії в Середній Азії та Сибіру до глухого спротиву в Польщі чи рішучого неприйняття в Прибалтійських регіонах. Деякі еліти також намагалися скористатися підготовкою до нової судової системи для отримання станових привілеїв або збереження контролю над судами.

У процесі запровадження судових статутів на перших порах передбачалося, що територія кожного округу судової палати охоплюватиме не більше чотирьох-п'яти губерній, однак ці плани були кардинально переглянуті. У результаті утворилися надмірно великі округи, що суттєво ускладнювало доступ до правосуддя. Наприклад, у віддалених окраїнних районах судові палати розташовувалися на відстані 600–800 верст. Найменший округ, Одеської судової палати, охоплював площу 175 тисяч квадратних верст, тоді як найбільший, Казанський, аж 450 тисяч квадратних верст у європейській частині. Округ Іркутської палати своїми масштабами зрівнювався з кількома європейськими державами, що створювало значні перешкоди для населення в доступі до судових послуг.

До кінця XIX століття судова реформа охопила практично всю територію імперії, за винятком Фінляндії, де зберігалася власна судова система. У результаті реформ було сформовано 13 судових палат і 104 окружні суди. Спочатку діяла значна кількість судово-мирових дільниць, які згодом суттєво скоротилися, оскільки в 1889 році в ряді губерній їх замінили земські начальники [17, с. 27–28]. Уже до 1899 року кількість мирових суддів скоротилася до 1229, а почесних мирових суддів залишилося близько 1500.

У новостворених судових установах (окрім мирових судів) працювало понад 3000 судових чиновників: 1880 слідчих, понад 800 прокурорів, 1413 суддів і 46 сенаторів касаційних департаментів. Важливо зазначити, що всі вони мали вищу юридичну освіту. Окрім того, до складу системи входили 250 співробітників Міністерства юстиції та приблизно 900 судових приставів, хоча серед останніх далеко не кожен володів юридичною освітою. Процес правового розгляду супроводжували понад 4000 адвокатів: 2538 присяжних повірених і 1650 їхніх помічників, які були організовані у ради присяжних повірених, активно підтримуючи функціонування нової правової системи.

Висновки до розділу 1

Причини та передумови судової реформи 1864 р. були зумовлені низкою політичних, соціальних та економічних чинників, що накопичилися в Російській імперії до середини XIX століття. Однією з ключових причин стала нездатність старої судової системи забезпечувати справедливість і захист прав громадян. Хаотичність законодавства, залежність суддів від адміністративних органів і корупція підірвали довіру до правосуддя.

Іншою важливою передумовою стала відміна кріпацтва в 1861 році. Вивільнення селян створило нові соціальні виклики і потребу у створенні механізмів для вирішення конфліктів між різними верствами населення на законних підставах. Водночас вплив європейських країн, де вже існували ефективні судові системи, слугував стимулом для реформаторів. Російська імперія прагнула модернізувати свої державні інститути, щоб не відставати від провідних держав світу. Ці фактори разом із прагненням влади зміцнити громадський порядок і легітимізувати свою політику стали основою для проведення масштабної судової реформи.

За основу судоустрою і судочинства розробники реформи взяли найкращі західні зразки нового демократичного суду. Було підтверджено поділ судової влади на окрему від законодавчої, виконавчої та адміністративної гілок. Було закріплено низку ключових принципів: рівність усіх перед законом, незалежність і незмінність суддів, усний і публічний характер судочинства, змагальність сторін у процесі та презумпцію невинуватості.

У рамках реформи були впроваджені всестановий суд і інститут присяжних засідателів, започаткована адвокатура, проведено реорганізацію прокуратури, створено мирову юстицію та інститут судових слідчих, які діяли незалежно від поліції. Сторони судового процесу – обвинувачений, позивач і відповідач – отримали рівні права, що охоронялися законом і підлягали дотриманню в суді. Основою судових статутів стала концепція правової особистості, яка заклала підвалини якісно нового бачення ролі людини у правовій системі.

Реформа охопила лише певні райони імперії, переважно центральні та більш розвинуті регіони. До таких територій належали великі міста та губернії, де новий судовий устрій був запроваджений у повному обсязі. Периферійні регіони, зокрема деякі губернії України, Кавказу чи Середньої Азії, тривалий час залишалися за межами повного впровадження реформи через складнощі адміністративного та соціального характеру. Така нерівномірність територіального впровадження реформи свідчила про складність інтеграції нововведень у багатонаціональну та соціально неоднорідну імперію. Певні регіони продовжували частково користуватися старими судовими процедурами, що затримувало процес досягнення єдиної правової системи на всій території держави.

РОЗДІЛ 2

СТВОРЕННЯ СУДОВИХ ПАЛАТ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДОВИХ РЕФОРМАЦІЙ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

2.1. Специфіка створення Харківської судової палати

Запровадження судових палат було одним із ключових досягнень судової реформи, що справило значний вплив на всю правову систему Російської імперії. З цією метою територію імперії було структуровано на судові округи, кожен із яких перебував під юрисдикцією відповідної судової палати. Варто зазначити, що до початку ХХ століття в межах імперії було створено 14 таких округів.

У межах нашого дослідження особлива увага приділяється судовим палатам, функціонування яких було організовано на території українських губерній. Зокрема, у різні періоди діяли Харківська, Одеська та Київська судові палати.

Під час формування судових округів застосовувалися комплексні критерії: зокрема, бралися до уваги розміри території та чисельність населення, рівень розвитку транспортної інфраструктури, концентрація освіченого населення, а також статистичні показники щодо кількості судових справ у відповідному регіоні за попередні роки.

Кожна судова палата виконувала функцію вищої інстанції стосовно 8–10 окружних судів, загальна кількість яких на момент проведення реформи досягала 106 [158, с. 80–81].

Реформатори судової системи 1864 р. обґрунтовували створення нової судово-територіальної структури тим, що окремі повіти не мали достатньої кількості кваліфікованих юристів. Однією з головних переваг цього підходу стала незалежність судів від адміністративних органів. Така організація давала змогу усунути можливість впливу на діяльність суду з боку місцевого керівництва або осіб із високим суспільним статусом. Судді другої інстанції

також були захищені від впливу губернської бюрократії, що забезпечувало більшу неупередженість під час розгляду справ [196].

В Україні першою губернією, на території якої було впроваджено судові статuti, стала Харківська губернія. 10 січня 1867 року імператор Олександр II підписав указ про введення в дію судових статутів від 20 листопада 1864 р. в окрузі Харківської судової палати. До складу цього округу спочатку увійшли Харківська, Курська, Орловська та Воронежська губернії, а також Бахмутський і Слов'янський повіти Катеринославської губернії та Липецький, Лебединський і Усманський повіти Тамбовської губернії [158, с. 81–82].

У серпні 1867 року Міністерство юстиції отримало наказ імператора направити сенатора барона М. Тарнау до Харківської губернії для вжиття заходів щодо організації судових установ у цьому регіоні. До кінця жовтня міністр юстиції доповів імператору про поточний стан підготовки до запровадження нової судової системи в Харківській та прилеглих губерніях, що підпорядковувалися Харківській судовій палаті. На підставі цього звіту імператор доручив барону завершити підготовчі роботи в листопаді та забезпечити введення в дію судових статутів у діяльності окружних судів і самої судової палати. Відповідальність за відкриття Харківської судової палати та окружних судів було покладено на барона М. Тарнау [71, с. 2].

Зважаючи на значні труднощі у формуванні кадрового складу новостворюваних судових інституцій, процес організації судових палат та окружних судів у другій половині XIX століття відбувався поступово. Важливим етапом цього процесу стало створення в Харкові окружного суду, відкриття якого відбулося 16 листопада 1867 року. Згодом на території юрисдикції цієї палати були засновані й інші окружні суди [186, с. 95].

Варто зауважити, що межі територіальної підсудності та структура окружних судів зазнавали постійних змін. Це було зумовлено реорганізаційними процесами: додаванням нових одиниць, передачею окремих регіонів до інших судових структур або ліквідацією існуючих. Так, на

початку XX століття кількість окружних судів у складі Харківської судової палати зросла до дванадцяти порівняно з вісьмома у 1867 році.

Поширення дії судових статутів призвело до суттєвого розширення юрисдикції Харківської судової палати. На початок XX століття до її складу входили такі адміністративно-територіальні одиниці: Харківська, Курська, Воронежська, Полтавська, Катеринославська та Таврійська губернії; більша частина Орловської губернії (за винятком Лівенського та Єлецького повітів); землі Війська Донського; Бердянський повіт; а також частини Усманського й Тамбовського повітів [71, с. 8–9].

З моменту створення Харківської судової палати було затверджено її штатний розпис, який станом на 1867–1876 роки мав такий вигляд: старший голова – 1, голова департаментів – 1, члени судової палати – 9, секретарі судової палати – 2, помічники секретарів судової палати – 7, голови окружних судів – 13, товариші голів – 15, члени окружного суду – 81, судові слідчі – 192, секретарі окружного суду – 27, помічники секретарів – 67, судові пристави – 117, судові розсильні – 24, старші нотаріуси – 13 [71, с. 18].

Суддівський корпус, який діяв в окрузі Харківської судової палати, відігравав ключову роль у забезпеченні правопорядку та дотриманні законності в регіоні. Харківська судова палата була одним із важливих центрів судової системи того часу, що функціонувала відповідно до положень судової реформи 1864 року. Судді виконували обов'язки з розгляду кримінальних і цивільних справ, керуючись принципами законності, неупередженості, доброчесності та професіоналізму. Більш детальну інформацію щодо суддівського корпусу Харківської судової палати подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Корпус суддів Харківської судової палати

Посада, назва суду	Прізвище, ім'я, по батькові осіб, термін служби
--------------------	---

Старший Голова Харківської судової палати	Ланге Микола Іванович (з 1876 по 1882 рр.)
	Завадський Владислав Ромуальдович (з 1883 по 1884 рр.)
	Де-Россі Євген Федорович (з 1885 по 1895 рр.)
	Красовський Михайло Васильович (з 1896 по 1897 рр.)
	Чернявський Олександр Андрійович (з 1898 по 1902 рр.)
	Пушкін Євген Олексійович (з 1903 по 1904 рр.)
	Соллертинський Іван Іванович (з 1905 по 1905 рр.)
	Макаров Олександр Олександрович (з 7 квітня по 18 травня 1906 року)
	Носенко Дмитро Андрійович (з 1907 по 1907 рр.)
	Лашкарьов Петро Юрійович (з 1908 по 1915 рр.)
	Равський Володимир Васильович (1916 р.)
	Крилов Олександр Олексійович (1917 р.)
Голови Харківського окружного суду	Фукс Едуард Якович (з 1867 по 1871 рр.)
	Анненков Володимир Іванович (з 1874 по 1878 рр.)
	Бурнашев Олександр Миколайович (з 1879 по 1887 рр.)

	Ненарочкін Володимир Васильович (з 1888 по 1907 рр.)
	Дейша Олександр Олександрович (з 1908 по 1909 рр.)
	Філіпов Павло Олександрович (з 1910 по 1914 рр.)
	Пронін Федір Максимович (з 1915 по 1917 рр.)
Голови Полтавського окружного суду	Петрункевич Ілля Якович (з 1867 по 1874 рр.)
	Мечніков Іван Ілліч (з 1874 по 1877 рр.)
	Християнович Микола Філіпович (з 1878 по 1890 рр.)
	Боголюбов Аркадій Андрійович (з 1890 по 1897 рр.)
	Мордухай-Болтовський Василь Петрович (1897 р.)
Голови Новочеркаського окружного суду	Римський-Корсаков Микола Володимирович (з 1873 по 1883 рр.)
	Монастирський Гаврило Петрович (з 1883 по 1894 рр.)
	Мило Єгор Григорович (з 1894 по 1895 рр.)
	Райко Павло Миколайович (з 1895 по 1901 рр.)
	Хрульов Степан Степанович (1901 р.)
	Кривцов Олексій Миколайович (1901 р.)
Голови Таганрозького окружного суду	Граве Володимир Володимирович (з 1869 по 1875 рр.)

	Похвиснев Микола Іванович (з 1875 по 1880 рр.)
	Волков Олександр Вікторович (з 1880 по 1882 рр.)
	Влезков Іван Іванович (з 1882 по 1883 рр.)
	Мордухай-Болтовський Василь Петрович (з 1883 по 1897 рр.)
	Боголюбов Аркадій Андрійович (1897 р.)
Голови Орловського окружного суду	Ільяшенко Андрій Сергійович (з 1867 по 1870 рр.)
	Лопухін Олександр Олексійович (з 1871 по 1874 рр.)
	Сонцов-Засекін Андрій Борисович (з 1875 по 1877 рр., а також з 1885 по 1893 рр.)
	Фененко Володимир Фоміч (з 1878 по 1883 рр.)
	Ринкевич Дмитро Юхимович (з 1894 по 1895 рр.)
	Крашенинников Микола Сергійович (з 1896 по 1900 рр.)
	Лопухін Сергій Олексійович (з 1901 по 1902 рр.)
	Барсов Леонід Васильович (з 1902 по 1904 рр.)
	Федоровський Микола Михайлович (з 1905 по 1907 рр.)
	Редькін Григорій Петрович

	(з 1908 по 1912 рр.)
	Сухотін Петро Миколайович (з 1913 по 1915 рр.)
Голови Катеринославського окружного суду	Рідман Микола Адольфович (з 1869 по 1872 рр.)
	Веселовський Павло Петрович (з 1872 по 1877 рр.)
	Шепель Микола Олександрович (з 1878 по 1882 рр.)
	Лего Володимир Петрович (з 1882 по 1895 рр.)
	Патон Іван Петрович (з 1895 по 1901 рр.)
	Трандафілов Дмитро Миколайович (1901 р.)
Голови Воронежського окружного суду	Булах Юрій Степанович (з 1876 по 1878 рр.)
	Болотников Петро Васильович (з 1880 по 1893 рр.)
	Денисенко Іван Васильович (з 1894 по 1904 рр.)
	Степанов Олександр Олександрович (з 1905 по 1905 рр.)
	Ястребцов Сергій Миколайович (з 1906 по 1911 рр.)
	Афанасьєв Леонтій Миколайович (з 1912 по 1913 рр.)
	Каугерт Володимир Іванович (з 1914 по 1915 рр.)

Голови Курського окружного суду	Богаєвський Віктор Іванович (з 1867 по 1868 рр.)
	Пузанов Микола Михайлович (з 1869 по 1885 рр.)
	Пушкін Євген Олексійович (1886 р.)
	Раковський Вікентій Фоміч (з 1887 по 1893 рр.)
	Козлянінов Микола Сергійович (з 1893 по 1904 рр.)
	Язиков Микола Миколайович (з 1905 по 1908 рр.)
	Меллер Георгій (з 1909 по 1913 рр.)
	Язиков Сергій Михайлович (1914 р.)
	Москальський Іван (1915 р.)
Голови Острогодського окружного суду	Квачевський Олександр Андрійович (з 1867 по 1870 рр.)
	Лобковський Микола Михайлович (з 1870 по 1874 рр.)
	Сольський Тимофій Петрович (з 1874 по 1876 рр.)
	Бестужев-Рюмін Валеріан Миколайович (з 1876 по 1890 рр.)
	Герман Олександр Лукіч (з 1891 по 1900 рр.)
	Крюков Микола Васильович (з 1901 по 1903 рр.)
	Бедняков Олександр Тихонович (1904 р.)
	Бартельсен Олександр Ернестович (з 1905 по 1910 рр.)

	Олександр Олександрович Чигринцов (з 1911 по 1915 рр.)
--	---

Джерело: сформовано автором на основі [71, с. 106–109].

Водночас слід зазначити, що станом на 1867 рік Харківська судова палата функціонувала у складі двох департаментів – кримінального та цивільного. Її структура включала старшого голову, одного голову департаменту та дев'ятьох членів палати. У 1873 році у зв'язку з розширенням судової системи та утворенням нових судових округів було засновано Другий цивільний департамент. До його складу увійшли голова, п'ять членів, секретар і два товариші прокурора судової палати. Згодом кількість його членів збільшилася до шести осіб.

З огляду на зростання кількості справ та передачу Катеринославського окружного суду з юрисдикції Одеського округу, у 1898 році було тимчасово створено Третій цивільний департамент. До його складу входили голова, два члени, секретар і два помічники прокурора.

Таким чином, чисельність судової палати поступово зросла до оптимального рівня, що забезпечувало ефективний розподіл функцій між суддями. На початку XX століття Харківська судова палата мала такий склад: старший голова, який одночасно виконував обов'язки голови Другого цивільного департаменту, один голова кримінального департаменту та два голови цивільних департаментів. Загальна кількість членів палати становила 23 особи, з яких вісім працювали у кримінальному департаменті, а п'ятнадцять – у двох цивільних департаментах.

Отже, порівняно з початком її функціонування у 1867 році, структурні зміни полягали у збільшенні кількості голів департаментів на дві особи та розширенні штату на 14 нових членів [71, с. 11–12].

Статут кримінального судочинства чітко визначав правила підсудності судових установ. Зокрема, порядок перенесення справи з одного судового округу до іншого регулювався статтями 246–248 цього Статуту. Таке

перенесення допускалося лише у виняткових випадках, прямо передбачених законом. Серед них були: близькість суду до місця проживання більшості свідків, наближеність до місця вчинення злочину або ситуації, коли місцеві судові службовці могли бути причетними до злочину.

Водночас багаторічна практика Сенату засвідчила, що зазначені положення не охоплювали всіх можливих обставин, за яких перенесення справи могло бути необхідним. Унаслідок цього нерідко доводилося відхиляти клопотання про зміну підсудності, навіть якщо вони ґрунтувалися на поважних підставах [115, с. 21–22].

У зв'язку з цим 7 травня 1885 року було внесено зміни до статті 248 Статуту, відповідно до яких Спільна присутність Першого та Касаційного департаментів Урядового сенату отримала право, за поданням міністра юстиції, зверненням судових органів або за власною ініціативою, переносити справи не лише з підстав, визначених у статті 247. Таке рішення могло прийматися й в інших випадках, якщо перенесення справи визнавалося доцільним для забезпечення неупередженості судового розгляду, а також підтримання громадського порядку та спокою.

Особливої уваги потребує механізм змін, що стосувалися переліку справ, підсудних суду присяжних. Це питання зазнало двох суттєвих змін. У 1878 році текст статті 201 Статуту залишився без змін: як і раніше, присяжні розглядали справи про злочини та правопорушення, за які законом передбачалося покарання у вигляді позбавлення або обмеження прав. Водночас до цієї статті було додано примітку, яка виключала з компетенції присяжних справи про заклоти проти влади, опір владі, напади на патрулі чи поліцію, а також на посадових осіб під час виконання ними службових обов'язків, якщо такі дії супроводжувалися вбивством або замахом на нього. Зазначені злочини разом із їхніми наслідками передавалися на розгляд судових палат за участю станових представників.

Закон 1889 року запровадив ще більш радикальні зміни: у тексті статті 201 формулювання «з позбавленням або обмеженням прав» було замінено на

«з позбавленням усіх прав стану або всіх особливих прав і переваг». Унаслідок цього справи, пов'язані з обмеженням у правах, більше не розглядалися за участю присяжних і переходили до юрисдикції окружних судів. Крім того, було внесено суттєві зміни до статей 201 та 1105 Статуту. Відтепер усі справи, що стосувалися опору владі, банківських злочинів, пошкодження залізниць, двоєженства, а також резонансних посадових злочинів, передавалися до юрисдикції судових палат за участю станових представників. Фактично такі законодавчі нововведення стали одним із найсуттєвіших переглядів кримінально-процесуального законодавства за 35 років від часу прийняття судових статутів [71, с. 26–27].

Під час розроблення судових статутів їхні укладачі прагнули забезпечити суддям незалежність, належний рівень матеріального забезпечення та такий обсяг роботи, з яким можна було б ефективно впоратися. Вони намагалися організувати судочинство таким чином, щоб воно було не лише справедливим і гуманним, а й оперативним. Особливий акцент робився саме на останньому аспекті, оскільки затягування розгляду справ у дореформених судах залишилося в суспільній пам'яті як одна з найбільш негативних рис попередньої судової системи. Проте ці сподівання не вдалося реалізувати повною мірою, і з роками розрив між ідеалами укладачів судових статутів та реальною практикою ставав дедалі відчутнішим. Це особливо помітно при аналізі стану справ у процесі впровадження судової реформи.

В окрузі Харківської судової палати судді стикалися зі зростаючим навантаженням: кількість справ щороку збільшувалася, що істотно ускладнювало їхню роботу. Така ситуація була обтяжливою не лише для сторін судового процесу, а й, передусім, для самих суддів, які були змушені працювати в умовах постійного професійного напруження. Особливо гостро це відчували самі служителі Феміди, адже на посади членів судових палат та окружних судів, як правило, призначали осіб зрілого віку, фізичні ресурси яких уже були обмеженими. Наприклад, середній вік членів Харківської судової палати становив 60 років, а суддів місцевого окружного суду – 53,5 роки.

З іншого боку, матеріальне забезпечення суддів не відповідало ні обсягу, ні значущості виконуваної ними роботи. Заробітна плата, встановлена в період заснування судових установ, у 1860-х роках вважалася цілком гідною. Однак із часом, у міру загального зростання цін, вона ставала дедалі менш достатньою. Особливо гостро проблема недостатнього матеріального забезпечення відчувалася у великих південних міських центрах, які демонстрували надзвичайно швидкі темпи розвитку. У таких містах, як Харків і Ростов, вартість житла перевищувала навіть показники столичних центрів. Крім того, істотно зросли ціни на основні товари першої необхідності.

Попри складні умови, у Харківському судовому окрузі ніхто з працівників судових установ не отримував таких доплат, які були передбачені для осіб, що здійснювали прокурорський нагляд за рахунок державного бюджету в таких містах, як Київ, Одеса, Варшава, Рига, Ізмаїл та Бахмут. Водночас судові слідчі в багатьох великих містах отримували додаткові надбавки з місцевих бюджетів.

На тлі низького рівня заробітної плати суддів, які не мали власних матеріальних ресурсів, перехід до кримінального департаменту судової палати або до кримінального відділення окружного суду вважався досить привабливим. Це пояснювалося можливістю отримання додаткового доходу у вигляді залишків добових і компенсацій за проїзд, передбачених для службових відряджень. Завдяки значній відстані між Харковом і віддаленими центрами округу, такими як Бердянськ, Катеринослав, Луганськ і Орел, такі виплати набували відчутного значення: кожен член судової палати міг отримувати до 1020 крб. на рік для покриття витрат.

Однак така фінансова підтримка мала свою високу ціну. Суддям доводилося часто проживати в готелях різних міст, відмовляючись від звичного ритму життя. Графік роботи був у край напруженим: сесії, як правило, поєднувалися таким чином, що один і той самий склад суддів працював поспіль у двох суміжних містах, не маючи змоги повернутися додому для

відпочинку. Це означало тривалі поїздки та довгі періоди відсутності вдома, які нерідко сягали двох-трьох тижнів.

За таких умов постійне фізичне й емоційне навантаження у поєднанні з неналежними побутовими умовами істотно позначалося на стані здоров'я суддів, виснажуючи їх як фізично, так і психологічно.

Слід також зазначити, що в досліджуваний період членам судових палат нерідко доводилося виконувати ревізійні завдання, які були досить вигідними у фінансовому плані. Така практика була зумовлена функціонуванням системи мирових інститутів, а згодом відійшла в минуле. Відповідно до положень статті 1037 Статуту кримінального судочинства, проведення попереднього слідства у справах про державні злочини покладалося на одного з членів судової палати, призначеного вищою владою. Оскільки виконання цих обов'язків часто було пов'язане з тривалими поїздками, воно забезпечувало суттєве додаткове джерело доходу.

Сесії окружного суду, порівняно з ревізійними завданнями, приносили менше матеріальної вигоди, оскільки охоплювали територію лише однієї губернії. Кількість і тривалість таких сесій, а також пов'язані з ними компенсації за роз'їзди суттєво різнилися залежно від завантаженості суду та географічного розташування губернського центру. Для ілюстрації наведемо статистичні дані щодо стану справ у 1889 році. Зокрема, у Харківській губернії було проведено 12 сесій, у Сумській – 5, Курській – 9, Орловській – 10, Воронежській – 8, Острогодській – 4, Полтавській – 5, Лубенській – 3, Таганрозькій – 10, Катеринославській – 10, а в Усть-Медведицькій – 7 [71, с. 68].

Водночас зазначимо, що в межах діяльності окружного суду виїзні засідання відбувалися доволі часто, оскільки члени суду особисто виїжджали до повітів для проведення оглядів і допитів свідків. Згодом такі дії почали доручати представникам повітового рівня, а представники окружного суду здійснювали виїзди лише у виняткових випадках. Це траплялося, наприклад, коли суд за запитом сторін зобов'язував члена-доповідача виконувати певні

процесуальні дії на місці. За подібних обставин стає очевидним, що робота у Харківському судовому окрузі була надзвичайно напруженою та мала специфічний характер [178; 179].

19 березня 1866 року було опубліковано імператорський указ, який запроваджував відрахування із заробітної плати судових службовців на користь емеритального фонду. Однак лише через два десятиріччя, у 1885 році, цей фонд почав реально функціонувати, що дозволило вперше розпочати видачу пенсій. Передбачалося, що член судової палати, який пропрацював у судовій системі 35 років, мав право на отримання пенсійної виплати, розмір якої становив 2400 крб.

Під час розробки судових статутів одним із ключових принципів було закріплено правило про незмінність суддів. Передбачалося, що судді не можуть бути звільнені без їхнього прохання, переведені з одного місця служби до іншого без їхньої згоди, а усунення або позбавлення посади можливе лише на підставі рішення суду [41, с. 115–116].

Однак 20 травня 1885 року набрав чинності закон, який запроваджував вищу Дисциплінарну присутність при урядовому Сенаті. Ця структура за поданням міністра юстиції отримала право розглядати поведінку суддів. У випадках, якщо буде встановлено що: 1) суддя допускає недбалість у виконанні своїх обов'язків або здійснює негідні моральні вчинки, які компрометують його звання, або 2) через нетактовні дії він сам створив конфліктну ситуацію з колегами чи місцевим населенням, Дисциплінарна присутність мала право ухвалювати рішення про усунення такого судді [71, с. 70–71].

Питання дисциплінарної відповідальності суддів та нотаріусів в окрузі Харківської судової палати характеризується як специфічними правовими механізмами, так і особливостями їх застосування. 24 квітня 1887 року було прийнято закон, пов'язаний із процедурою відсторонення нотаріусів, водночас вводились суттєві зміни у чинний на той момент порядок. Попереднє регулювання, закріплене Положенням про нотаріат від 14 квітня 1866 року, передбачало, що звільнення нотаріусів перебуває виключно в компетенції

судових органів. Однак зазначена законодавча новела розширила підстави для звільнення.

Справа в тому, що згідно з пунктом 1 статті 59 Положення про нотаріальну службу, усунення нотаріуса з посади могло бути здійснене у випадках виявлення серйозних службових упущень чи порушень, які свідчили про його професійну невідповідність займаній посаді. Такими також вважалися нехтування службовими обов'язками, дії, що підривали гідність професії, суперечили моральним принципам або мали кримінально караний характер. Проте на практиці даний механізм застосовувався рідко: зокрема, у період з 1892 по 1894 роки в окрузі Харківської судової палати за цією статтею було звільнено лише чотирьох нотаріусів.

Стосовно діяльності суддів, варто відзначити положення закону від 6 березня 1900 року, згідно з яким у межах реформування судової системи передбачалося скасування певних посад. Такий підхід дозволяв старшому голові судової палати та голові окружного суду здійснювати нагляд за ходом справ та забезпечувати належне функціонування судових установ у межах відповідного округу. Таким чином, законодавче врегулювання виокремлювало питання як ефективності судової адміністрації, так і забезпечення контролю над належним виконанням професійних функцій представників судових органів.

Розклад судових засідань повинен був враховувати призначення головуючих із числа суддів для тих випадків, коли участь голови суду або його заступника не передбачалася. Таким чином, старший голова виступав не лише як провідний суддя і представник округу, але й як його безпосередній керівник.

Таким чином, можна зазначити, що особи, які обіймали суддівські посади, поступово наближалися до статусу інших чиновників, котрі перебували на державній службі.

Варто також зауважити, що після ухвалення закону 1889 року в системі Харківської судової палати відбулися суттєві зміни у правах і обов'язках судових слідчих. Особи, які обіймали ці посади, отримали ту саму гарантію

незмінюваності, що й судді. Їх можна було перевести з одного дільниці до іншої в межах того ж суду тільки у виняткових випадках і виключно за рішенням загальних зборів відділень, затверджених міністром юстиції. Проте ця незалежність проіснувала недовго: вже наприкінці 1860-х років Міністр юстиції граф К. Пален припинив призначати судових слідчих, а натомість відряджав відповідних чиновників для ухвалення відповідних рішень. Такий порядок зберігався до кінця століття.

У 1879 році було ухвалено закон, який регулював порядок розподілу судових слідчих між окружними судами. Відповідно до цього закону, визначена штатами кількість судових слідчих могла бути перерозподілена: як у межах однієї судової палати, так і між окружними судами різних округів за рішенням першого департаменту та касаційного департаменту Сенату.

Було також введено спеціальне положення, що стосувалося забезпечення житлом судових слідчих, яке займає значне місце в їхньому бюджеті. У межах Харківської судової палати, за винятком території області Війська Донського, фінансування на квартири здійснювалося згідно з категоріями місцевостей. При цьому використовувався розподіл, який застосовували для визначення розмірів квартирних окладів для поліцейських чиновників [71, с. 73–74].

Особливої уваги заслуговує визначення правового становища осіб, які претендували на обіймання судових посад. Уже 8 квітня 1875 року було оприлюднено закон, який передбачав фінансове забезпечення їхньої діяльності. Відповідно до цього акта Міністерству юстиції було виділено 68 400 крб. для реалізації зазначених заходів. Проте цей законодавчий акт мав низку недоліків, що проявлялися, зокрема, у його низькій ефективності та недостатності передбаченого фінансування.

Варто зауважити, що на вирішення зазначених проблем знадобилося понад сімнадцять років. Лише 24 грудня 1892 року було ухвалено спеціальні законодавчі положення, відповідно до яких кандидати поділялися на дві категорії – старших і молодших [119, с. 9]. Перехід до категорії старших вимагав виконання визначених умов, серед яких – наявність півторарічного

стажу професійної діяльності та складання спеціального кваліфікаційного іспиту.

Лише за умови виконання зазначених вимог кандидати отримували право на тимчасове виконання обов'язків судді та можливість претендувати на штатну кандидатську посаду з установленим окладом у розмірі 600 крб. Такі законодавчі зміни сприяли формуванню більш чіткої системи регулювання кар'єрного розвитку осіб, які прагнули обійняти судові посади.

Відповідно до статті 413 ЗСУ, а також циркуляра Міністерства юстиції від 9 січня 1892 року (№ 772), для забезпечення належної підготовки кандидатів на судові посади передбачалося проведення теоретичних і практичних занять під керівництвом старших посадових осіб. У Харківській судовій палаті та окружному суді, які спеціалізувалися на кримінальному праві та процесі, тривалий час відповідну роботу здійснював В. Давидов. Восени 1901 року його на цій посаді замінив А. Левенстім. Щодо занять із цивільного права та процесу, то відповідальність за підготовку кандидатів часто переходила від одного керівника до іншого. Цю функцію виконували, зокрема, І. Лебедев, Д. Носенко, І. Тютрюмов та Я. Затворницький, кожен із яких у різні періоди організовував навчальний процес у відповідній галузі права.

Заняття з підготовки кандидатів проводилися у різних формах залежно від підходів і методичних принципів керівників. Так, В. Давидов організовував бесіди з кандидатами, під час яких використовував конкретні судові справи та матеріали дізнання як основу для обговорення. Натомість А. Левенстім, прагнучи розвинути у кандидатів навички публічного виступу, запровадив практику усних доповідей за матеріалами реальних судових справ, а також підготовку коротких рефератів, що містили аналіз окремих положень інструкцій для суддів.

У сфері цивільного права кандидатам доручалося виконання як письмових, так і усних рефератів. Здебільшого такі завдання ґрунтувалися на окремих главах Статуту цивільного судочинства або відповідних нормах цивільного законодавства. Крім того, кандидати мали можливість

ознайомлюватися з практикою розгляду вже вирішених цивільних справ, а також брати участь в обговоренні складних теоретичних і практичних питань. Таким чином, застосовувані методи навчання сприяли всебічному та системному формуванню професійних компетенцій майбутніх суддів.

Окрему увагу слід приділити інституту прокуратури, який зазнав суттєвих трансформацій, особливо після 1864 року. Зокрема, стаття 125 ЗСУ, що передбачала функціонування при кожному окружному суді та судовій палаті прокурора з визначеною кількістю товаришів прокурора, була доповнена відповідною приміткою. Відповідно до неї міністру юстиції надавалося право в разі необхідності переглядати розподіл штатної чисельності товаришів прокурора в окружних судах. Актуальність цієї норми була підтверджена законом від 3 червня 1879 року.

Основоположним принципом діяльності прокуратури була її внутрішня єдність та ієрархічна підпорядкованість, відповідно до якої молодші співробітники підпорядковувалися старшим. Цей принцип був закріплений у законодавстві, яке надавало прокурорам судових палат право делегувати свої обов'язки товаришам, а також покладати на них здійснення прокурорського нагляду [176; 177].

Взаємовідносини прокуратури із земськими судами були врегульовані таким чином, що особи, які здійснювали прокурорський нагляд, мали право брати участь не лише у судових, а й в адміністративних засіданнях. Під час таких засідань вони могли вимагати проведення раптових ревізій грошових коштів, що перебували у віданні відповідних судових органів.

Щодо взаємодії з залізничними поліцейськими управліннями та загальною поліцією для прокуратури було встановлено порядок комунікації шляхом внесення відповідних пропозицій, що мало забезпечити ефективний обмін інформацією та координацію діяльності між відповідними структурами.

До Статуту кримінального судочинства було внесено низку змін, спрямованих на розширення функцій прокурорського нагляду. Згідно з нововведеннями, на прокурора та його співробітників покладалася

відповідальність за розгляд, удосконалення та припинення дізнань, переданих поліцією у випадках відсутності ознак злочину або складу правопорушення, що передбачалося законом від 1 травня 1884 року. Це нововведення істотно змінило роль судових слідчих та діяльність окружного суду, який раніше розглядав такі дізнання відповідно до статей 277 та 309 Статуту кримінального судочинства. Водночас підкреслювалося, що така практика вимагала від прокуратури особливої ретельності з метою недопущення передчасного припинення важливих справ.

Разом із тим було встановлено обмеження щодо здійснення прокурором самостійного переслідування службовців земських установ. У таких випадках прокурор був зобов'язаний повідомляти губернську земську управу про виявлені правопорушення, пов'язані з виконанням службових обов'язків відповідними особами.

У справах, пов'язаних із дуелями між військовослужбовцями або представниками цивільних відомств, було запроваджено додаткові процедурні уточнення [43, с. 187]. Зокрема, після подання матеріалів місцевою прокуратурою передбачалося, що, окрім судового розгляду, справа підлягала оцінці прокурором судової палати. У разі прийняття рішення про подальше провадження матеріали передавалися до військового міністра або керівництва Морського міністерства для остаточного розгляду [71, с. 80–81].

До найменш ефективних аспектів діяльності прокурорського нагляду слід віднести його участь у цивільних справах, що розглядалися загальними судовими інстанціями. Присутність прокурора в судовому засіданні здебільшого обмежувалася поданням висновку, який ґрунтувався на доказах, викладених доповідачем. Як правило, прокурор самостійно не вивчав матеріали справи, а повноцінне ознайомлення з нею до початку засідання було практично неможливим, оскільки ця функція закріплювалася за одним із членів суду, який виступав доповідачем у справі. Лише у виняткових випадках прокурор міг подати протест, однак у більшості ситуацій його висновки мали

обмежене практичне значення. Така оцінка підтверджується свідченнями учасників цивільного процесу.

Водночас аналіз динаміки законодавчого регулювання цього питання свідчить не про скорочення, а, навпаки, про розширення кола справ, для розгляду яких передбачалася обов'язкова участь прокуратури. Зокрема, із запровадженням судових статутів 1864 р. до цивільного судочинства було внесено низку нормативних положень, що істотно розширили обов'язки прокурора. Його участь ставала обов'язковою, зокрема у таких категоріях справ:

- розгляд шлюбних справ та питань законності народження у справах старообрядців;
- узаконення та усиновлення дітей;
- стягнення збитків і шкоди, завданих посадовими особами, які виконували службові обов'язки за обранням;
- засідання мирових судових з'їздів у справах, у яких позивачами чи відповідачами виступали залізничні компанії.

Отже, зростання кількості справ, що вимагали обов'язкової участі прокуратури, актуалізувало дискусію щодо фактичної ефективності такого залучення в межах цивільного судочинства [71, с. 81].

У межах діяльності посадових осіб прокурорського нагляду в окрузі Харківської судової палати важливе місце посідала їхня участь у роботі різних адміністративних установ. З кожним роком цей напрям їхньої діяльності істотно розширювався, що свідчило про зростання ролі прокурорського впливу на адміністративну сферу.

Окрім законодавчих норм, діяльність прокуратури значною мірою регламентувалася інструкціями, затвердженими місцевим прокурором судової палати або міністром юстиції як генерал-прокурором. Варто зазначити, що ще у 1867 році прокурором Харківської судової палати О. Шахматовим було розроблено спеціальну інструкцію, яка мала радше рекомендаційний характер і являла собою сукупність окремих практичних правил, ніж систематизований

методичний документ. Вона стала першою локальною нормативною ініціативою, розробленою для потреб прокуратури після проведення судової реформи.

Протягом наступних трьох десятиліть, з 1867 до 1895 року, нові подібні інструкції не створювалися, хоча прокурори судової палати регулярно видавали спеціальні циркуляри, які визначали порядок взаємодії підпорядкованих їм посадових осіб під час здійснення прокурорського нагляду на місцях.

З огляду на те, що у процесі розслідування та проведення оперативно-розшукових заходів працівники поліції перебували у безпосередній залежності від прокуратури, виникла потреба у створенні додаткових інструктивних документів для більш ефективної координації дій під час виявлення та розслідування злочинів. У зв'язку з цим у 1894 році прокурором судової палати В. Давидовим було укладено спеціальну інструкцію для працівників поліції. Цей документ набув широкого практичного застосування, а у 1900 році був перевиданий у другій редакції.

2.2. Особливості заснування Одеської судової палати

Заснування Одеської судової палати стало важливою подією у розвитку судової системи другої половини XIX століття з огляду на специфіку регіону та характер імперських реформ. Основною метою її створення було запровадження ефективної та модерної моделі правосуддя, здатної відповідати потребам тогочасного суспільства та забезпечувати правову стабільність на півдні імперії. Це рішення зумовлювалося практичною необхідністю формування кваліфікованого й незалежного судочинства в умовах стрімкого економічного зростання, збільшення чисельності населення та своєрідного соціального складу регіону. Істотною особливістю функціонування палати була здатність поєднувати елементи місцевого самоврядування зі чітко

визначеною структурою, характерною для загальноімперської судової [184, с. 187].

Одеська судова палата виконувала функції апеляційної інстанції, здійснюючи перегляд рішень судів нижчих рівнів. Її діяльність регулювалася загальноімперським законодавством з урахуванням локальних особливостей. Палату було офіційно засновано 30 червня 1868 року [149, с. 215]. Цього ж дня указом було сформовано округ Одеської судової палати, до якого увійшли Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії, а пізніше – Подільська і Бессарабська [187, с. 893]. До системи цього судового округу спочатку входили Одеський, Херсонський, Таганрозький, Катеринославський і Сімферопольський окружні суди. Згодом до його складу були включені Кишинівський (1869), Єлисаветградський (1874), Кам'янець-Подільський (1880) та Вінницький (1909) окружні суди.

За підрахунками дослідників, територія округу охоплювала 222 962,1 квадратної версти з населенням 7 661 833 особи. Щільність населення становила 35 жителів на одну квадратну версту, що свідчило про значну демографічну концентрацію в цьому регіоні [158, с. 82–83].

Діяльність Одеської судової палати регулювалася документом ЗСУ, у якому було визначено її структуру, що складалася з двох департаментів – цивільного та кримінального. У межах кожного з них розглядалися відповідні категорії справ.

Питання запровадження судових статутів у межах округу Одеської судової палати врегульовувалося також документом «Узаконення, видані на пояснення та доповнення до Судових статутів 20 листопада 1864 року». У ньому зазначалося, що Державна рада в об'єднаних департаментах законів, цивільних і духовних справ, державної економії та на загальних зборах, розглянувши подання міністра юстиції щодо подальшого введення в дію судових статутів від 20 листопада 1864 року, постановила надати міністру юстиції дозвіл на їх запровадження в окрузі Одеської судової палати до першої третини 1869 року.

Під юрисдикцію цієї палати входили Херсонська, Катеринославська губернії (за винятком Бахмутського та Слов'яносербського повітів), а також Таврійська губернія [112, с. 938].

Паралельно із запровадженням судових статутів в окрузі Одеської судової палати вони також були введені в Полтавській губернії, що належала до юрисдикції Харківської судової палати, а також у Нижньогородській губернії, включеній до округу Московської судової палати. Згодом до судових статутів було додано спеціальне положення з доповненнями та роз'ясненнями, ухвалене 19 жовтня 1865 року.

30 червня 1868 року було офіційно затверджено «Тимчасовий розпис окружних судів в окрузі Одеської судової палати і в губерніях Полтавській та Нижегородській». Цей документ визначав юрисдикцію окружних судів і містив опис територіального поділу їхньої діяльності в межах відповідних регіонів. У ньому було подано детальний розподіл повітів між зазначеними адміністративно-судовими одиницями [158, с. 83–84]:

1. Округ Одеської судової палати.

– Херсонський окружний суд охоплював Херсонський повіт Херсонської губернії та Дніпровський повіт Таврійської губернії.

– Одеський окружний суд здійснював правосуддя в Одеському, Тираспольському, Ананьївському, Єлисаветградському та Александрійському повітах Херсонської губернії.

– Катеринославський окружний суд мав юрисдикцію над Катеринославським, Новомосковським, Верхньодніпровським і Павлоградським повітами, а також над першим і другим станами Александрійського повіту Катеринославської губернії.

– Таганрозький окружний суд розглядав справи, що виникали на території третього і четвертого станів Александрівського повіту, Маріупольського та Ростовського повітів, а також Таганрозького градоначальства Катеринославської губернії. Крім того, до його юрисдикції

належав Бердянський повіт, який адміністративно входив до Таврійської губернії.

– Сімферопольський окружний суд охоплював Сімферопольський, Євпаторійський, Перекопський, Ялтинський, Феодосійський та Мелітопольський повіти Таврійської губернії.

2. Полтавська губернія.

– Полтавський окружний суд мав юрисдикцію над усіма повітами Полтавської губернії.

3. Нижньогородська губернія.

– Нижньогородський окружний суд охоплював усі повіти Нижньогородської губернії.

Такий розподіл відображає адміністративно-судову структуру регіонів у середині XIX століття та становить важливе джерело для аналізу історико-правової організації тогочасної держави.

Отже, станом на момент утворення Одеської судової палати до її округу входили Херсонський, Одеський, Катеринославський, Таганрозький і Сімферопольський окружні суди.

У 1869 році до території, підвідомчої Одеській судовій палаті, було приєднано Бессарабську губернію. Відповідно до імператорського указу від 3 листопада 1869 року, з 20 грудня того ж року в Бессарабії запроваджувалися нові судові установи [13, с. 6]. У Кишиневі було створено окружний суд, який увійшов до складу округу Одеської судової палати. Відкриття Кишинівського окружного суду було доручено старшому голові Одеської судової палати, сенатору О. Шахматову [111, с. 238–239]. Згодом до Одеського судового округу були приєднані нові окружні суди: Єлисаветградський (1874 р.), Кам'янець-Подільський (1880 р.) і Вінницький (1909 р.). Водночас Таганрозький окружний суд у 1883 році, а Катеринославський – у 1897 році були передані до юрисдикції Харківської судової палати.

Ці зміни стали наслідком реалізації судової реформи 1864 р. в Російській імперії, одним із результатів якої стало створення Одеської судової палати. Її

діяльність регламентувалася Положенням про ЗСУ від 20 листопада 1864 року. На момент заснування палати до складу її округу входили Катеринославська, Подільська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії. Юрисдикція палати поширювалася на такі окружні суди: Катеринославський (до 1897 р.), Кишинівський, Одеський, Сімферопольський, Таганрозький (до 1883 р.), Херсонський, Єлисаветградський (з 1874 р.), Кам'янець-Подільський (з 1880 р.) і Вінницький (з 1909 р.) [158, с. 85].

Серед ключових функцій Одеської судової палати можна виокремити такі:

- ухвалення рішень щодо передачі справ до суду, зокрема в окремих випадках – справ, що розглядалися в окружних судах за участю присяжних засідателів;
- розгляд справ про державні злочини та службові правопорушення як судом першої інстанції;
- перевірку законності й обґрунтованості рішень окружних судів в апеляційному порядку, що охоплювало перегляд рішень у цивільних справах, а також кримінальних справ, розглянутих без участі присяжних засідателів або станових представників [158, с. 86].

Створення Одеської судової палати стало однією з ключових ланок судової реформи, оскільки держава покладала на її діяльність значні сподівання, розглядаючи її як одну з опор самодержавного ладу. У цьому контексті питання кадрового забезпечення палати набувало особливої ваги. У процесі впровадження реформи на всій території імперії, разом зі створенням нових судових інстанцій, виникла нагальна потреба у формуванні їхнього складу професійними кадрами, які відповідали б законодавчим вимогам. Загалом реалізація реформи супроводжувалася частими переміщеннями суддів і прокурорських працівників між судами з метою оптимізації їхньої роботи та зміцнення окремих судових органів [159, с. 92]. Такий підхід ґрунтувався на міркуваннях доцільності й необхідності забезпечення ефективного функціонування судового апарату.

Протягом відносно короткого часу на посадах членів судових палат і працівників прокуратури змінювалася значна кількість осіб, що свідчить про часті кадрові перестановки в цих структурах. Такі переміщення суттєво ускладнювали діяльність судових установ, позбавляючи їх стабільності та безперервності функціонування. Хоча окремі представники судового корпусу обіймали свої посади тривалий час, більшість службовців судової системи неодноразово переводилися на різні місця служби протягом своєї кар'єри. Безперечно, це створювало додаткові труднощі для ефективного виконання ними професійних обов'язків [158, с. 86–87].

У багатьох випадках членів судових палат направляли на службу до окружних судів, що сприяло зміцненню їхнього кадрового складу. Так, численні службовці судових палат Санкт-Петербурга, Москви, Харкова, Одеси, Казані, Саратова і Варшави були переведені на відповідні посади в окружні суди, забезпечуючи останні більш кваліфікованими кадрами. Подекуди такі кадрові переміщення здійснювалися і між самими судовими палатами – як з метою посилення їхнього кадрового потенціалу, так і за особистою ініціативою окремих службовців. Наприклад, члена Одеської судової палати Пашковського було переведено до Харківської судової палати на аналогічну посаду за його власним проханням.

Слід також зазначити, що судові палати виконували роль своєрідної «кузні кадрів» для Урядового сенату – найвищого судового органу імперії. Саме з їхнього складу до Сенату переводилися найбільш кваліфіковані та досвідчені працівники, які демонстрували високий рівень професійної підготовки й компетентності.

У процесі перепризначення судових посад у межах судових палат та переведення службовців до інших установ виникала потреба в оперативному заповненні відкритих вакансій. Відповідно до статей 213–215 ЗСУ було визначено порядок, згідно з яким суди під час загальних зборів самостійно обирали й пропонували кандидатів на вакантні посади. Такі рекомендації передавалися через старшого голову палати до міністра юстиції, який, своєю

чергою, подавав ці кандидатури на розгляд імператорові разом з іншими претендентами, що відповідали законодавчим вимогам.

У випадках виникнення вакансій у судових палатах на відповідні посади нерідко призначали осіб, які продемонстрували високі професійні результати в окружних судах. Переведення до судової палати вважалося безумовним кроком уперед у кар'єрному зростанні, оскільки такі посади відзначалися значним престижем і високим рівнем відповідальності. Наприклад, у період з 1896 до 1917 року з окружних судів до Одеської судової палати було переведено близько 40 суддів, прокурорів та їхніх товаришів [158, с. 87–88]. Більшість із них надалі залишилися працювати в системі палати.

Причинами відкриття вакансій у судових палатах здебільшого ставали природні або організаційні фактори: смерть посадовців чи їхнє добровільне звільнення. У зазначений період, а саме 1896–1917 роки, в Одеській палаті за таких обставин було втрачено близько 30 осіб. Часто, враховуючи важливу роль судових палат у реалізації політики самодержавства, їхній кадровий склад поповнювався висококваліфікованими фахівцями з Урядуючого сенату. Так, протягом того ж періоду в Одеську палату було переведено двох осіб із Сенату на посади членів та прокурора палати. Зокрема, у 1915 році чинний статський радник Кондрацький, який обіймав посаду товариша обер-прокурора цивільного касаційного департаменту Сенату, був призначений головою департаменту Одеської палати [158, с. 88]. У рідкісних випадках до складу судових палат переводилися також працівники Міністерства юстиції.

Зауважимо, що кожен департамент Одеської судової палати складався з голови та затвердженої штатним розписом кількості членів [152, с. 16]. Очолював судову палату старший голова, який за посадою одночасно був головою одного з її департаментів. Старшому голові надавалося право самостійно визначати департамент, у роботі якого він братиме участь на постійній основі. Для вирішення особливо важливих питань старший голова міг скликати загальні збори, до складу яких входили представники всіх департаментів палати.

На посаду старшого голови судової палати призначалися особи, які протягом трьох останніх років обіймали посади не нижче прокурора або члена судової палати, а також перебували на керівних посадах в окружних судах, зокрема голови або товариша голови суду. Головування на загальних зборах департаментів доручалося одному з голів департаментів, який виконував ці функції під титулом «старший» [47, с. 32–33].

Старший голова здійснював загальний нагляд за належним і своєчасним розглядом справ у підвідомчих окружних судах. До його обов'язків також належало забезпечення дотримання законності та встановленого порядку в діяльності посадових осіб цих судів. У разі виявлення порушень або недоліків у роботі окружних судів чи їхніх працівників старший голова міг застосовувати відповідні заходи реагування: повідомити про виявлені обставини голову підлеглого суду, висловити зауваження безпосередньо порушникам або винести відповідне питання на розгляд судової палати [155, с. 64–65].

Створення Одеської судової палати супроводжувалося запровадженням посади Прокурора цієї палати та його помічників [48, с. 88]. Відповідно до встановлених норм, діяльність прокурора охоплювала кілька основних напрямів:

1. Судові функції, які включали ініціювання кримінального переслідування, складання обвинувальних висновків, а також контроль за законністю й обґрунтованістю винесених судових вироків і рішень.

2. Судово-адміністративні функції, що передбачали нагляд за ходом слідства у кримінальних справах та забезпечення належного проведення дізнання через прокурорів окружних судів.

3. Адміністративні обов'язки, до яких належали контроль за умовами утримання ув'язнених у місцях позбавлення волі, перевірка кореспонденції та книг, які надходили ув'язненим, участь у спеціальних нарадах при генерал-губернаторові, а також розгляд скарг і прохань громадян.

4. Кадрові функції, зокрема призначення, переведення та звільнення працівників судових органів і прокуратури, а також подання їх до нагородження за заслуги [171, 9 арк].

Щодо помічників прокурора окружного суду, частина з них працювала безпосередньо при суді, тоді як інші були розосереджені в інших містах округу відповідно до затвердженого графіка. Попередній розподіл цих помічників між округами судових палат і окружних судів, а також переведення їх з одного округу в інший входили до компетенції міністра юстиції [161, с. 197–198].

При Одеській судовій палаті діяла канцелярія, в яку входили секретарі, їх помічники, канцелярські чиновники, розсильні та судові пристави. Обов'язки архіваріуса нерідко поєднувалися з функціями секретарів. Чисельність секретарів, помічників і судових приставів визначалася штатним розписом відповідної установи.

Більш детальну інформацію про склад штатного розпису Одеської судової палати та розміри річних окладів її співробітників на момент створення цієї установи можна знайти в наведеній таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Штат Одеської судової палати від 30 червня 1868 року

Найменування посад	Кількість чинів	Оклади річного утримання в карбованцях сріблом згідно розпису	
		На одного	Разом
Старший голова	1	6000	6000
Голова департаменту	1	5000	5000
Члени	10	3500	35000
Секретарі	2	1800	3600
Помічники секретарів	8	800	6400
Судові пристави	2	600	1200

На утримання канцелярських чиновників, писарів і на канцелярські витрати	—	—	10000
Загалом	24	—	67200
Прокурор судової палати	1	5000	5000
Товариші прокурора	2	4000	8000
Секретар при прокурорі судової палати	1	1500	1500
На канцелярію прокурора	—	—	3000
Загалом	4	—	17500
Усього	28	—	84700

Джерело: сформовано автором на основі [161, с. 112]

Першим головою Одеської судової палати був сенатор Олександр Шахматов, а функції першого прокурора цієї палати виконував Іван Орлов. Посаду першого голови окружного суду обіймав Василь Синєооков-Андрієвський, а першим прокурором окружного суду в Одесі став Геннадій Євреїнов [7, с. 62]. На чолі мирового з'їзду в Одесі спочатку стояв князь Сергій Воронцов, після чого цю посаду обійняв Михайло Толстой [7, с. 62].

Детальний персональний склад Одеської судової палати подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Склад Одеської судової палати

Посада	Прізвище, ініціали
Старший голова судової палати	Шахматов О. О.
Голова департаменту	Даневський П. Н.
Члени палати	Крушинський А. Ф. Антонович-Войтин Н. А. Каменський Ф. О. Граве В. В. Аристов І. П.

	Зарудний М. І. Колбасьєв В. І. Муромцев А. А.
Прокурор судової палати	Орлов І. Н.
Товариші прокурора	Пржецлавський А. О. Веселовський П. П.
Секретар кримінального департаменту	Яфа А. Ф.
Секретар цивільного департаменту	Алексєєв К. І.
Секретар при прокурорі судової палати	Циммерман А. А.
Помічники секретаря	Бухарін М. Н. Росніцький С. І. Сергєєв Л. М. Пашорін С. С. Позняк І. С. Толстой К. Є.
Судові пристави	Бєлий Н. Т. Болдескул А. В.
Кандидати на судові посади при судовій палаті	Бржесніовський А. П. Тюнеєв П. Г. Муромцов Д. С. Калінін А. А.

Джерело: сформовано автором на основі [104, с. 139–140]

Одеська судова палата мала окреме приміщення для проведення своїх засідань, яке знаходилося неподалік Александрівського поліцейського відділку. Будівлю було зведено за проєктом архітектора Толвінського, а її приміщення поділялися між Одеським окружним судом і самою судовою палатою. Окрім постійного місцезнаходження, законодавство передбачало

можливість виїзних засідань, що давало змогу розглядати справи в тих містах округу, де було ухвалено рішення окружного суду. Такий підхід сприяв зручності участі сторін у судових процесах [102, с. 423–424].

Засідання судової палати, а також окружних судів (департаментів і відділень) проводилися за участю щонайменше трьох членів, серед яких обов'язково був голова. На засіданні також мав бути присутній секретар судової установи. Усі судові засідання палати документувалися в «Журналі публічних судових засідань», де фіксувалися департамент, дата й час початку та завершення засідання, а також ініціали голови та членів, які брали в ньому участь [170, арк. 3].

З часу створення Одеської судової палати до її судового округу входили Катеринославська, Подільська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії. Юрисдикція цієї установи охоплювала Херсонський, Одеський, Катеринославський (до 1897 року), Таганрогський (до 1883 року), Сімферопольський, Кишинівський, Єлисаветградський (з 1874 року), Кам'янець-Подільський (з 1880 року) та Вінницький (з 1909 року) окружні суди.

Співпраця судової палати з підвідомчими судовими установами та посадовими особами передбачала видання службових наказів і моніторинг їх виконання за допомогою системи звітності. Водночас взаємодія з організаціями й особами, які не перебували в її підпорядкуванні, а також з іншими державними відомствами відбувалася шляхом обміну офіційною інформацією [47, с. 29].

Окружний суд виконував функції суду першої інстанції для розгляду цивільних і кримінальних справ. Він утворювався на території кількох повітів і складався з голови суду та членів суду, яких призначав монарх. До складу суду також входили слідчі судді [118, с. 38]. Що стосується кримінальних справ, їх розгляд здійснювався за обов'язкової участі присяжних засідателів, які представляли всі суспільні стани імперії. Участь присяжних засідателів була обов'язковою для всіх новоутворених судових органів імперії.

У другій половині XIX століття окружні суди займалися переважно складними та значущими справами, які не підпадали під юрисдикцію інших судів. Зокрема, до компетенції окружних судів входив розгляд спорів щодо виключних прав, що впливали зі шлюбно-сімейних відносин, розгляд позовів про розірвання чи визнання недійсними розкольницьких шлюбів, а також особливо важливих речових спорів, пов'язаних із правами на нерухоме майно.

Компетенція окружного суду була доволі широкою, охоплюючи розгляд лише тих справ, які входили до його юрисдикції на основі особистої підсудності. Це означало, що кожен окружний суд Одеської судової палати розглядав справи осіб, підсудних саме цьому суду. Особиста підсудність визначалася так само, як і для місцевого суду, – за постійним місцем проживання або тимчасового перебування відповідача (загальна територіальна підсудність). Окрім цього, передбачалася договірна підсудність. У деяких випадках діяв принцип виключної підсудності, який базувався на місці розташування нерухомого майна (а також, потенційно, рухомого) чи місці відкриття спадщини [153, с. 115].

Ці правила підсудності залишаються актуальними навіть у контексті загальної підсудності за місцем проживання відповідача. Це забезпечувало об'єктивність судочинства та запобігало можливості позивачів залучати відповідачів до небажаного для них судового округу за довільними підставами. Проте траплялися випадки, коли така загальна підсудність ставала для позивачів несприятливою. У подібних ситуаціях закон дозволяв позивачу скористатися альтернативною підсудністю, якщо вона була зручнішою. Зокрема, позов можна було подавати за місцем вчинення правопорушення, виконання договору чи управління справами відповідача [136, с. 86].

Порядок здійснення судочинства в окружних судах Одеської судової палати передбачав розгляд справ у відповідних цивільних або кримінальних відділах. Особливе значення надавалося складним і значущим спорам, що належали до відання окружного суду, тому для забезпечення належного правосуддя впроваджувалися численні процедурні формальності [136, с. 86].

Ці формальності передусім були спрямовані на регулювання процедури подання позовної заяви. Заява мала бути оформлена відповідно до спеціально затвердженого зразка, супроводжуватися копіями документів у кількості, що відповідає числу відповідачів, та обов'язково містити ключові елементи. Зокрема, вона повинна була включати точні дані про позивача і відповідача, а також їхні адреси проживання. Основний зміст заяви складався з трьох принципових компонентів:

1. Зміст – конкретне прохання позивача (наприклад, присудити, підтвердити, змінити або забезпечити охорону).
2. Предмет – об'єкт вимоги, що стосується права чи визначеного юридичного відношення.
3. Підстави – обставини, які стали підґрунтям для заявлення позову (юридичні факти).

Законодавець визначав підстави як активний елемент процесу, що суттєво впливав на формування позову [136, с. 86]. Активним підставам протиставлялися пасивні приводи до пред'явлення позову, які включали такі аспекти, як необхідність відновлення, охорони чи зміни юридичних відносин позивача. Пасивні приводи засвідчували наявність у позивача юридичного інтересу до розгляду справи, що вважалося критично важливим для захисту його прав та законних інтересів.

У кримінально-правових провадженнях початок процесу здійснювався в таких випадках:

- на підставі рішення судової палати про передання обвинуваченого до суду;
- за обвинувальним актом, складеним прокурором і переданим до окружного суду;
- за скаргою приватного обвинувача, якщо вона залишалася невирішеною у мирового судді.

У справах, які підлягали розгляду виключно за участю присяжних засідателів, здійсненню судового провадження передували проведення

попереднього слідства та винесення ухвали про передання обвинуваченого до суду. Натомість у справах, які розглядалися без залучення присяжних засідателів, судочинство могло відбуватися без попереднього слідства. У таких випадках було достатньо, щоб прокурор, зважаючи на наявні свідчення та докази або виходячи із суті справи, визнав можливим подати до суду обвинувальний акт, а суд, зі свого боку, не вбачав необхідності у здійсненні досудового слідства [146].

Це правило також поширювалося на справи приватного обвинувачення. У межах приватного обвинувачення окружний суддя міг приступити до розгляду заяви на підставі відомостей і доказів, поданих сторонами під час провадження у мирового судді.

Роль присяжних засідателів у кримінальних процесах була надзвичайно важливою та подекуди вирішальною. На них покладалася відповідальність за прийняття ключових рішень, що ґрунтувалися не лише на формальних доказах, а й на їхніх внутрішніх переконаннях. Зокрема, присяжні повинні були відповісти на два фундаментальні запитання: по-перше, чи мала місце подія, яка стала підставою для обвинувачення, тобто чи був факт злочину; і, по-друге, чи винна особа, яка виступала підсудним. У разі винесення обвинувального вердикту головуючий суддя звертався до прокурора з проханням подати пропозицію щодо міри покарання. Якщо ж присяжні визнавали особу невинною, підсудний автоматично вважався виправданим, незважаючи на наявність доказів, поданих під час судового процесу. Таким чином, навіть якщо головуючий суддя був переконаний у винуватості підсудного, він зобов'язаний був дотриматися вердикту присяжних [158, с. 125].

Примітною є вимога закону щодо бажаності досягнення одноголосного рішення серед присяжних. У разі неможливості досягнення консенсусу рішення приймалося шляхом голосування. Якщо голоси розподілялися порівну, питання вирішувалося на користь підсудного. Окрім того, якщо головуючий суддя та двоє коронних суддів вважали, що присяжні засудили

невинну особу, головуючий мав право передати справу на розгляд іншому складу присяжних. Важливо зазначити, що обвинувальні вердикти суду присяжних не підлягали оскарженню в судовій палаті.

У разі розгляду рішень окружних судів сторони, незадоволені ухваленим рішенням, мали право на подання апеляції протягом одного місяця з моменту його ухвалення. Апеляція оформлювалася за встановленим законодавством зразком і мала відповідати всім нормативним вимогам. У разі дотримання цих умов відповідні документи разом із їх копіями передавалися окружними судами до судової палати для подальшого розгляду. За таким процедурним принципом здійснювалося судочинство окружних судів на території судового округу Одеської судової палати.

Відповідно до наказу імператора від 23 січня 1869 року було засновано Херсонський окружний суд, а офіційно він розпочав свою роботу 13 квітня того ж року. Головою суду було призначено В. А. Тарасова, а його заступником став Н. П. Ранненкамф. До складу суду увійшли члени: П. Л. Шестаков, В. А. Тирков, К. І. Барковський, О. В. Домашевський-Песьляк та І. Д. Ревуцький [158, с. 125–126].

Херсонський окружний суд мав широку юрисдикцію та розглядав майже всі кримінальні й цивільні справи, за винятком незначних питань, що належали до компетенції мирових суддів. Документи, що ілюструють його діяльність, зберігаються в матеріалах Державного архіву Херсонської області. Згідно з архівними даними, значна частина справ, розглянутих судом, стосувалася цивільного права.

Особливістю судової системи було те, що кримінальні провадження розглядалися колегіально трьома коронними суддями. Якщо за вчинення злочину передбачалося позбавлення всіх станових особистих прав і привілеїв, справа розглядалася із залученням присяжних засідателів. Зазначимо, що згідно із судовими статутами категорично заборонялася участь адміністрації у формуванні складу присяжних [124].

Наприкінці 1860-х років, у зв'язку зі змінами в організації судових установ і запровадженням виборності мирових суддів, судочинство набуло публічного та відкритого характеру. Під час відкритих засідань обговорювалися питання, які мали суспільне значення й були новими для Херсона, що викликало жвавий інтерес місцевої громади. У херсонській газеті «Юг» навіть з'явився спеціальний розділ «Судова хроніка», де публікувалася інформація про резонансні кримінальні та цивільні справи із залу засідань Херсонського окружного суду.

Принципи публічності й гласності судових засідань, запровадження змагальності сторін, функціонування інституту присяжних та розвиток адвокатури заклали основи демократичних процедур у судочинстві регіону [124].

У 1889 році внаслідок судово-адміністративної контрреформи було суттєво обмежено дію окремих положень судової реформи 1864 р. Зокрема, ліквідовано інститут мирових судів, а замість них створено нові адміністративно-судові органи [16, с. 57–58]. Це викликало значне невдоволення серед місцевого населення. На засіданні Херсонської міської думи, яке відбулося 30 жовтня 1889 року, міський голова виступив із пропозицією зберегти мирові судові установи в місті. Члени думи підтримали цю ініціативу, утім центральний уряд залишив її без уваги та відхилив прохання [124].

Варто зауважити, що при Херсонському окружному суді було створено консультаційне бюро присяжних повірених, метою якого було надання юридичної допомоги малозабезпеченим позивачам. У статуті цього бюро, опублікованому 18 липня 1901 року в газеті «Юг», детально описувалися його основні засади та принципи роботи [124].

Проблема пошуку постійного приміщення для суду залишалася актуальною протягом тривалого часу. У зв'язку з цим у 1891 році міське управління порушило питання про необхідність будівництва нового судового будинку. Ситуація набула розвитку 20 липня 1891 року, коли Херсон відвідав

директор Департаменту юстиції, таємний радник Красовський. Ретельно вивчивши різні варіанти розташування будівлі, він зупинив свій вибір на Павловському майдані. Міністерство юстиції викупило 700 сажнів цієї території у міста, взявши на себе третину витрат на будівництво.

15 січня 1892 року міська дума офіційно затвердила план спорудження нового приміщення. Будівництво було завершено у 1894 році, і вже тоді окружний суд переїхав до нової будівлі, розташованої на розі вулиць Соборної та Воронцовської. До початку XX століття судова система Херсонщини залишалася майже незмінною за своєю структурою та функціонуванням.

Одеський окружний суд розпочав свою діяльність 2 квітня 1869 року відповідно до наказу імператора Олександра II від 23 січня того ж року [158, с. 128–129]. Однак визначення територіальної юрисдикції суду відбулося не одразу. Спершу планувалося створення окремого окружного суду для Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії через їхню значну площу та густе населення. Але ця ідея не отримала підтримки, оскільки такі суди засновувалися виключно в губернських містах. Зрештою, ці два повіти разом із трьома іншими повітами Херсонської губернії були включені до компетенції Одеського окружного суду [50, с. 5–6].

Головою суду був Д. С. Синєоков-Андрієвський, а його заступниками – Є. Є. Ковалевський та П. А. Устимович. До складу суду входили В. В. Врангель, М. Н. Дараган, Г. Д. Аморетті, С. В. Набоков, К. І. Філіппов, Г. М. Лапотніков і Лажечніков [158, с. 128–129].

30 травня 1917 року суд отримав додаткові адміністративні функції, зокрема повноваження реєструвати громадські організації та розглядати скарги на діяльність громадських установ. У лютому 1920 року Одеський окружний суд було ліквідовано радянською владою, що завершило його понад півстолітню історію.

8 квітня 1869 року свою діяльність розпочав Катеринославський окружний суд, що стало важливою віхою в розвитку судової системи регіону [158, с. 130–131]. У той самий час почала функціонувати і канцелярія

прокурора, яка здійснювала контроль за дотриманням законів, включаючи діяльність судових і адміністративних установ, посадових осіб і громадян. Суд складався з двох основних відділень: кримінального та цивільного. Хоча політичні справи до юрисдикції суду не входили, у період революційних подій 1905–1907 років на його розгляд передавалася частина справ, пов'язаних із революційними виступами.

Юрисдикція Катеринославського окружного суду поширювалася на територію п'яти повітів: Катеринославського, Верхньодніпровського, Новомосковського, Павлоградського та Олександрівського. Кожний із цих повітів мав власний мировий судовий округ, а решта території була поділена на 23 мирові ділянки. Окружний суд підпорядковувався безпосередньо судовій палаті, а згодом – Сенату, який виконував функції найвищої апеляційної інстанції.

Станом на період свого заснування суд мав одне відділення з розгляду цивільних справ і одне – з кримінальних, а також був укомплектований дев'ятьма судьями, сімома прокурорами та дванадцятьма судовими слідчими. Відзначається особливо велике навантаження суду: за кількістю справ він займав провідне місце серед інших окружних судів імперії. У 1869 році лише в цивільному відділенні Катеринославського окружного суду було розглянуто понад двадцять справ. Суд функціонував у межах юрисдикції Одеської судової палати до 1897 року, після чого був включений до сфери відповідальності Харківської судової палати.

Організаційно Катеринославський окружний суд підпорядковувався Міністерству юстиції та складався з голови, його заступників і членів суду. Суд залишався однією з найбільш завантажених установ цього рівня в тогочасній імперії [56].

Що стосується Таганрозького окружного суду, то він підпорядковувався округу Одеської судової палати до 1883 року. Утворення цього суду відбулося 30 квітня 1869 року відповідно до указу імператора Олександра II, виданого 23 січня того ж року [158, с. 131].

Після вирішення питання про відкриття окружного суду в Таганрозі перед адміністрацією постало не менш важливе завдання – визначення його місця розташування. Ця проблема була типовою для імперії, оскільки в регіоні Дону існувала гостра нестача будівель, які відповідали б функціональним вимогам для розміщення судових установ. Таганрог також не був винятком у цьому аспекті.

Єдиним можливим рішенням у ситуації, що склалася, стало прагнення підтримати розвиток нових судових інституцій, які вже на той момент «функціонували абсолютно правильно». У зв'язку з цим місцевий громадський діяч Н. В. Кукольник запропонував власний будинок для тимчасового використання судом. Після відкриття Таганрозький окружний суд розмістився на другому поверсі будівлі, що належала Н. Кукольнику [158, с. 132–133].

У 1879 році міська влада придбала інший будинок, збудований архітектором А. Загоскіним за ініціативою міського голови М. Джурича, заплативши за нього 70 тисяч крб. Після проведення капітальної реконструкції та розширення в 1882 році окружний суд було перенесено до цієї будівлі, розташованої на вул. Петровського, 40. Саме тут протягом кількох десятиліть відбувалася більшість гучних кримінальних процесів, які здобули широку славу як у Таганрозі, так і в Ростові.

У 1883 році Таганрозький окружний суд вийшов із юрисдикції Одеської судової палати, як зазначено в джерелі. З плином часу, зокрема після встановлення радянської влади, цей суд повністю втратив власну будівлю для здійснення діяльності [158, с. 133–134].

Що стосується Сімферопольського окружного суду, то його урочисте відкриття відбулося 22 квітня 1869 року за наказом імператора Олександра II, виданим 23 січня того ж року. Цей суд здійснював правосуддя на території Таврійської губернії, яка входила до складу Одеської судової палати. Перед створенням окружного суду було проведено масштабну реформу всієї судової системи губернії. Так, 17 січня 1867 року було видано указ, що передбачав ліквідацію Ялтинського і Дніпровського повітових судів із передачею їх

діловодства відповідним повітовим органам: Ялтинського – до Сімферопольського суду, а Дніпровського – до Перекопського. Уже на початку березня 1867 року ці суди остаточно припинили свою діяльність [158, с. 133–134].

Згодом, 23 травня 1867 року, сенатським указом було скасовано Феодосійський повітовий суд, а його справи передано до Сімферопольського повітового суду. У лютому 1869 року реорганізація тривала: Мелітопольський і Перекопський повітові суди було ліквідовано, а їхню юрисдикцію передано відповідно до Бердянського та Сімферопольського повітових судів. Паралельно готувалося закриття губернських палат кримінального та цивільного суду.

Зрештою, 21 квітня 1869 року діяльність низки повітових судів, як-от Сімферопольського, Ялтинського, Феодосійського, Перекопського та Дніпровського, було припинено. На зміну їм розпочав свою роботу Сімферопольський окружний суд [114, с. 7–8].

Як суд першої інстанції окружний суд розглядав цивільні та кримінальні справи, які не перебували в компетенції мирових суддів. Особливістю цього суду була не лише його судова діяльність, а й виконання прокурорсько-наглядових, слідчих та нотаріальних функцій. Сімферопольський окружний суд очолював голова, який отримував щорічну заробітну плату в розмірі 4500 крб. До складу суду також входили два заступники голови з оплатою 3500 крб. на рік кожен, дев'ять членів суду, які отримували по 2200 крб., три секретарі, сім помічників секретарів, прокурор із заробітною платою 3500 крб. на рік, троє його заступників і старший нотаріус. Усього штат суду налічував 25 осіб із загальним річним фондом заробітної плати в 60 800 крб. [122, с. 397–398].

Окрім суддівського корпусу, при окружному суді працювали посадові особи, завданням яких було сприяти досягненню цілей правосуддя. Серед них вирізнялися прокурорські чиновники, судові слідчі та приватні повірені. Також до складу допоміжного персоналу входили судові пристави й нотаріуси.

Новостворена судова система Таврійської губернії включала важливий елемент демократичних реформ – суд присяжних [61, с. 80–81].

Для забезпечення правомочності та ефективності роботи суду в Сімферополі функціонував інститут адвокатури. У 1890 році тут працювали 12 присяжних повірених і 8 помічників, а в таких містах, як Севастополь, Феодосія та Ялта, було по одному присяжному повіреному. Серед найвідоміших адвокатів Таврійської губернії були К. Дімак та Б. Гіммельфарб, які захищали інтереси не лише багатонаціонального населення Криму, а й державних установ того часу [158, с. 135–136].

Фактичне формування судової влади в Таврійській губернії в пореформений період стало частиною загальнодержавної судової системи Російської імперії. Судова реформа 1864 р. призвела до суттєвої реорганізації судових органів у губернії, що завершилося впровадженням положень судових статутів 1864 року до 1869 року. Відтоді судова система губернії залишалася стабільною аж до революційних подій 1917 року [131, с. 270].

3 листопада 1869 року Міністерством юстиції Російської імперії було затверджено акт про створення нових судових установ у Бессарабії [158, с. 135–136]. Уже в грудні того ж року почав функціонувати Кишинівський окружний суд, який увійшов до структури Одеської судової палати. Штат Кишинівського окружного суду включав голову, двох його заступників, дев'ятьох членів суду, трьох секретарів і сімох помічників секретарів, а також прокурора з вісьмома помічниками, шістнадцятьох слідчих і десятих судових приставів.

Одночасно, на початку 1870 року, розпочалося формування інституту мирових суддів. Крім того, відповідно до пункту першого «Правил про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину», затверджених 27 червня 1867 року, у Бессарабії розпочалася організація діяльності нотаріату [158, с. 135–136].

На кінець XIX століття Кишинівський окружний суд Бессарабської губернії значно розширив свій штат. Структура суду на той час включала такі

посади: один голова, три його заступники, шістнадцять членів суду, сім повітових членів суду, одинадцять міських суддів, двадцять чотири слідчі (зокрема один – у справах особливої важливості), чотири секретарі, тринадцять помічників секретарів, один архіваріус, тринадцять судових приставів, один старший нотаріус та його помічник, тринадцять нотаріусів, один присяжний перекладач і тридцять один присяжний повірений [158, с. 136].

Єлисаветградський окружний суд було засновано 1 липня 1874 року за клопотанням міського громадського управління та повітового земства, за підтримки тодішнього губернатора М. С. Абази [106, с. 200]. Будівля суду, спеціально придбана для цих цілей, розташовувалася на вулиці Великій Пермській, 2. Ця споруда, що належала статському раднику К. В. Соколову-Бородкіну, була пристосована до потреб суду шляхом проведення необхідних будівельних робіт.

Ідея заснування окружного суду в Єлисаветграді виникла ще у 1867 році. Для цього міське управління запропонувало використати власну будівлю, у якій тоді розміщувалася Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. За оренду було встановлено річну плату в розмірі однієї тисячі крб. Додатково повітове земство асигнувало п'ять тисяч крб. на пристосування цієї будівлі до потреб суду.

Міністерство юстиції навіть надало доручення прийняти цю будівлю під судові приміщення, укласти договір оренди з міським управлінням, а також розпочати роботи з її облаштування. Однак міністр юстиції граф К. Пален видав розпорядження, згідно з яким, відповідно до Височайшого повеління, окружні суди могли бути відкриті лише в губернських містах або у великих містах, таких як Одеса та Таганрог [106, с. 201].

Першим головою Єлисаветградського окружного суду став В. О. Арістов. До 15 січня 1897 року посаду голови обіймав К. І. Алексєєв, після смерті якого її зайняв дійсний статський радник В. К. Губер. Обов'язки

першого прокурора виконував С. С. Коссаржевський, тоді як старшим нотаріусом став В. О. Авдієв.

Кам'янець-Подільський окружний суд, заснований указом Правлячий Сенат Російської імперії від 14 червня 1880 року, перебував у підпорядкуванні Міністерства юстиції та Одеська судова палата. До створення у травні 1909 року Вінницького окружного суду його юрисдикція поширювалася на всю Подільську губернію. Основним завданням суду було вирішення справ, пов'язаних із кримінальними злочинами (крадіжки, вбивства) та майновими спорами, тоді як політичні справи належали до компетенції Одеська судова палата. Декретом Раднарком України від 19 лютого 1919 року Кам'янець-Подільський окружний суд було ліквідовано.

Вінницький окружний суд було створено у 1909 році; він функціонував за двома основними напрямками: цивільним і кримінальним. Його юрисдикція охоплювала території Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Летичівського, Літинського та Ольгопільського повітів.

До організації Вінницького окружного суду в будівлі на вулиці Великій Дворянській розміщувалася міська управа, яка відповідала за міський благоустрій, збирання та розподіл бюджетних коштів, спорудження шкіл і лікарень, а також розвиток торгівлі. Будинок управи мав два поверхи та залу на 250 місць, яку, відповідно до договору оренди, використовували місцеві театральні трупи.

Адміністративно Вінницький окружний суд підпорядковувався Міністерству юстиції Російської імперії і входив до складу Одеська судова палата. Його завдання включали розгляд цивільних і кримінальних справ, тоді як політичні справи передавалися безпосередньо до юрисдикції Одеська судова палата. На початку 1918 року, у січні-лютому, будівлю суду зайняв більшовицький виконком Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів, що стало одним із проявів значних політичних трансформацій у регіоні.

Необхідно зауважити, що юрисдикція Одеська судова палата базувалася на положеннях Статуту цивільного судочинства, Статуту кримінального

судочинства, а також на указах Міністерства юстиції, Сенату та інших нормативно-правових актах імперського законодавства.

Для вирішення цивільних справ в Одеська судова палата було організовано три окремі департаменти. Вони спеціалізувалися на розгляді питань підсудності цивільних справ, що виникали між мировими з'їздами та мировими судьями, а також розглядали спори між окружними судами [182].

У питаннях цивільного судочинства Одеська судова палата виступала апеляційною інстанцією для справ, уже розглянутих окружними судами. Законодавство передбачало механізм подання апеляційних скарг на рішення цих судів. Було встановлено строки оскарження: один місяць для справ, розглянутих у скороченому порядку, і чотири місяці – для справ загального провадження. Водночас тривалість цих строків іноді суттєво ускладнювала та уповільнювала здійснення правосуддя. Апеляційні провадження в Одеська судова палата здійснювалися за принципами, аналогічними до тих, що застосовувалися в судах першої інстанції [97, с. 46].

Переважно провадження мали письмовий характер, оскільки сторони не завжди з'являлися для участі в процесі. Справи розглядав колегіальний склад із трьох членів цивільного департаменту. Обов'язковим елементом кожного судового засідання було ведення протоколу, який підписували секретар і всі судді, залучені до розгляду справи.

У кримінальних справах Одеська судова палата виконувала функції апеляційної інстанції для окружних судів, вироки яких ще не набули законної сили [182]. Апеляційні рішення цієї судової установи могли бути оскаржені в касаційному порядку в Правлячий Сенат Російської імперії. Статут кримінального судочинства передбачав принцип, відповідно до якого Одеська судова палата не переглядала справу по суті, а оцінювала лише вирок суду першої інстанції. Це обмежувало можливість виходу за межі апеляційної скарги під час перевірки обґрунтованості рішення суду нижчої інстанції [23, с. 14–15].

Норми, що регулювали апеляційне провадження, зокрема щодо подання нових доказів чи виявлення раніше невідомих фактів, часто ускладнювали процес перегляду. Це призводило до затягування процедури перевірки та викликало дискусії серед представників наукових і громадських кіл того часу.

Досвід діяльності Одеська судова палата свідчить, що, попри певні позитивні досягнення, реалізувати задекларовані принципи швидкого, рівноправного та справедливого судового розгляду, сформульовані в межах судової реформи в Російській імперії, вдавалося далеко не завжди. Затримки в розгляді справ, особливо щодо державних і службових злочинів, а також високі судові витрати, які часто були надмірними для пересічного населення, створювали значні перешкоди для повноцінного впровадження положень судової реформи 1864 року.

2.3. Специфіка створення Київської судової палати

У 1877 році було прийнято указ про впровадження Судових статутів у повному обсязі на території дев'яти західних губерній, включаючи Правобережжя (Київську, Волинську та Подільську губернії). Водночас варто зазначити, що земська реформа в цих регіонах так і не була реалізована. Це створило значні труднощі для впровадження положень Судових статутів, адже відсутність принципу виборності як мирових суддів, так і присяжних засідателів унеможливлювала їх функціонування відповідно до вимог закону.

Наприклад, формування списків присяжних засідателів мало здійснюватися щорічно на основі рішень повітових земських зборів. Однак, оскільки запровадження інституту виборності на Правобережжі фактично не відбулося, реалізація цих норм залишалася суто декларативною і не відповідала практичним потребам судочинства [162, с. 118].

Згідно з положеннями указу, передбачалося створення Київської судової палати та підпорядкованих їй окружних судів, хоча конкретні терміни реалізації цих заходів не були визначені. Лише указ 1879 року встановив чітку

дату утворення відповідних судових інституцій – 1880 рік. Урочисте відкриття Київської судової палати відбулося 29 червня 1880 року, що стало важливим етапом у розвитку судової системи на Правобережній Україні [74, с. 68]. Спершу вона складалася з кримінального та двох цивільних департаментів, а згодом було додано ще два цивільні департаменти. Діяльність палати базувалася на ЗСУ від 20 листопада 1864 року.

До юрисдикції Київської судової палати входили чотири губернії: Київська, Волинська, Чернігівська та Могильовська. Відповідно, вона здійснювала керівництво окружними судами цих регіонів, зокрема Київським, Житомирським, Луцьким, Могильовським, Ніжинським, Стародубським, Уманським, Черкаським і Чернігівським. Таким чином, Київська судова палата стала важливим елементом упровадження Судових статутів на зазначених територіях, хоча процес їх функціонування залишався обмеженим через недостатню правову та інституційну базу в окремих регіонах Правобережжя.

Інформація про відкриття Київської судової палати збереглася в архівних джерелах, зокрема у документах, пов'язаних із її заснуванням та діяльністю. Так, у справі, що містить звіт київського генерал-губернатора за 1880 рік, зазначається ключова подія: 29 червня 1880 року в Києві урочисто відкрито Київську судову палату та окружні суди в Києві й Умані. Цей захід був сприйнятий населенням губернії як прояв монаршої милості та довіри. У церемонії відкриття, яка проходила в головному залі новозбудованої будівлі судової палати, брали участь представники регіональної влади, київський губернатор, високопосадовці цивільних та військових інституцій, службовці адміністративних органів, присяжні повірені, нотаріуси та чимало інших гостей [175, арк. 30].

Відповідно до статті 137 ЗСУ, Київська судова палата, як і інші подібні установи, отримала спеціально визначене місце розташування в місті Києві [153]. Її разом з Окружним судом міста Києва було розміщено у новозведеній урядовій будівлі. Ця споруда стала центром адміністративного життя, адже в ній функціонувала низка важливих установ: судова палата, окружний суд,

казенна палата з губернським казначейством, губернське правління, губернське архітектурне управління, друкарня, нотаріальний архів і міське поліцейське управління [11, с. 55].

Збудована у 1857 році за проєктом архітекторів Миколи Іконникова, Карла Скаржинського та Івана Штрома, ця будівля виконана у стилі класицизму. Її було розташовано між Михайлівським монастирем і Софійським собором на території, звільненій від хаотичної забудови внаслідок перепланування центральної частини Києва у 1830-х роках. Ця архітектурна пам'ятка збереглася до сьогодні й розташована за адресою: вулиця Володимирська, 15. Нині одну з її частин займає Апеляційний суд Київської області.

У звіті київського губернатора від 12 жовтня 1877 року йдеться про виділення 67 983 крб. для капітального ремонту будівлі, призначеної для Київської судової палати та окружного суду. Також частину коштів було спрямовано на облаштування приватного будинку в Умані, де планувалося розміщення окружного суду [172, арк. 23].

Хоча судова реформа в Південно-Західному регіоні Російської імперії відбувалася зі значним запізненням і мала свої особливості, вона все ж була реалізована [78, с. 205]. Очолював судову палату голова, і вже у 1881 році цю посаду обійняв Іван Миколайович Орлов, який мав звання сенатора. Структура палати включала один кримінальний і два цивільні департаменти, кожен із яких перебував під керівництвом відповідного голови. З 1914 року до складу судової палати було додатково введено ще два цивільні департаменти. Кількісний склад палати визначався штатним розписом. Наприклад, станом на 1884 рік у ній працювало 15 суддів, однак з часом їх кількість зросла у зв'язку зі збільшенням обсягу справ. До 1914 року у складі палати вже налічувався 31 суддя [74, с. 71].

Київська судова палата виконувала не лише безпосередні судові функції, а й мала широкі організаційні та координаційні повноваження, що робило її важливим елементом регіональної системи управління.

З метою реалізації судових функцій Київська судова палата виконувала роль апеляційної інстанції, розглядаючи справи, подані на оскарження з окружних судів, які входили до її юрисдикції [23, с. 14–15]. Зокрема, палата вирішувала спори, підвідомчі Київському, Житомирському, Луцькому, Могильовському, Ніжинському, Стародубському, Уманському, Черкаському та Чернігівському окружним судам. Архівні документи свідчать про значну кількість розглянутих справ як у сфері цивільної, так і кримінальної юрисдикції. Наприклад, до таких справ належать апеляція повіреного дворянина Левандовського В. Ю. за позовом до Сухарського Д. О. щодо виселення із садиби; справа за позовом козака Гарнавого І. А. до селян Божка Д. М. та Строкача А. Г. щодо спору про нерухоме майно; а також апеляція повіреного Південно-Західного краю на рішення Київської судової палати у справі за позовом Фукса М. до управління зазначеного регіону щодо стягнення грошових коштів [74, с. 73].

Відповідно до положень Судових статутів 1864 року, Київська судова палата в певних випадках мала право виступати судом першої інстанції. Насамперед це стосувалося справ про державні та посадові злочини, а також порушення законодавства щодо друку. Як приклад можна навести розгляд справи про звинувачення дворянина Киселя М. Я. у проведенні агітації серед селян Городницького повіту Чернігівської губернії щодо непокори місцевій владі під час межування земель. Така компетенція палат була регламентована статтями кримінального судочинства: стаття 1030 встановлювала юрисдикцію палати у справах про державні і політичні злочини, якщо такі були здійснені однією або кількома особами; стаття 1073 регулювала розгляд злочинів, скоєних посадовими особами [154, с. 134].

Згідно з положеннями Судових статутів, засідання судових палат поділялися на розпорядчі та власне судові, а також передбачалися загальні збори департаментів палати. На думку авторів, проведення розпорядчих засідань і загальних зборів департаментів було спрямоване на реалізацію Київською судовою палатою її організаційних функцій.

Розпорядчі засідання використовувалися для попереднього розгляду справ і надання розпоряджень місцевим судам, вирішення дисциплінарних справ щодо працівників судових установ, обговорення питань управління цими установами, а також в інших випадках, передбачених законодавством. Такі засідання також проводилися у разі, якщо в окрузі не існувало ради присяжних повірених для розгляду справ, що належали до її компетенції [74, с. 74–75].

Судові засідання, своєю чергою, зосереджувалися на безпосередньому розгляді кримінальних і цивільних справ. Вони відбувалися публічно, за винятком випадків, коли закон вимагав проведення закритого судового засідання. Учасників процесу повідомляли про час розгляду відповідної справи, якщо їхня присутність була обов'язковою. Списки справ, призначених до розгляду, вивішувалися на дверях судової палати з метою забезпечення доступності інформації для сторін та громадян. Під час засідань суворо контролювалася належна поведінка присутніх – у разі порушень осіб могли попросити залишити залу або навіть затримати на строк до 24 годин.

Загальні збори департаментів судової палати проводилися відповідно до чітких норм, закріплених у статті 160 ЗСУ [153, с. 21]. Їхньою головною метою було обговорення кандидатур на вакантні посади в судовій палаті, а також вирішення інших питань, передбачених законодавством. Голова судової палати мав право скликати ці збори за потреби. Участь у них брали всі судді палати. Крім того, такі засідання використовувалися для аналізу звітів від нижчих інстанцій і вищих органів, обговорення наказів та прийняття дисциплінарних рішень.

Відповідно до положень глави 3 ЗСУ, судові палати підпорядковувалися органу, який їх утворив [153]. У зв'язку з цим на початку кожного нового року судові палати, окружні суди та прокуратури мали обов'язок звітувати перед міністром юстиції про свою діяльність за попередній рік. Процес підготовки звіту покладался на голову судової палати відповідного судового округу разом із прокурором при цій палаті. Основою для складання звіту слугували як власні

дані судової палати, так і інформація, отримана від окружних судів, що входили до її юрисдикції.

До функцій Київської судової палати в судовій та організаційній сферах належали такі завдання:

- перегляд в апеляційному порядку судових рішень та вироків, винесених окружними судами;
- розгляд як судом першої інстанції кримінальних справ, що належали до її компетенції згідно зі Статутом кримінального судочинства;
- аналіз щорічних звітів голів окружних судів про їхню діяльність та підготовка підсумкового звіту для подальшого подання до вищих органів;
- вирішення спорів щодо підсудності між окружними судами округу відповідно до статей 231–235 Статуту кримінального судочинства [154, с. 31].

Координаційна роль Київської судової палати, на наш погляд, полягала в тому, що вона виступала центральною ланкою в організації роботи нотаріату, адвокатури, прокуратури та органів досудового слідства в межах свого округу. Завдяки цьому палата здійснювала координацію діяльності зазначених інституцій, забезпечуючи узгодженість їх роботи в межах виконання відповідних функцій [74, с. 76].

Адвокатура поділялася на два основні види. Перший – присяжні повірені, тобто адвокати, які працювали при судових органах (судових палатах та окружних судах) і складали присягу перед вступом на посаду. Другий – приватні повірені, тобто адвокати, які могли брати участь у справах виключно за довіреністю від однієї зі сторін спору та за наявності дозволу суду. Діяльність приватних повірених здійснювалася на індивідуальному рівні, і їхній статус був офіційно визнаний та регламентований лише після внесення змін до базового законодавства у 1874 році. За даними статистики, кількість присяжних повірених значно перевищувала кількість приватних [49].

Станом на 1886 рік в окрузі Київської судової палати налічувалося 120 присяжних повірених і 54 їхні помічники. У 1913 році ці показники зросли до 492 присяжних повірених і 417 помічників відповідно. Водночас кількість

приватних повірених у тому ж році становила лише близько 10,7 % від загальної кількості присяжних повірених [77, с. 97].

Законодавство висувало суворі критерії для зайняття посади присяжного повіреного. Серед основних вимог були: громадянство Російської імперії, сповідування православ'я, вік не менше 25 років, наявність юридичної освіти, а також п'ятирічний досвід роботи у сфері права. Не могли претендувати на цю посаду іноземці, особи, які зазнали банкрутства, державні службовці, а також ті, кого суд позбавив певних прав. Аналогічно, духовенство, позбавлене сану за рішенням церковного суду, особи, які перебували під слідством за злочини чи правопорушення, що передбачали позбавлення відповідного статусу, а також ті, хто був відсторонений від посад у судових установах або кому було заборонено здійснювати адвокатську діяльність за рішенням суду, не мали права на обіймання посад присяжних повірених [74, с. 78].

У кожному окрузі судової палати, за умови, що кількість присяжних повірених перевищувала двадцять осіб, створювалася рада присяжних повірених. Її склад визначався в межах від п'яти до п'ятнадцяти членів. Діяльність цих рад регламентувалася з великою ретельністю. Основною метою заснування таких органів був належний та ефективний нагляд за діяльністю усіх присяжних повірених. Окрім цього, рада виконувала як судові, так і адміністративні функції, зокрема контролювала суворе дотримання присяжними повіреними своїх професійних обов'язків, а також виконання ними встановлених законів і правил в інтересах їхніх клієнтів. Функціонування ради передбачало щорічну звітність перед загальними зборами присяжних повірених [42, с. 290].

Втім, спроби створити раду присяжних повірених у Києві наštтовхнулися на категоричний спротив влади. У 1884 році процес утворення таких рад було взагалі призупинено на підставі твердження, що вже існуючі ради нібито не виправдали покладених на них завдань щодо здійснення нагляду за етичними стандартами і професійною поведінкою присяжних повірених. У листуванні С. Ф. Морошкіна, одного з присяжних повірених

Харківської ради, зазначалося, що міністр юстиції під час зустрічі з представниками спільноти (у 1884 році) наголошував на загальнодержавному характері питання створення рад. Він також підкреслив важливість поширення корпоративної форми організації на Київський та Одеський судові округи, звідки надійшли відповідні клопотання щодо відкриття там рад присяжних повірених [79, с. 55].

До моменту утворення рад присяжних повірених їхні функції виконували окружні суди, що, відповідно, суттєво обмежувало можливості повноцінного самоврядування в адвокатській діяльності. Лише у 1904 році в окрузі Київської судової палати було створено раду присяжних повірених. Першим головою цієї ради став видатний адвокат свого часу О. С. Гольденвейзер (1855–1915), якого ще в 1870-х роках (він долучився до лав адвокатури у 1877 році) вважали блискучим фахівцем. Юрист широкого профілю та непересічного таланту, О. С. Гольденвейзер тривалий час разом із Л. А. Куперником очолював київську адвокатуру [74, с. 79].

Запровадження інституту адвокатури на території, підвідомчій Київській судовій палаті, стало важливим кроком у реформуванні загальнодержавної системи правосуддя. Однак через поділ адвокатів на присяжних і приватних повірених владі не вдалося досягти мети, закладеної в Судових статутах: формування єдиного прошарку адвокатів із внутрішнім самоврядуванням, який би сприяв реалізації принципу «скорого та праведного суду». Попри це, прогрес у сфері правосуддя був відчутним.

Територіально Київська губернія мала три окружні суди: у Києві, Умані та Черкасах. У Волинській губернії діяли Луцький та Житомирський окружні суди, у Могильовській – Могильовський окружний суд, а у Чернігівській губернії – Чернігівський, Стародубський і Ніжинський окружні суди. Варто зауважити, що окружні суди Чернігівської губернії були створені раніше, ніж Київська судова палата: це сталося у 1874 році, коли було відкрито Чернігівський, Ніжинський і Стародубський суди. Вони були приєднані до Київської судової палати лише у 1880 році, до того ж раніше

підпорядковувалися Харківській судовій палаті. Могильовський окружний суд було утворено та включено до юрисдикції Київської судової палати у 1883 році [74, с. 84].

У справі, що стосується визначення юрисдикції судових округів та розташування судів, містяться відомості, які відображають занепокоєння населення щодо недостатньої кількості окружних судів, утворених у межах округу Київської судової палати [173]. Ця проблема, зокрема, проявлялася у переписці мешканців міста Острога з Волинським губернатором, у якій висувалася пропозиція створити Острозький окружний суд. Для забезпечення організації цього суду місцева єврейська громада була готова надати необхідне фінансування. Аргументація на користь заснування суду базувалася на історичній значущості міста, його сприятливому торговельно-економічному положенні, тісних історичних зв'язках із шляхетним родом Острозьких, а також на потребі реалізації ключової мети судової реформи – забезпечення «швидкого та справедливого суду» для громадян. Подібні прохання, спрямовані на відкриття окружних судів, надходили також від мешканців Звенигородки та Дубна.

29 червня 1880 року було офіційно відкрито Луцький окружний суд. Інформація про цю подію була передана Київському генерал-губернатору у звіті № 1689 від 29 червня 1880 року [79, с. 60]. Вдячність громадян міста Луцька щодо відкриття нового суду була виражена у записках, адресованих імператору, міністру юстиції та міністру внутрішніх справ – записках № 14, 15 і 16 від тієї ж дати [174, арк. 1–9].

Луцький окружний суд відігравав особливо важливу роль як для мешканців Правобережної України, так і для царської адміністрації. Відповідно до Судових статутів 1864 р. цей суд розглядав усі цивільні та кримінальні справи, що не підпадали під юрисдикцію мирових суддів. Зокрема, справи, у яких передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі, вирішувалися за участю присяжних засідателів, яких призначали урядові органи, а не обирали з числа громадян. Винятком залишалися справи про

державні та службові злочини, а також порушення законів про друк, які перебували у виключній компетенції Київської судової палати [153, с. 94].

У структурі Луцького окружного суду на початку ХХ століття функціонували два основні відділи – цивільний та кримінальний, а також судова канцелярія, що включала секретарів із їхніми помічниками, і реєстраційний відділ, представлений нотаріусами. Суд здійснював розгляд цивільних і кримінальних справ, проводив слідчі дії за участю судових слідчих, а також забезпечував функціонування прокуратури та діяльність присяжних повірених (адвокатів).

Канцелярія суду нараховувала 99 одиниць зберігання. У цих документах містяться циркуляри Міністерства юстиції Російської імперії, укази Сенату, кореспонденція голови суду з керівництвом Київської судової палати з організаційних питань, журнали судових засідань, реєстри цивільних і кримінальних справ, особові справи членів суду, а також річні та піврічні звіти про розгляд справ. Крім того, наявні книги реєстрації речових доказів.

Кількість суддів Луцького окружного суду збільшувалася відповідно до зростання обсягу роботи та кількості справ. Станом на 1914 рік у складі суду було 13 членів, серед яких двоє входили до комісій із землеустрою. Крім того, суд очолював голова разом із двома своїми заступниками. Кожний із відділів, цивільний і кримінальний, перебував під керівництвом одного із заступників голови.

Архівні записи дозволяють відтворити склад судової адміністрації на той час. Головою суду був Бонч-Бошановський Костянтин Михайлович, його заступниками – Раздольський Євген Петрович та Кваснецький Леонід Матвійович. Серед інших суддів згадуються Маккавейський Іван Іванович, Смоличев Іван Пилипович, Троцький Микола Вікторович, Базилевич Віктор Іванович, Орлов Василь Васильович, Колосовський Павло Михайлович, Положенцев Григорій Дмитрович і Лонгін Ігнатович Попель. Щодо персоналу канцелярії, серед секретарів фігурують Бондаренко Мілантій Ігнатович, Щербов Микола Іванович та Крутюк Костянтин Миронович; серед писарів –

Ганюк Ананій Захарович, Дробітько Василь Трохимович та Рудковська Розалія Захарівна. Слідчі функції в той період здійснював Галицький Костянтин Іванович разом з іншими співробітниками [74, с. 86].

Житомирський окружний суд відігравав значну роль як для жителів Правобережжя, так і для забезпечення інтересів царської влади. Відповідно до Судових статутів 1864 р., суд розглядав цивільні та кримінальні справи, які не входили до компетенції мирових суддів. Виняток становили справи про державні та службові злочини, а також порушення законів про друк [153, с. 94].

Офіційне відкриття Житомирського окружного суду відбулося 29 червня 1880 року. Захід супроводжувався урочистостями, на які були запрошені такі високоповажні особи, як архієпископ Волинський Дмитро, губернатор граф Юзеф Подгоричани-Петрович та інші. Святкування розпочалося молебнем, після якого приміщення суду було освячено святою водою. Після освячення гості зайняли свої місця, і голова суду Михайло Крестьянов доручив секретареві зачитати указ про заснування у Волинській губернії нових судових установ.

На момент відкриття в штаті Житомирського окружного суду працювали голова установи, два його заступники, вісім членів суду та двадцять судових слідчих, закріплених за різними дільницями [85, с. 181]. Також до складу входили прокурор і сім його заступників, старший нотаріус і дванадцять нотаріусів, розподілених по всій окрузі. Окрім цього, до штату входили сім судових приставів, присяжні повірені, секретарі з помічниками, а також архіваріус і перекладач [74, с. 88–89].

У липні 1880 року в Житомирському окружному суді функціонували три відділення: одне займалося кримінальними справами, а два – цивільними. Головою відділення з кримінальних справ був керівник суду, до колегії якого входили п'ять суддів. Після збільшення штату у 1882 році кількість суддів у цьому відділенні зросла до дев'яти. Цивільні відділення очолювали заступники голови суду, до кожного з яких входило по двоє суддів. Загальна чисельність суддів поступово зростала у зв'язку зі збільшенням кількості

справ, які суд не встигав розглядати вчасно через обмежений кадровий потенціал. Станом на 1884 рік склад суду налічував уже 11 членів [84, с. 90]. До кінця XIX століття проблема невирішених справ лише загострювалася: якщо станом на 1 січня 1892 року їх налічувалося 85, то до 1899 року це число сягнуло 258. Така ситуація стала причиною подальшого розширення штату Житомирського окружного суду.

Допоміжні функції установи забезпечувала канцелярія, яка складалася зі штатних секретарів та їхніх помічників. Для переписування документів наймалися писарі та канцелярські службовці. Наприклад, у 1899 році канцелярський персонал Житомирського окружного суду складався з 37 осіб. Кількість секретарів відповідала кількості відділень суду, у цьому випадку їх було три. Основне завдання секретарів полягало у веденні діловодства; під їхнім безпосереднім керівництвом перебували інші працівники канцелярії та писарі. Робота канцелярії контролювалася головою суду [84, с. 92].

Інформація щодо діяльності Житомирського окружного суду регулярно надходила до Київської судової палати. Формати звітів могли змінюватися, проте їх основний зміст залишався незмінним. Щорічні звіти містили детальну інформацію про розгляд цивільних справ, у той час як звітність щодо кримінальних справ включала дані про перебіг розслідувань, винесені вироки та специфіку вчинених злочинів.

Відповідно до Положення про судові установи, засідання окружного суду поділялися на три основні види: розпорядчі, судові та загальні зібрання відділень суду. Розпорядчі засідання проводилися для попереднього обговорення наказів суду, вирішення питань, пов'язаних із дисциплінарними стягненнями щодо працівників судової системи, управління судом, а також для розгляду справ і питань, які згідно зі статутами кримінального та цивільного судочинства мали вирішуватися саме в такому форматі. Ці засідання також проводилися у випадках, коли за відсутності ради присяжних повірених їхня компетенція переходила до розпорядчого засідання. Усі ці зібрання відбувалися виключно без участі публіки, за зачиненими дверима [84, с. 103].

Судові засідання призначалися безпосередньо для розгляду та вирішення кримінальних і цивільних справ. Як уже зазначалося раніше, вони могли бути як відкритими для публіки, так і закритими. Також їх проводили із залученням присяжних засідателів або без них. Згідно з архівними матеріалами, у 1883 році з 251 судового засідання лише 5 було проведено у закритому форматі. З-поміж інших – 187 засідань було проведено за участю присяжних засідателів, а 64 – без їх участі [74, с. 90].

Загальні збори судових відділень проводилися для обговорення постанов, що стосувалися діяльності конкретного суду або судової системи загалом. На зібраннях вирішувалися питання, пов'язані з призначенням кандидатів на вакантні посади, наданням відпусток, звільненням працівників судової сфери, а також розглядалися дисциплінарні справи. Крім того, збори використовувалися для аналізу щорічних звітів про перебіг справ у суді та заслуховування звітних даних від мирових судів, що перебували у підпорядкуванні. Відбувалося ухвалення рішень про відмову особам, які бажали зайняти посаду кандидата в судовому відомстві, а також розглядалися справи, які згідно зі статутами кримінального і цивільного судочинства вимагали проведення спільного засідання. Зібрання могло скликатися й в інших випадках, якщо голова суду вважав це необхідним з огляду на важливість питання [84, с. 104].

У структурі Житомирського окружного суду діяли судові слідчі, кількість яких залишалася несталою через постійні зміни. Ці слідчі могли долучатися до судових розглядів у ситуаціях, коли кількість суддів була недостатньою, що нерідко викликало питання щодо об'єктивності встановлення істини. Міністр юстиції мав право самостійно призначати слідчих для ведення особливо важливих справ залежно від власного розсуду [84, с. 90].

29 червня 1880 року відбулося офіційне відкриття Уманського окружного суду. Попередньо, у 1879 році, будівлю колишнього Свято-Богородицького василіанського монастиря разом із прилеглими землями (площею до трьох

десятин) було передано у відомство Міністерства юстиції. Для адаптації цієї споруди до потреб судочинства було виділено значні фінансові ресурси в розмірі 40 687 крб. Для покриття витрат, пов'язаних із реконструкцією, виникла пропозиція щодо продажу земель монастиря приватним особам. Суд діяв у цій будівлі аж до 15 лютого 1918 року.

Станом на 1903 рік Уманський окружний суд складався з двох кримінальних та одного цивільного відділення, а посаду голови обіймав граф Костянтин Володимирович Пащенко-Розвадовський. З приходом до влади більшовиків у лютому 1918 року військовий загін Івана Кулика розігнав працівників суду, і в його приміщенні почав функціонувати Перший радянський військово-революційний комітет. Згодом, 1 березня 1918 року, суд тимчасово поновив свою діяльність, однак уже 11 березня 1919 року в будівлі знову з'явився військово-революційний комітет, а пізніше розмістився виконавчий комітет Уманської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [74, с. 92–93].

Уманський та Черкаський окружні суди працювали відповідно до загального порядку, встановленого для інших судових установ Київської судової палати. У фондах Державного архіву Черкаської області збереглися документи, що засвідчують діяльність цих установ. Зокрема, у фонді № 753 зафіксовано шість цивільних і кримінальних справ, датованих періодом з 1881 до 1917 року. Щодо Черкаського окружного суду, відповідна документація знаходиться у фонді № 417, а у фонді № 418 містяться матеріали, пов'язані з діяльністю прокурора цього суду. Загальна кількість згаданих справ у межах цивільної та кримінальної юрисдикції також становить шість [74, с. 93].

Ці джерела свідчать про те, що окружні суди імперського періоду здійснювали розгляд як кримінальних, так і цивільних справ відповідної підсудності. Варто зазначити, що для участі в кримінальних провадженнях присяжні засідателі призначалися безпосередньо владою, а не обиралися

земськими установами. Аналогічна практика застосовувалася й у Луцькому та Житомирському окружних судах.

В архівах Чернігівської області зберігається інформація про створення Чернігівського та Ніжинського окружних судів. У 1874 році вони були засновані згідно із Судовими статутами 1864 року в рамках реалізації судової реформи як суди першої інстанції. Спочатку ці суди діяли у складі Харківської судової палати, але у 1880 році були передані під юрисдикцію Київської судової палати. У складі судів функціонували цивільні та кримінальні відділи, кількість яких змінювалася з роками. Роботу апарату забезпечувала канцелярія, яка включала секретарів і їхніх помічників.

У межах судових округів були введені посади старших нотаріусів та звичайних нотаріусів, функціонувала прокуратура, працювали присяжні повірені (адвокати), а також проводилося слідство, яке забезпечували слідчі суду.

Чернігівський та Ніжинський окружні суди діяли за типовою організаційною структурою, характерною для інших судів округу Київської судової палати. Як правило, вони охоплювали кілька повітів і склалися з голови суду та його членів. У разі поділу на департаменти кримінальні та цивільні справи розглядалися під керівництвом відповідних заступників голови суду [74, с. 94].

Особливістю функціонування окружних судів було те, що їхню кількість, кількість департаментів, території юрисдикції та кількість ділянок для судових слідчих визначали спеціальні приписи центральної влади. Водночас штатний розпис встановлював конкретну кількість членів суду та слідчих на місцях.

Київський окружний суд розпочав свою діяльність одночасно з Київською судовою палатою 29 червня 1880 року. Розташування суду було організоване в будівлі, де також працювала судова палата, зведеній спеціально для розміщення ключових міських і губернських установ, за адресою: вулиця Володимирська, 15, у центральній частині Києва.

За циркуляром Міністерства юстиції № 1439 від 28 серпня 1878 року голову Київської об'єднаної палати цивільного і кримінального суду було поінформовано про завершення ремонтних робіт у новобудові. У відповідному звіті голови палати № 18226 від 7 травня 1880 року, що стосувався витрат на ремонтні роботи, зазначено загальну суму видатків у розмірі 1899 крб. [37, арк. 33].

Станом на 1917 рік до складу персоналу Київського окружного суду входили секретарі суду, їхні помічники, архіваріус, нотаріуси та їхні помічники, судові пристави, кур'єри, молодші й старші кандидати на судові посади, а також судді, слідчі та прокурори [37, арк. 3].

Таким чином, характерні особливості організації та функціонування судових установ на території округу Київської судової палати полягали насамперед у безпосередній підзвітності Київського, Житомирського, Уманського, Луцького, Черкаського, Чернігівського, Ніжинського, Стародубського та Могильовського окружних судів, починаючи з 1880 року, Київській судовій палаті як органу апеляційного оскарження рішень нижчих судів, яка виступала вищим органом, а також як центру управління судовим округом, що поширював свою юрисдикцію на три українські та одну білоруську губернії, і тому з огляду на політичні, економічні, етнічні та соціальні чинники слугував опорою імперської влади в регіоні. Також необхідно враховувати неоднорідність у процесі створення та діяльності окружних судів округу Київської судової палати. Це стосується Чернігівського, Ніжинського та Стародубського окружних судів, що функціонували з 1874 до 1880 року у складі Харківської судової палати, та Могильовського окружного суду, що був створений лише у 1883 році.

Фінансування Київського окружного суду в період Російської імперії здійснювалося за рахунок значних бюджетних асигнувань [73, с. 134–135]. Наприклад, у червні 1915 року із казни на заробітну плату суддям, прокурорам, нотаріусам і слідчим було виділено суму у розмірі 28 340 крб. 16 копійок, як це зафіксовано у відомостях установи. У наступні місяці фінансування зросло:

у липні було надано 28 438 крб. 62 копійки, у вересні – 30 504 крб. 93 копійки, а в грудні – 22 424 крб. 45 копійок [35, арк. 5]. Зазначені кошти включали витрати на службові відрядження, які працівники звітували в рапортах, доступних у матеріалах архівних фондів [74, с. 95–96].

На підставі наведених даних можна зробити висновок, що фінансова підтримка працівників сфери правосуддя з боку держави була на високому рівні. Специфічний інтерес Російської імперії до Південно-Західного регіону пояснює таку увагу до судової системи. Ретельне фінансування правоохоронних інституцій, зокрема судів, прокуратури, адвокатури, слідчих органів і нотаріату, підкреслює прагнення імперії забезпечити свій контроль над цими структурами.

Примітним є також факт надання урядом матеріальної підтримки дітям судових службовців до певного віку чи події. Зокрема, в архівних документах зафіксовано клопотання № 8541 від 18 січня 1916 року М. І. Луганова до II Департаменту Міністерства юстиції про призначення його дочці щорічної виплати в розмірі 76 крб. до її повноліття, вступу у шлюб або навчання у вищому навчальному закладі.

Щодо діяльності інших окружних судів, варто зазначити, що інформація про функціонування Стародубського та Могильовського окружних судів зберігається в архівних установах інших держав, зокрема Росії та Білорусі. Територіально Стародубський окружний суд розташовувався у межах сучасної Брянської області російської федерації, яка в 1864 році була розділена між Чернігівською та Орловською губерніями. Юрисдикція цього суду поширювалася на чотири повіти: Стародубський, Суражський, Мглинський та Новозибківський, які входили до складу Чернігівської губернії. Починаючи з 1880 року, Стародубський окружний суд разом із Чернігівським та Ніжинським окружними судами було передано під юрисдикцію Київської судової палати [74, с. 96–97].

Аналізуючи питання кадрової та фінансової політики царської влади під час реалізації судової реформи в Російській імперії, важливо враховувати

специфіку впровадження положень Судових статутів у межах Київського судового округу [75, с. 38–39]. Це проявлялося не лише у поетапному розгортанні реформи та поступовому обмеженні принципу виборності присяжних засідателів і мирових суддів, а й у підходах до кадрової політики, фінансового забезпечення й матеріально-технічного оснащення судової системи.

З урахуванням значної площі та чисельності населення Київського округу, його етнічної багатоманітності й ключового географічного розташування в Південно-Західному краї імперії, створення Київської судової палати було необхідним для посилення контролю та стабілізації царського режиму. Саме з цієї причини уряд проводив специфічну політику в межах забезпечення її функціонування як у кадровому, так і у фінансовому аспекті [128, с. 25].

Варто зазначити, що введення Судових статутів неодноразово відкладалося під приводом нібито постійних «фінансових труднощів», які офіційно називалися ключовою перепорою для реалізації реформи на всій території імперії. Фінансування судової реформи залишалося на значно нижчому рівні порівняно з іншими пріоритетами, такими як військові реформи. Для ілюстрації: у 1866 році міністр фінансів Грот виділив на судову реформу лише 648 000 крб. 60 копійок, тоді як бюджет військового міністерства був збільшений більш ніж на 40 мільйонів крб. Лише завдяки наполегливості Державної ради вдалося додатково отримати ще 400 000 крб., необхідних для повноцінного впровадження Судових статутів із 1867 року.

Ці приклади яскраво ілюструють пріоритети царського уряду та ті труднощі, з якими стикалася одна з ключових реформ свого часу. Отже, загальний обсяг фінансування, виділений урядом для модернізації судової системи, склав 1 048 000 крб. 60 копійок [74, с. 100].

У цьому контексті на Правобережній Україні, де польське населення сприймалося як найбільш освічена верства з виразно антиросійськими настроями, самодержавство прагнуло повністю виключити їх із участі в

судочинстві. Така позиція визначала стратегію щодо впровадження судової реформи. Зокрема, нездатність імперії забезпечити повне фінансування цієї реформи слугувала офіційним приводом для її відтермінування в окрузі Київської судової палати аж до 1880 року [162, с. 118].

Ще одним суттєвим аргументом затримки впровадження положень Судових статутів на Правобережжі став так званий «незадовільний стан» юридичного факультету Імператорського університету Святого Володимира. Про це свідчить рапорт Київського губернатора від 24 липня 1866 року, у якому зазначено незадовільну якість підготовки фахівців-юристів у згаданому навчальному закладі. Нездатність забезпечити високопрофесійну юридичну освіту позбавляла можливості готувати достатню кількість кваліфікованих кадрів для потреб судової системи, що також впливало на реалізацію реформи.

Для досягнення заявлених цілей російський уряд реалізовував заходи, спрямовані на домінування російської еліти в судовій системі Правобережної України [186, с. 102]. Відповідно до положень Судових статутів, кандидатом на посаду судді міг бути будь-який представник імперії, незалежно від його територіальної належності до регіону функціонування відповідної судової установи. Одночасно було запроваджено дискримінаційні економічні заходи проти землевласників-поляків, зокрема встановлення високих мит на володіння нерухомим майном, які не поширювалися на представників інших етнічних груп. Таким чином, уряд прагнув підірвати економічне становище польської шляхти, знецінити її земельні володіння та забезпечити їх придбання російськими підданими [74, с. 101–102].

Ця політика супроводжувалася організованим переселенням російського населення в губернії Південно-Західного краю Російської імперії. У результаті таких дій здійснювалося цілеспрямоване насадження російської еліти та блокування доступу до професії судді представникам інших етнічних груп. Як наслідок, росіяни отримували перевагу в зайнятті ключових посад у правовій системі регіону, що дозволяло їм посилювати свій вплив і водночас витіснити

інші національності із суспільного й адміністративного життя [162, с. 118–119].

У період, позначений дефіцитом кадрових ресурсів, до управлінських структур активно залучалися службовці з інших регіонів Російської імперії. Проблематика кадрової політики в контексті запровадження судової реформи 1864 р. отримала значну увагу в наукових працях таких дослідників, як М. А. Філіппов, А. Ф. Коні, О. Ф. Кістяківський та інших. Зокрема, науковці акцентували увагу на численних перешкодах упровадження судової реформи, що були спричинені браком кваліфікованих кадрів у новостворених судах. Вони зазначали надмірну теоретизованість юридичної науки, домінування практичної підготовки над фундаментальною юридичною освітою, а також висвітлювали професійні недоліки судових чиновників.

Питання дефіциту кадрів у контексті судової реформи на Правобережній Україні завжди було об'єктом зацікавлення дослідників [186]. Зверталася увага на низку проблем, серед яких була непослідовність кадрової політики, відсутність громадського контролю та етнічна дискримінація, що виражалася у позбавленні регіональної еліти права на державну службу та її заміні представниками з інших регіонів імперії. Також вченими порушувалося питання усунення польської еліти від участі в новостворених судах [203]. Підкреслювалося, що кадрова політика самодержавства фактично перешкоджала випускникам юридичних факультетів Південно-Західного краю обіймати посади в судових установах. Цей процес значною мірою загострився після викриття таємної організації «Союз польського народу» в Університеті святого Володимира, що стало поштовхом до проведення репресивних заходів. Унаслідок цих подій університет втратив значну частину кваліфікованого викладацького складу, що негативно вплинуло на престиж закладу та якість навчального процесу [74, с. 101–102].

На тлі системного кадрового дефіциту влада виправдовувала залучення працівників з інших губерній імперії тим, що вони відповідали більш високим професійним стандартам і були краще підготовлені до виконання своїх

обов'язків у судових інституціях порівняно з місцевими фахівцями. Однак ця політика мала чітко виражений дискримінаційний характер, адже фактично виключала польське населення з процесу формування та функціонування судових органів на території Правобережної України в умовах реалізації судової реформи. Згідно з положеннями Судових статутів 1864 р., керівництво судовими палатами здійснював голова палати, що додатково закріплювало централізований контроль імперської влади над діяльністю судових установ у регіоні.

Структура Київської судової палати включала два основні департаменти – цивільний і кримінальний. Згідно зі штатним розписом, кожен департамент очолював голова, а також до складу входили члени палати. При кожній палаті працював прокурор разом із підпорядкованими йому співробітниками. У 1881 році головою Київської судової палати було призначено сенатора Івана Миколайовича Орлова. На той час структура палати складалася з одного кримінального та двох цивільних департаментів, керованих відповідними головами департаментів. Із 1914 року в Київській судовій палаті діяли ще два додаткові цивільні департаменти, що свідчило про зростання її функціонального навантаження.

Штатна чисельність суддів визначалася потребами палати, і станом на 1884 рік у її складі працювало 15 суддів. Зі збільшенням кількості справ їх число поступово зростало, і до 1914 року загальна кількість суддів сягала вже 31 особи. Згідно з матеріалами архівної справи № 129, в якій наведені списки персоналу палати, прокурорського нагляду, судових слідчих та нотаріального архіву, у 1914 році на посаді голови палати працював Волдирьов Федір Олексійович. Головами департаментів були Шмаков Володимир Миколайович, Кистанов Дмитро Якович, Нестольбергер Микола Іванович і Попов Феофан Іванович [74, с. 102–103].

Кримінальний департамент складався з десяти суддів: Анан'їв П. А., Блюгов П. А., Чернявський І. М., Вигура К. А., Поставський А. Д., Каленцов П. Д., Рижов Л. І., Коробіч Шмідт Ф. Е., Тернівський П. А. і

Шалімов А. С. У той же час у чотирьох цивільних департаментах працювало шістнадцять суддів, серед яких були Попов В. В., Ткаченко П. В., Мельников В. А., Туткевич Д. В., Ріттер Н. А., Бутовський А. Н. та інші. Прокурором у цей період був Чебишев Н. Н., якому допомагали четверо помічників [169, арк. 1–4].

Однією з ключових норм Судових статутів було положення, що забороняло працювати в одному судовому відомстві родичам у прямій лінії. При судових палатах діяли канцелярії, до складу яких входили секретарі, їхні помічники, розсильні, судові пристави та канцелярські чиновники. Основним завданням останніх була підготовка і переписування документів. У певних випадках посада архіваріуса могла поєднуватися з посадою секретаря. Наприклад, у 1914 році при судовій палаті працювали чотири судові пристави: Верьовкін С. А., Долгунов М. С., Мельниківська В. І. та Рібаков С. І. [169, арк. 1–4]. Також у документі під номером 22 зберігся послужний список канцелярського чиновника Кухаря П. Н., який містить відомості про його біографію та професійний шлях.

Призначення на ключові посади, такі як голови, заступники голів, судді окружних судів, а також голови і судді судових палат та судові слідчі, здійснювалося за рекомендацією міністра юстиції. Водночас сенатори касаційних відділів Сенату призначалися указами Імператорської Величності. При цьому перше призначення на посаду судді обов'язково супроводжувалося складенням присяги на відкритому засіданні суду. Такі процедури ще раз підтверджували на практиці нерозривний зв'язок між судовою та адміністративною владою на території Правобережної України, попри задекларовану Судовими статутами їх незалежність.

Члени судових установ користувалися широкими правами та обов'язками. Важливо зазначити, що ці права поширювалися також на їхні сім'ї. Зокрема, діти судових чиновників мали певні привілеї при вступі на державну службу або до навчальних закладів, навіть якщо їхні батьки вже залишили посади в судових органах. Утім, для самих членів судових установ

діяло обмеження: вони не могли одночасно обіймати інші посади ні в судових відомствах, ні в інших установах.

Згідно з розписом окладів для утримання посад, розрядів за пенсією та витрат на пошив мундирів для працівників судової системи, заробітна плата голови судової палати становила 3000 крб., до яких додавалося по 1500 крб. на харчування та проживання. Разом це становило 6000 крб. на рік. Заробітна плата голови департаменту судової палати становила 3000 крб. із додатковими 1000 крб. на харчування та проживання. Член судової палати отримував 2000 крб. і по 750 крб. на ті ж витрати. Голова окружного суду заробляв 2500 крб. плюс 1000 крб. на житло й харчування, помічник голови окружного суду – 2000 крб. і по 750 крб. додатково. Член окружного суду отримував заробітну плату в розмірі 1200 крб. із доплатою по 500 крб., судовий слідчий – 1000 крб., прокурор окружного суду – 2000 крб., його товариш-прокурор – 1000 крб., секретар окружного суду – 600 крб., а його помічник – 300 крб. [153, с. 60].

Окрім зазначених сум, міністерство юстиції разом із міністерством фінансів за взаємною домовленістю виділяли додаткові кошти на опалення приміщень, облаштування робочих просторів, придбання меблів та оренду будинків. Такий фінансовий підхід свідчив про певний рівень автономії у фінансовій організації та функціонуванні судової системи імперії.

Окрім заробітної плати, працівники судової системи отримували добові на службові поїздки, сума яких залежала від тривалості відрядження. Також вони підлягали оподаткуванню доходів. 13 травня 1916 року Рада міністрів Російської імперії ухвалила положення, яке передбачало запровадження тимчасового податку на доходи торгово-промислових підприємств та винагороди за особисті промислові заняття, а також збільшення відрахувань для покриття вартості певного майна при обчисленні прибутків. Це торкнулося і працівників судових установ, якщо їхня заробітна плата перевищувала 500 крб. [74, с. 108–109].

Судові статути також охоплювали питання пенсійного забезпечення суддів. Посадовці судових органів, які вийшли у відставку, а також члени їхніх

родин після їхньої смерті, мали право отримувати пенсії з емеритальних кас судової системи. Порядок виплати пенсій визначався згідно з посадовим розрядом на підставі загального пенсійного статуту. Ця норма вимагала прийняття статуту про емеритальні каси Міністерства юстиції, оскільки до 1864 р. такого документа не існувало. Однак архівні матеріали за 1905 рік містять інформацію про внески службовців судових установ до емеритальних кас.

Організація діяльності судових установ також передбачала регламентацію порядку надання відпусток їхнім працівникам. Зокрема, глава 4 розділу 5 (статті 184–185) визначала, що голови, їхні помічники та інші члени судових відомств, за винятком судових слідчих, щорічно мали право на тримісячну відпустку. Конкретні дати для надання цієї відпустки встановлювалися кожним судом самостійно на загальних зборах його членів [153, с. 25].

Водночас глава 2 розділу 6 (статті 232–234) уточнювала порядок надання більш тривалих відпусток – до чотирьох місяців. Для голів, їхніх помічників та членів судових відомств відповідне рішення приймалося загальними зборами суду. Чиновникам прокурорського корпусу такі відпустки надавалися за розпорядженням міністра юстиції. Працівникам канцелярії та іншим службовцям дозволяли брати відпустки до чотирьох місяців з дозволу голови судового відомства, а у випадку роботи в канцеляріях департаментів Сенату – за погодженням з обер-прокурорами цих департаментів [153, с. 31]. При необхідності оформлення більш тривалої відпустки потрібний був дозвіл безпосередньо від найвищих інстанцій. У Київському окружному суді графік відпусток для членів суду затверджувався завчасно, а його виконання зазвичай припадало на літній період.

Незважаючи на сувору політику царизму, яка полягала в цілеспрямованому переміщенні кадрів судових установ із різних регіонів імперії з метою мінімізувати вплив польського населення та представників

інших національностей, окрім росіян, на роботу місцевого правосуддя, охочих працювати в окрузі Київської судової палати не бракувало.

Високий рівень матеріального та соціального забезпечення суддів як головних виконавців функцій правосуддя в Російській імперії був продиктований необхідністю забезпечення їхньої незалежності та водночас можливістю державного контролю за дотриманням ними службових обов'язків. У цьому контексті Судові статuti запровадили інститут відповідальності суддів за діяльність у сфері здійснення правосуддя. Важливо відзначити, що правовий статус суддів, на нашу думку, охоплював не лише їхні права, обов'язки та гарантії їх реалізації, а й елементи відповідальності. Матеріально-технічна і фінансова підтримка суддів, що забезпечувалася політикою самодержавства, слугувала важливими механізмами для гарантування правосуддя, хоч і була прив'язана до інтересів правлячих кіл імперії [186, с. 104]. Разом із тим механізм притягнення до відповідальності ставав ключовим засобом впливу держави на діяльність суддів.

Юридичні аспекти відповідальності посадових осіб судових установ були детально прописані в розділі 8, главі 2 (статті 261–296) ЗСУ. Законодавство передбачало два основних види відповідальності – дисциплінарну та кримінальну [153, с. 36]. У рамках дисциплінарних заходів, застосованих без направлення справи до кримінального суду, могли бути такі стягнення, як попередження, зауваження, догана (без внесення в послужний список судді), утримання частини заробітної плати, арешт на строк до семи діб і переведення на нижчу посаду. Для накладення зазначених стягнень існував чітко регламентований порядок дисциплінарного провадження, що мав на меті впорядкувати процес контролю та впливу на діяльність суддівського корпусу.

Для дисциплінарних проступків встановлювався строк позовної давності тривалістю один рік (ст. 273). Розгляд справ у дисциплінарних провадженнях проводився зазвичай у закритому судовому засіданні, за винятком випадків, коли обвинувачений сам наполягав на публічному розгляді. У таких ситуаціях обвинуваченому надавалося право скористатися послугами

адвоката (ст. 281). Рішення окружних судів та судових палат підлягали оскарженню протягом одного тижня (ст. 286). Варто зазначити, що у випадку виявлення під час дисциплінарного провадження фактів, які свідчили про вчинення кримінального злочину, справа передавалася до розгляду кримінального суду (ст. 292) [153, с. 38–40].

Особливу увагу привертала норма, яка регулювала ситуації, коли судді вчиняли кримінальні злочини або проступки, що не належали до службових. Такі випадки виносилися на обговорення загальних зборів касаційних департаментів Сенату, які на основі результатів допиту могли прийняти рішення про відсторонення судді від займаної посади. До того ж ця норма поширювалася і на суддів, які були боржниками чи банкрутами. Відповідальність суддів у кримінальних справах регламентувалася положеннями розділу 3 Статуту кримінального судочинства. Розслідування службових злочинів починалося на підставі скарг приватних осіб, повідомлень державних службовців або за наслідками внутрішнього контролю діяльності посадових осіб [154, с. 133].

Питання відповідальності службових осіб за часів судової реформи 1864 р. було чітко визначене на законодавчому рівні. Водночас спостерігалася проблема з дотриманням принципу незалежності суддів через розмивання меж між судовою та адміністративною владою. Це призводило до внутрішньої підзвітності й підконтрольності імперської судової системи правлячому режиму, а також до можливості впливу на прийняті суддями рішення.

Згідно з положеннями Судових статутів того часу, судові установи мали бути розташовані в спеціально відведених для них будівлях. Зокрема, Київська судова палата знаходилася в Києві. Як зазначалося раніше, окружний суд міста Києва і відповідна Київська судова палата функціонували у нещодавно збудованому комплексі, зведеному для основних міських і губернських установ. У цій же будівлі розташовувалися такі установи, як казенна палата з губернським казначейством, губернське правління, губернська друкарня, нотаріальний архів, міське поліцейське управління тощо [11, с. 55]. Споруду

було зведено у 1857 році за проєктом архітекторів М. Іконникова, К. Скаржинського та І. Штрома у класицистичному стилі. Її побудували між Михайлівським монастирем і Софійським собором на місці, звільненому після перепланування історичного центру Києва в 1830-х роках XIX століття [74, с. 114].

Ця архітектурна пам'ятка збереглася донині й розташована за адресою: вулиця Володимирська, 15. У звіті київського губернатора від 12 жовтня 1877 року зазначено про виділення 67 983 крб. на капітальний ремонт будівлі для потреб Київської судової палати та окружного суду. Крім того, було здійснено фінансування у розмірі 40 687 крб. на переобладнання приміщення колишнього Свято-Богородицького Василянського монастиря в Умані для розміщення там Уманського окружного суду.

Луцький окружний суд був розташований у будівлі колишнього монастиря, зведеного у 1880 році. В офіційному звіті Волинського губернатора за 1890 рік зазначається, що на капітальний ремонт цієї споруди було виділено 8900 крб. із державного бюджету. З 1941 року приміщення почало використовуватися як військовий госпіталь, і його функція зберігається донині. Наразі це Луцький військовий гарнізонний госпіталь, розташований на перехресті вулиць Лесі Українки та сенаторки Олени Левчанівської.

Житомирський окружний суд спочатку працював у будинку Кобилянського на Великій Бердичівській вулиці. У 1897 році для суду збудували окрему будівлю на Бульварній вулиці, і сьогодні там розміщений головний корпус Державного агроєкологічного університету України. Ще у 1880 році порушувалося питання про необхідність спорудження нового приміщення для суду в Житомирі. У звіті волинського губернатора від 14 липня 1881 року зазначено, що на ремонт усіх державних будівель у Волинській губернії було витрачено 4609 крб. із казни. Окружні суди, Житомирський та Луцький, були відкриті у спеціально пристосованих для цього приміщеннях: Луцький суд розмістили в монастирі, а Житомирський – у найнятому приватному будинку [74, с. 115]. Однак уже тоді наголошувалося на

незручності та сумнівній міцності орендованої будівлі окружного суду в Житомирі, що зрештою стало причиною ухвалення рішення про зведення нового приміщення.

Географічне розташування губерній, що підпорядковувалися Київській судовій палаті, значною мірою визначало характер політики царизму щодо Південно-Західного краю Російської імперії, особливо в аспектах кадрової, фінансової та матеріально-технічної організації. Царська влада, прагнучи нівелювати вплив польського та єврейського населення на державотворчі процеси, систематично впроваджувала дискримінаційні заходи. Зокрема, встановлювалися обмежувальні критерії: майновий (володіння землею чи іншим майном), освітній (наявність юридичної освіти), громадянський (підданство Російської імперії) та віковий (досягнення 25 років); водночас було скасовано ценз осілості, що дозволяло призначати суддями осіб не лише з місцевих губерній, а й з інших територій [132, с. 140].

До цього додавалися насильницькі заходи, такі як примусове переселення, позбавлення польського населення земель, змушування до прийняття підданства імперії чи руйнування системи юридичної освіти. У фінансовій сфері також створювалися штучні перепони, як-от умисне затягування впровадження Судових статутів під приводом нестачі коштів у державній скарбниці.

Щодо матеріально-технічного забезпечення судової реформи, то цей аспект разом із кадровим і фінансовим можна оцінити як достатньо забезпечений. Для судів виділяли приміщення, передбачали фінансування ремонтів та будівництва. Матеріальне утримання судового апарату також було на належному рівні: забезпечували гідну заробітну плату, пенсійні виплати, кошти на відрядження та відпустки [186, с. 104–105]. Імовірно, таким чином самодержавство намагалось впливати на позицію і рішення суддів.

Однак варто зазначити, що попри задекларовану мету судової реформи створити незалежну судову систему, судова влада так і не була належним чином відокремлена від адміністративної. Це підтверджується реальними

практиками реалізації кадрової, фінансової та матеріально-технічної політики царського уряду під час запровадження Судових статутів у межах Київської судової палати.

Висновки до розділу 2

Судова реформа 1864 р. стала одним із ключових етапів трансформації загальноімперського законодавства в середині XIX століття. Нею запроваджувалися прогресивні на той час принципи: гласність, змагальність сторін, право на захист і презумпцію невинуватості. Ці принципи були реалізовані на практиці як окремі інститути, що кардинально переосмислили базові основи судочинства. Новий суд отримав всестановий характер, забезпечуючи однакове правосуддя для всіх підданих імперії незалежно від їхнього соціального статусу. Основними цілями цих змін стали забезпечення неупередженості, справедливості та юридичної коректності у вирішенні спорів. Виконання цих принципів покладалося, зокрема, на новостворені судові палати.

У рамках судової реформи в українських землях, котрі на той час входили до складу Російської імперії, було створено Харківську, Одеську й Київську судові палати. Вони отримали широкі повноваження, спрямовані на здійснення різних видів судочинної діяльності. Завдяки цьому вони поступово стали ключовим і найбільш стабільним елементом всієї судової системи. Їх значення неухильно зростало, що сприяло підвищенню якості правосуддя. Під час формування округів судових палат було свідомо уникнуто збігу їхніх меж із адміністративними кордонами. Це мало продемонструвати незалежність судової влади від виконавчої та місцевої адміністрації.

Основною функцією судових палат була апеляційна перевірка рішень окружних судів. Окрім цього, вони виконували роль суду першої інстанції для окремих категорій справ. Суттєвою особливістю апеляційного провадження в цих судах став високий рівень ефективності. Проте введення повної апеляції,

процедури, що дозволяла сторонам подавати нові докази в суді другої інстанції, значно ускладнювало роботу суддів. Це часто призводило до затягування правових процесів, створюючи певні виклики в рамках реалізації нововведень реформи.

РОЗДІЛ 3

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВПРОВАДЖЕННЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р. В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

3.1. Принципи добору кадрів на посаду судді

Принципи добору кадрів на посаду судді за судовою реформою 1864 р. мав свої чітко визначені особливості, що детально унормовувались відповідним законодавством. Розпочнемо дослідження даного питання з аналізу мирової юстиції, що була утворена як автономна структура, відокремлена від системи загальних судів. Її унікальність знайшла відображення у розмежуванні правового регулювання системи мирових та загальних судів, що закріплювалося у відповідних розділах ЗСУ та СЦС. Водночас класифікація окремими дослідниками судової системи, встановленої згідно зі Статутами, на загальні та місцеві (мирові й волосні суди) в контексті сучасного сприйняття виглядає недостатньо коректною, незважаючи на те що зазначений поділ активно використовувався у дореволюційній правничій літературі. Такий підхід залишає поза увагою інші форми судочинства, які функціонували в Російській імперії після проведення судової реформи, зокрема суди звичаєвого права.

Організаційно-правові основи діяльності мирової юстиції були окреслені у першому розділі ЗСУ під назвою «Про мирових суддів та їх з'їзди». Указаний розділ включав низку ключових нормативних положень, серед яких: загальні засади, порядок виборів та затвердження мирових суддів, уточнення статусу дільничних і почесних мирових суддів, а також регламентацію питань, пов'язаних із діяльністю їх з'їздів, визначенням повноважень, прав і обов'язків мирових суддів [47].

Щодо судочинства у мирових судах, воно регламентувалося у спеціальній главі «Порядок провадження у мирових судових установах», яка

базувалася на положеннях Статуту кримінального судочинства і Статуту цивільного судочинства. Окремо були передбачені наглядові повноваження мирової юстиції. Зокрема, з'їзди мирових суддів здійснювали контроль за діяльністю самих мирових суддів, натомість останні – нагляд за волосними судами.

Потрібно зазначити, що мирові суди функціонували на основі принципів виборності, незалежності та незмінності суддів протягом їхнього терміну обрання [21, с. 181]. При визначенні покарань мирові судді керувалися «Статутом про покарання, що накладаються мировими судьями». Щодо розгляду цивільних справ, основою слугував здебільшого 10-й том Зводу законів Російської імперії, хоча судді могли також посилалися на звичаєве право.

Система мирових судів складалася з двох рівнів: одноосібного дільничного мирового суду та колегіального повітового з'їзду мирових суддів. Територіальна організація цієї системи була прив'язана до адміністративно-територіального поділу: кожен повіт відповідав судово-мировому округу, розділеному на мирові ділянки. У кожній ділянці працював дільничний мировий суддя. Особливістю мирової юстиції було те, що її структура значною мірою відповідала адміністративним одиницям країни, на відміну від системи загальних судів [48, с. 360–361].

Загальним правилом була виборність мирових суддів. Це стало можливим завдяки двом факторам: по-перше, складності для влади знайти необхідну кількість кандидатів; по-друге, впевненості у наявності дієвого механізму контролю та впливу на сам виборний процес. Імовірно, важливу роль також відігравали фінансові міркування, адже організація виборів покладалася на місцеві бюджети. Вибори проводилися повітовими земськими зборами чи міськими думами, а в регіонах, де земських установ не було, ними займалися спеціальні окружні виборчі комісії [101, с. 6].

Кандидати на посаду мирового судді мали відповідати вимогам, прописаним у статті 19 ЗСУ, серед яких віковий ценз (не молодше 25 років),

наявність освіти (закінчення вищого чи середнього навчального закладу або щонайменше трьох років служби на посадах, які давали практичний досвід у судових справах) та майновий ценз. Разом із тим статті 21-22 вводили чіткі обмеження щодо професійної придатності [48, с. 361]. Посаду мирового судді не могли обіймати особи, які перебували під слідством чи судом за злочини, отримували вироки за протизаконні дії, були виключені зі служби або церковного відомства через пороки, оголошені неспроможними боржниками, знаходилися під опікою через марнотратство чи належали до духовенства [132, с. 140–141].

При цьому потрібно відзначити, що мировий суд залишався напівпрофесійним інститутом, оскільки далеко не всі його члени мали достатній досвід чи кваліфікацію для ведення судових справ на належному рівні [180, с. 9–10]. Справа в тому, що законодавець, наділяючи мирових суддів роллю арбітрів-миротворців, які вирішують конфлікти та суперечки скоріше на основі сумління й місцевих звичаїв, аніж строгих формальних законів, не надто наполягав на обов'язковій юридичній освіті для претендентів на цю посаду. У ті часи, з огляду на рівень розвитку системи юридичної освіти, забезпечення кількох тисяч фахівців із відповідною підготовкою було майже неможливим. Натомість важливими критеріями для обрання мирових суддів вважалися їхнє знання місцевих традицій, життєва мудрість та доброзичливе ставлення до людей [100, с. 10–11].

Варто також констатувати серйозну нестачу кваліфікованих кадрів для заповнення посад мирових суддів. У більшості губерній, особливо в перше десятиліття після реформ, ці посади обіймали переважно особи з гімназійною освітою, чого було явно недостатньо для ефективного виконання суддівських обов'язків [5, с. 140–141].

Додатковою перепорою стало майнове цензування кандидатів у мирові судді. Формально у державі налічувалося понад 50 тисяч дворян-поміщиків, які відповідали необхідним майновим вимогам. Однак далеко не всі вони прагнули пов'язати себе із сферою судочинства. Уже на початковому етапі

формування корпусу мирових суддів у багатьох губерніях і повітових округах виникла проблема браку охочих зайняти ці посади. Були навіть такі регіони, де взагалі не знайшлося бажаючих балотуватися. У таких випадках повітові земські збори обирали на посаду мирових суддів осіб, які формально не відповідали цензам, але користувалися суспільною довірою і мали авторитет завдяки своїм заслугам та корисній діяльності.

Уже через рік після набуття чинності судових статутів було суттєво спрощено процедуру виборів. Процес обрання мирових суддів здійснювався наступним чином: за три місяці до виборів у кожному мировому окрузі повітовий провідник дворянства, за погодженням із міським головою та місцевими мировими судьями, укладав список осіб, які відповідали цензам для зайняття посади мирового судді. До цього реєстру включалися всі чинні мирові судді (як дільничні, так і почесні), а також інші жителі повіту, які відповідали встановленим вимогам [165, с. 5–6]. Складений список передавався губернатору та публікувався у губернських відомостях за два місяці до початку виборів.

За цей період повітові земські збори розглядали заяви щодо можливих змін у списку – наприклад, якщо особу було внесено помилково або якщо вона відмовлялась від участі у виборах. Остаточний перелік був оголошений вголос перед безпосереднім проведенням голосування. Обраними вважалися кандидати, що отримували більше позитивних, ніж негативних голосів.

Мирові судді обиралися на трирічний термін, а їх затвердження на посаді здійснював I департамент Урядового сенату [39, с. 9–10]. Водночас, відповідно до закону від 26 вересня 1879 року, як тимчасовий захід було запроваджено додатковий механізм перевірки. Зокрема, разом із поданням затверджених списків до Сенату список передавався також місцевому губернатору, який мав право оцінювати моральні якості та політичну благонадійність обраних кандидатів. У разі виникнення зауважень губернатор міг звернутися до Сенату з проханням відхилити неприйнятних осіб. Таким

чином, процес контролю за кадровим складом суддів став подвійним – до та після виборів.

Як свідчить практика виборів, кількісний і якісний склад мирових суддів у столицях і великих містах значно відрізнявся від ситуації в провінції, що відображало різницю у соціальному та освітньому рівнях між цими регіонами.

Попри те, що в повітових земських зборах домінуючу кількість становили селяни, вони зазвичай підтримували кандидатів із дворянського середовища. Цікаво, що чимало суддів зберігали свої посади і були переобрані на наступні терміни. Дані І департаменту Урядового сенату свідчать, що після 1869 року близько половини мирових суддів було переобрано на друге триріччя, а на третій термін затверджували приблизно третину їхнього первинного складу. Середня тривалість служби мирового судді становила понад вісім років, що свідчить про щонайменше три виборчі цикли для кожного судді. Зрозуміло, що досвідчені фахівці, які були здатні забезпечувати неупереджені рішення, вважалися ціннішими за початківців [101, с. 6].

Посада мирового судді мала статус державної і відповідала п'ятому класу Табеля рангів, прирівнювалася до чину статського радника або підполковника гвардії. Фінансування їхньої діяльності здійснювалося коштом органів земського самоврядування, а в міських умовах – із надходжень міського бюджету. Розмір заробітної плати залежав від місцевості: у столицях він становив 2200 крб. на рік (еквівалент зарплати члена окружного суду), тоді як в інших регіонах – 1 500 крб. Проте зазначена сума включала витрати на утримання помешкання, транспортні витрати, оплату помічників та канцелярські потреби. Іноді органи місцевого самоврядування залучали додаткові фінансові ресурси для підвищення оплати праці суддів. Водночас суддя мав право добровільно відмовитися від матеріальної компенсації, зберігаючи при цьому статус почесного дільничного мирового судді.

Окрім загальних обов'язків, пов'язаних із належним розглядом судових справ згідно з їхньою підсудністю, дотриманням судових процедур і правил

діловодства, закон покладав на суддів низку специфічних функцій, які вимагали додаткової уваги. По-перше, судді повинні були скласти присягу перед початком виконання своїх професійних обов'язків. По-друге, мирові судді зобов'язувалися постійно перебувати на території своєї ділянки [48, с. 362]. При цьому місце їхнього перебування визначалося за погодженням із з'їздом мирових суддів. Як правило, розподіляючи ділянки між собою, судді прагнули працювати там, де вони проживали, і часто облаштовували судову камеру у власному житловому приміщенні. У випадках, коли суддя орендував спеціальні апартаменти для виконання службових обов'язків, часта зміна місця перебування створювала значні незручності.

Зуважимо, що досить актуальною залишалася проблема організації приміщень для суддів. Земські установи намагалися вирішувати це питання в межах своїх можливостей, які зазвичай були досить обмеженими. Закон також дозволяв проводити розгляд справ безпосередньо за місцем їхнього виникнення, однак така практика була рідкісною.

Особливо важливим обов'язком мирових суддів був нагляд за законністю затримання осіб під вартою та негайне звільнення тих, кого незаконно позбавили свободи. Певні проблеми виникали під час спроб мирових суддів реалізувати своє право визнавати недійсними неправомірні постанови місцевої адміністрації та поліцейських органів. Усі ці ініціативи зрештою зіткнулися з опором державного апарату і залишилися нереалізованими. Така ситуація свідчить про значні системні перепони на шляху до розвитку правової культури та забезпечення належного судового контролю в контексті тогочасного соціально-політичного устрою.

Отже, у післяреформений період, навіть після впровадження, здавалося б, надійних юридичних основ судочинства, адміністрація продовжувала володіти вагомими важелями для їх перекручення.

Одним із ключових обов'язків мирових суддів було забезпечення грошової звітності щодо сум, які проходили через суд. Також діяла заборона суміщати посаду мирового судді з іншою державною чи суспільною службою,

за винятком почесних посад у благодійних установах або навчальних закладах, адже ця робота вимагала постійної присутності та активної участі в діяльності суду [48, с. 364–365]. Зазначимо, що такий підхід зміцнився як загальний правовий принцип і зберіг свою важливість донині.

Забезпечення незалежності мирових суддів включало особливий порядок притягнення їх до дисциплінарної відповідальності за службові порушення, аналогічний порядку, який застосовувався до членів окружних судів. Дисциплінарне провадження могли ініціювати з'їзди мирових суддів самостійно або за пропозицією міністра юстиції; слідчі дії виконували судові палати. Розгляд справи відбувався у закритому порядку, при цьому суддя мав право залучити адвоката. Також йому надавалася можливість протягом семи днів оскаржити накладене дисциплінарне стягнення в Урядовому Сенаті. У разі трьох дисциплінарних покарань протягом року мировий суддя міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності за рішенням касаційних департаментів Сенату.

Мирові судді обиралися на визначений строк і могли бути звільнені лише за власним бажанням, за винятком певних випадків: якщо вони не з'являлися до виконання службових обов'язків понад місяць, хворіли більше року, отримували кримінальне покарання або інше юридичне стягнення. Без згоди суддю не могли перевести до іншої місцевості. Тимчасове усунення з посади дозволялося лише у разі передачі справи до суду, а остаточне звільнення або відсторонення здійснювалося виключно за вироком у кримінальній справі [101, с. 5–6].

У разі виникнення перелічених випадків процедуру звільнення здійснювали загальні збори судового округу, зокрема повітовий з'їзд мирових суддів, після заслуховування висновку товариша прокурора окружного суду. Остаточне рішення підписував міністр юстиції. Така система гарантувала певний рівень захисту незалежності мирових суддів, хоча не усувала можливостей адміністративного впливу на незалежність суддів.

Суддю могли усунути з посади за вчинення правопорушень, які не стосувалися службових обов'язків, наприклад через затримання за борги або оголошення його неспроможним боржником. Це пояснювалося тим, що подібні ситуації ставили під загрозу незалежність судді. За службові недоліки до мирових суддів могли застосовуватися лише попередження, які мав право оголошувати Касаційний департамент Урядового Сенату [48, с. 364–365].

Посада «почесного дільничного мирового судді» істотно відрізнялася від посади «почесного мирового судді». Остання фактично була декларативною в системі мирової юстиції. Вона запроваджувалася з метою посилення діяльності мирового інституту шляхом залучення добровольців, які бажали безоплатно надавати суспільству свої послуги. Це мало на меті, з одного боку, зменшити навантаження на земство у фінансуванні штатних мирових суддів, а з іншого – залучити до роботи осіб високого соціального статусу, таких як губернська та повітова аристократія або поміщики.

Почесним мировим суддям дозволялося обіймати державні та громадські посади, за винятком функцій прокурорів, їхніх заступників, місцевих чиновників казенних установ та поліції, а також волосних старшин. На відміну від дільничних мирових суддів, почесні мирові судді не зобов'язані були проживати в межах свого мирового округу. Водночас, перебуваючи там, вони мали право розглядати всі справи та виступати посередниками за згодою обох сторін конфлікту. У таких випадках почесний суддя діяв на правах дільничного мирового судді, однак безоплатно [48, с. 362–363].

Серед осіб, які обіймали цю посаду, зустрічалися видатні юристи, міські голови та іноді навіть губернатори. Проте цей інститут не виправдав очікувань. У звітах про роботу нових судових установ, складених відповідно до Судових статутів 20 листопада 1864 року, зазначалося, що участь почесних мирових суддів у здійсненні правосуддя була вкрай обмеженою й малоефективною. Таким чином, попри наміри реформаторів, роль цього інституту не мала значного впливу на судову систему.

У 1867 році було введено посади додаткових дільничних суддів, головним чином для обслуговування віддалених регіонів країни. Ці посадові особи не мали закріпленого територіального судового округу; їх залучали для виконання окремих доручень мирового з'їзду, а також для тимчасової заміни дільничних суддів під час їхньої відсутності у випадках відпустки, хвороби чи інших обставин. Система мирової юстиції базувалася на принципі максимальної доступності правосуддя для населення [28, с. 10–11]. Відповідно до цього принципу мирові судді зобов'язані були приймати заяви та скарги як в усній, так і в письмовій формах у будь-який час і незалежно від місця свого перебування [48, с. 365–366].

Згідно з баченням організаторів реформи, мировий суддя мав розглядати незначні повсякденні суперечки, що виникають між більшістю громадян, які зазвичай не знайомі із законодавством, відчують неприязнь до формалізму, цінують природну справедливість і час [105, с. 121]. Основною метою розгляду таких справ було забезпечення швидкого винесення рішення, яке відповідало б уявленням позивачів про справедливість. Значна кількість таких справ вирішувалася мировими судьями одноосібно і мала остаточний характер. Проте центральне завдання їхньої діяльності полягало в досягненні примирення сторін.

Для успішного виконання цих функцій мировий суддя мав володіти високим рівнем довіри серед місцевого населення. При цьому довіра ґрунтувалася не стільки на юридичній освіті судді, скільки на його знанні місцевих традицій, звичаїв, соціальних умов життя громади, а також на його практичному розумінні життєвих обставин, чесноті, непорочній репутації та здоровому глузді [132, с. 141–142].

У контексті нашого дослідження окрему увагу слід приділити питанням кадрового забезпечення судів загальної юрисдикції. Зазначимо, що у системі загальних судів окреме місце посідав окружний суд. Окружні суди склалися з двох відділень: кримінального та цивільного, кожне з яких очолював товариш голови суду, хоча в деяких випадках голова самого суду керував одним із

відділень. Для запобігання «надмірній спеціалізації суддів» та забезпечення балансу в досвіді фахівців практикувалася ротація між відділеннями: суддів переводили з кримінального до цивільного і навпаки. Такий підхід мав сприяти постійному вдосконаленню знань та професійної майстерності. Проте на практиці ця система ротації часто виявлялася складною для реалізації і мала лише частковий успіх.

Окружний суд функціонував як колегіальний орган і складався із головуючого, його заступників та членів [48, с. 362]. Усі вони мали рівні права, хоча кількість членів кожного окружного суду могла різнитися залежно від обсягу справ, які підлягали розгляду. Усі коронні судді окружних судів призначалися імператором, що підтверджувало кадрову прерогативу верховної влади в умовах самодержавства, що все ще панувало в державі у другій половині XIX століття. Водночас коронні судді користувалися правом незмінності, що суперечило ідеї абсолютизму, але відповідало принципу незалежності суду, поширеному у конституційних державах того часу [101, с. 7].

Судова діяльність стала самостійною та специфічною сферою суспільної практики. Це змінило підхід до організації та правового механізму відбору кандидатів у судді та процесу надання їм відповідних повноважень, що набуло особливого значення у контексті судової реформи.

Слід зазначити, що для ефективного функціонування загальних судів, включно з окружними судами, судовими палатами та касаційним сенатом, необхідною умовою було забезпечення їх діяльності кваліфікованими та професійними суддями [101, с. 7]. Так, на законодавчому рівні ця потреба вирішувалася через встановлення певних цензів, яким мали відповідати кандидати на суддівські посади. Зокрема, для обіймання посади члена окружного суду існували такі категорії вимог:

1. Фізичні (природні) умови. Ці вимоги стосувалися фізичної здатності особи виконувати обов'язки судді. Особи, які через фізичні вади (наприклад, сліпота, глухота, німота чи стани позбавлення свідомості) були непридатні до

судової служби, не підлягали призначенню. Законодавча заборона прийняття таких осіб поширювалася на всю державну службу та мала спеціальне підтвердження в законодавстві щодо присяжних засідателів. Окремою умовою був доступ до судової служби виключно чоловіків, адже жінки не мали права працювати навіть у канцеляріях судів. Також закон встановлював вікову вимогу для кандидатів: хоча мінімальний вік прямо не зазначався, необхідність здобуття освіти та набуття судової практики фактично визначала його на рівні не менше ніж 25 років.

2. Соціальні умови. До цієї групи входили такі вимоги, як належність кандидата до російського підданства та низка інших обмежень. Зокрема, суддя не міг поєднувати свою посаду з іншими державними чи громадськими службами, брати участь у діяльності торговельних, промислових чи кредитних установ, а також бути членом різних акціонерних товариств чи компаній. На початку XX століття до цих заборон додалося також обмеження на членство суддів у політичних партіях. Що стосується релігійної приналежності, від суддів вимагалось сповідувати православ'я; ця умова була обов'язковою для розгляду певних категорій справ, таких як злочини проти релігії або церкви. Проте в більшості випадків ця вимога не була універсальною. На практиці майже всі судді належали до православного віросповідання і, відповідно, мали російське підданство.

3. Моральні умови включали вимогу «моральної непорочності». Згідно із законодавством (ст. 21 і 201 ЗСУ), на суддівські посади не могли бути призначені особи, які перебували під слідством або судом за злочини, були засуджені до ув'язнення чи суворішого покарання, навіть якщо їх було помилувано або амністовано. Крім того, виключалися ті, кого позбавили духовного звання через негідну поведінку або хто був виключений із дворянських чи інших станових зборів за рішенням відповідних структур. Важливою умовою була також моральна чистота не лише при призначенні на посаду, але й під час виконання професійних обов'язків. У цьому контексті суддів могли звільняти за особливим порядком у випадках, коли вони

здійснювали негідні вчинки поза межами службової діяльності. Такі дії вважалися несумісними з моральністю та честю суддівського звання і могли бути причиною втрати довіри та поваги.

4. Інтелектуальні умови в основному стосувалися вимоги юридичної освіти та відповідної практичної підготовки. Однак, згідно зі статтями 202 і 211 ЗСУ, судові статuti передбачали можливість призначення на посади осіб, які під час служби довели свої знання у сфері юриспруденції, навіть якщо вони не мали формальної юридичної освіти. Така ситуація пояснювалася побоюваннями авторів судової реформи 1860-х років щодо нестачі в Російській імперії кваліфікованих юристів для зайняття посад у судах. Однак судові статuti та реформа системи правосуддя викликали значний інтерес молоді, що стимулювало інтерес до юридичної освіти і професії [119, с. 8–9].

Необхідно зауважити, що юридичні факультети університетів на межі XIX і XX ст. зазнавали значного навантаження через стрімке зростання попиту на юридичну освіту [109, с. 13]. Наприкінці 1860-х – початку 1870-х років понад половину всіх студентів у вищих навчальних закладах становили майбутні юристи. Це закономірно призвело до формування значного резерву молодих фахівців для судової системи [137, с. 151–152]. До 1880-х років кількість судових працівників із вищою юридичною освітою суттєво збільшилася: у окружних судах частка таких фахівців сягнула 83%, а в судових палатах – 97%.

Окрім того, законодавство передбачало альтернативні шляхи призначення до складу судової системи. Відповідно до статті 183 ЗСУ, членами окружних судів могли стати особи, які мали щонайменше трирічний досвід служби в судах у званні не нижчому за секретаря окружного суду. У свою чергу, стаття 184 ЗСУ надавала право на таке призначення й присяжним повіреним із десятирічним досвідом роботи та підтвердженням позитивним атестаційним висновком щодо точності, сумлінності та бездоганності виконання ними своїх обов'язків [48, с. 382].

Призначення голів і товаришів голів окружних судів здійснювалося з-поміж осіб, які відпрацювали не менше трьох років на посадах суддів або прокурорів окружного суду, що регламентувалося ст. 186 ЗСУ. Водночас юридичні факультети не були єдиними установами, що формували професійні кадри для потреб судової системи, адже існували й інші шляхи підготовки кваліфікованих фахівців у галузі права [48, с. 383].

Для набуття практичних навичок і необхідного досвіду було засновано спеціальний інститут кандидатів на судові посади (ст. 389–401 ЗСУ), покликаний сприяти поповненню судової системи. Основною проблемою їхнього становища в судах було те, що їхня праця залишалася неоплачуваною. Водночас за результатами «старанної та корисної служби» в окремих випадках передбачалася можливість отримання незначної зарплати. У випадках потреби, зокрема за нестачі присяжних повірених, головуєчий суду міг доручити старшим кандидатам на судові посади здійснення захисту підсудних у кримінальних справах [48, с. 411–412].

Особливу увагу слід звернути на участь судів у кадровому забезпеченні судової системи. Призначення членів окружних судів здійснювалося імператором за поданням міністра юстиції, але з урахуванням пропозицій відповідного суду, де виникала вакантна посада. На загальних зборах окружного суду або судової палати ухвалювалися рекомендації щодо кандидатур осіб, які погоджувалися обійняти ці вакантні посади. Ці рекомендації направлялися міністру юстиції, який міг також доповнювати список іншими претендентами, що відповідали встановленим вимогам [48, с. 383–384]. Така практика дозволяла поступово формувати професійну суддівську спільноту.

Однак із часом адміністрація почала відступати від цього підходу – роль судів у призначенні кадрів суттєво зменшилася. Призначення нових суддів усе частіше залежало від волі міністра юстиції, і вони дедалі частіше ставали його ставлениками. Судові статuti передбачали новий порядок формування корпусу суддів загальної юрисдикції, що мав на меті забезпечення їхньої

незалежності та підвищення рівня професіоналізму, необхідного для здійснення дійсно самостійного правосуддя.

Унаслідок змін відбулося суттєве скорочення використання виборів як способу призначення суддів, натомість було розширено практику призначення на посаду. Реформування організаційно-правового механізму добору суддівського корпусу та визначення їх правового статусу свідчить про інституціоналізацію судової служби як особливого виду державної служби. У прийнятих статутах були чітко розподілені обов'язки в судовій процедурі між різними посадовими особами, що дозволило точніше визначити вимоги до працівників судової системи відповідно до їхніх функціональних обов'язків. Ці зміни сформували передумови для появи суддівського співтовариства в країні. Запровадження нових цензових умов сприяло підвищенню кваліфікації судових працівників, а незалежний правовий статус суддів підняв їхній соціальний престиж і забезпечив моральне задоволення від роботи. Завдяки цьому судді отримували сильну мотивацію діяти не лише за вимогами закону, а й на основі совісті, чому також сприяли належні умови праці та матеріальне забезпечення [132, с. 140–141].

У період 1860–1870-х років на судову арену вийшла нова генерація юристів, чия професійна підготовка формувалася в дусі реформ та суспільного піднесення, характерного для цієї доби. Ці фахівці, здобувши освіту в університетах – осередках інтелектуального та вільнодумного обміну ідей, стали носіями нових цінностей правосуддя. Судова реформа, здійснена у цей період, заклала підґрунтя для формування нового типу суддів – дворян із високими моральними стандартами, які демонстрували принципову неупередженість і прагнення до справедливості у своїй діяльності.

У своїй праці «Батьки і діти судової реформи» відомий юрист того часу А. Коні детально описав видатних суддів першої хвилі реформ, які стали уособленням нового рівня професійної майстерності [83, с. 85]. У перші роки після впровадження судової реформи серед судових чиновників укорінилося відчуття професійної солідарності та гідності. Водночас це відчуття

об'єднаності й глибокого призначення викликало негативну реакцію з боку окремих представників влади, які ставилися до нового судового устрою з неприязню через його швидкий розвиток та принципову незалежність.

Ключовими чинниками, що забезпечували суддям незалежність і можливість працювати неупереджено та об'єктивно, були принцип незмінності їхніх посад і належне матеріальне забезпечення. Згідно з чинними тоді нормами, суддю могли перевести на іншу посаду лише за його згодою, а відсторонити – виключно за судовим рішенням. Звільнення суддів без їхнього прохання допускалося лише владою, яка призначила їх на посаду, і тільки після відповідного рішення суду за злочини та провини, передбачені в Уложенні про покарання.

Разом із тим закон передбачав механізми захисту незалежності суддів. Вони не могли бути звільнені або переведені на іншу посаду без їхньої згоди, а звільнення з посади здійснювалося виключно через суд за вчинення злочинів чи правопорушень, передбачених відповідними положеннями. Розгляд менш значних дисциплінарних справ проводився на загальних зборах суддів відповідного органу або їхнім безпосереднім керівництвом. Важливо зазначити, що жодна дисциплінарна справа не могла бути ініційована одноосібно міністром юстиції, що гарантувало захист від неправомірного адміністративного впливу [48, с. 387].

Характерно, що прокурори в історичних правових системах не були уповноважені ініціювати дисциплінарні провадження щодо суддів, незалежно від того, чи йдеться про мирових, чи про загальних суддів. Їхня роль обмежувалася інформуванням міністра юстиції та керівників судів про недоліки в роботі судових органів і окремих суддів. Дисциплінарне покарання для суддів спочатку мало форму лише зауваження, а з 1885 року стало можливим також накладення штрафних відрахувань із заробітної плати, причому такі рішення ухвалювалися виключно судовими інстанціями.

Процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності голів судів, їхніх заступників та суддів окружних судів здійснювалася в межах

судової палати. Кримінальна відповідальність застосовувалася за дії, передбачені Уложенням про покарання, і могла стосуватися як загальних правопорушень (наприклад, якщо суддя вчинив убивство), так і службових правопорушень, які розглядалися за спеціально встановленими процедурами.

Цивільно-правова відповідальність наставала у разі неправомірних дій судді. Вона застосовувалася лише тоді, коли такі дії супроводжувалися злим умислом, корисливими чи особистими мотивами, а також у випадках неправильного тлумачення чітко сформульованого закону. Характеризуючи механізми таких гарантій, деякі сучасники розглядали їх не просто як високі, а навіть як надмірні, що пояснювалося перебільшеним тлумаченням принципу незалежності суддів. Зрештою, вони доходили висновку, що реальна відповідальність для представників судового корпусу фактично була відсутня [190, с. 264–265].

Значний дослідницький інтерес становить також кадрове наповнення судових палат. Як зазначалося в попередніх розділах дисертації, на українських землях діяли три судові палати: Харківська, Одеська та Київська. Судові палати склалися з двох департаментів – цивільного та кримінального. Кожен департамент очолював голова і включав певну кількість суддів, які іменувалися членами судової палати. Якщо для формування складу присутності не вистачало чинних членів палати, її голова міг залучити до роботи члена окружного суду. Єдиним винятком були судді, які брали участь у розгляді відповідної справи на рівні окружного суду, що підлягала розгляду в судовій палаті [48, с. 371].

У деяких великих судових палатах кількість департаментів сягала майже десяти. Увесь персональний склад судової палати призначався безпосередньо імператором, а судді користувалися правом незмінюваності на посаді. Члени палати призначалися з-поміж осіб, які обіймали посади не нижче членів або прокурорів окружного суду протягом щонайменше трьох років [157, с. 21].

Посада старшого голови палати призначалася імператором за поданням міністра юстиції з числа осіб, які обіймали посади не нижче прокурора або члена судової палати, голови чи його заступника в окружному суді щонайменше три роки [48, с. 383]. Старший голова водночас очолював один із департаментів палати та керував загальними зборами, до складу яких входили всі судді департаментів [48, с. 371]. Зокрема, відповідно до роз'яснення Урядового сенату від 14 квітня 1914 року, старший голова мав право в будь-який момент обрати департамент, у якому він постійно головував.

У пресі дедалі частіше порушувалося питання необхідності підвищення рівня грошового забезпечення суддів. Особливо гостро ця проблема постала у віддалених регіонах, де рівень цін був значно вищим, ніж у європейській частині держави. У столицях приміщення судових палат були досить комфортними та добре пристосованими для здійснення судочинства. Вимоги до кандидатів на посади у складі судових палат (фізичний, моральний та інтелектуальний рівні) прирівнювалися до вимог, що висувалися до суддів окружних судів [132, с. 143–144]. Водночас встановлений обов'язковий стаж для претендентів означав, що як вік, так і професійний досвід членів судових палат були дещо вищими порівняно з членами окружних судів і зазвичай становили близько 20–25 років професійної діяльності.

Згідно з чинним на той час законодавством, будь-яка особа, яка відповідала вимогам Судових статутів і бажала обійняти посаду в судовій системі, могла бути призначена незалежно від її чину. Такий підхід був спрямований на залучення до роботи в судових органах гідних і компетентних претендентів, здатних відповідати високому статусу судді. Відповідно до ЗСУ, голови та члени судових палат користувалися всіма привілеями свого офіційного рангу, навіть якщо їхній фактичний чин був нижчим за той, що відповідав їхній посаді [48, с. 387].

Щодо прав і обов'язків членів судових палат, то вони здебільшого відповідали аналогічним правам і обов'язкам, передбаченим для членів окружних судів. Усі представники судових палат могли бути удостоєні нагород,

таких як ордени та медалі, а також підвищення у чині за розсудом царя. Ініціативу з цього питання зазвичай виявляв старший голова палати, направляючи формулярний список відповідного судді разом із клопотанням про нагородження чи підвищення в чині до міністра юстиції. У свою чергу, голови окружних судів подавали подібні клопотання через старшого голову судової палати.

Водночас у післяреформену добу така процедура стала дієвим інструментом формування системи неформальної залежності суддів від голови судової палати. Так, призначення на вакантні посади в судових палатах, як і у випадку з окружними судами, формально мало враховувати колективну думку самої палати. Списки рекомендованих кандидатів надходили міністру юстиції через старшого голову палати, який подавав ці пропозиції імператорові разом із власними рекомендаціями. Проте з часом роль судових палат у процесі добору кандидатів поступово зменшувалася на користь міністра юстиції, що послаблювало вплив самих палат на формування їхнього складу [48, с. 383–384].

Окрему увагу слід звернути на значну кадрову плинність у судових палатах, особливо в регіонах із віддаленим розташуванням і складними умовами праці. Загальні характеристики складу окружних судів у першому десятилітті після реформ можна цілком застосувати і до складу судових палат. Серед останніх з'явилося чимало суддів і голів, які вирізнялися високим рівнем професійної та моральної відповідальності, ставши провідниками нових стандартів суддівської діяльності в умовах тогочасної правової реформи [132, с. 143–144].

Особливого розгляду потребує також питання кадрового забезпечення касаційних департаментів Сенату. Зауважимо, що касаційні департаменти (кримінальний і цивільний) були створені вперше у структурі Урядового сенату згідно з указом від 19 березня 1866 року на основі Судових статутів 1864 року. Їм було надано компетенцію діяти як найвища касаційна інстанція для територій, де ці статuti набули чинності, зокрема здійснювати нагляд за

судовими справами [48, с. 371]. Призначення членів касаційних департаментів здійснювалося імператором особисто і, як правило, довічно, оскільки ці посадові особи користувалися правом незмінюваності. Кандидати на посади в цих департаментах повинні були мати вищу юридичну освіту та щонайменше трирічний стаж роботи у судовій сфері, зокрема на посадах обер-прокурорів чи їхніх заступників у департаментах Сенату або ж голів, членів чи прокурорів судових органів.

Як і сенатори інших департаментів, члени касаційних департаментів належали до III класу Табеля про ранги. Варто зазначити, що звання сенатора формально не вимагало обов'язкової служби саме в Сенаті. Серед сенаторів несудових департаментів часто були особи, які водночас обіймали посади членів Державної ради чи інших вищих державних установ. Проте сенатори касаційних департаментів не мали права обіймати жодних інших посад як на державній, так і на громадській службі. Це обмеження розглядалося як гарантія їхньої незалежності у виконанні службових обов'язків.

Зберігаючи низку старих привілеїв, які належали сенаторам ще з часів, коли Сенат був провідною державною установою імперії, вони формально мали обов'язок охороняти інтереси держави. Закон передбачав, що кожен сенатор повинен діяти «з чистою совістю» на благо держави, повідомляючи про будь-які порушення закону, про які йому стало відомо. Таким чином, сенатор виконував роль радника корони і був зобов'язаний вживати превентивних заходів для запобігання потенційній шкоді державним інтересам.

Кількість сенаторів у касаційних департаментах була відносно невеликою. На початку діяльності кримінального касаційного департаменту Сенату їх чисельність становила близько 10 осіб, однак до кінця 1860-х років, у зв'язку з поширенням Судових статутів, вона зросла до 25 осіб і залишалася стабільною аж до революції. Варто зазначити, що вперше в історії судова система імперії була укомплектована висококваліфікованими професійними юристами. Майже всі сенатори мали вищу юридичну освіту, переважно

здобуту в елітних навчальних закладах, тоді як лише близько 2 % отримали освіту в інших закладах. У сенатській прокуратурі співвідношення між випускниками університетів і елітних навчальних закладів було приблизно рівним.

Загальноприйнятим правилом для членів касаційних департаментів була тривала служба (переважно 20–30 років) перед призначенням до вищого судового органу імперії. Винятком серед учених-криміналістів свого часу був І. Я. Фойницький, який уже через вісім років після початку державної служби був призначений на посаду товариша обер-прокурора Урядового касаційного департаменту Сенату.

Слід зазначити, що касаційні департаменти стали важливим стартовим майданчиком для подальшого кар'єрного зростання чиновників. Вони виконували роль своєрідної «кузні кадрів» для найвищих ешелонів державного управління. Зокрема, кар'єрна динаміка senatorів у цей період свідчить про значні можливості просування: троє з них стали міністрами, один – обер-прокурором Святійшого Синоду, двоє очолили департаменти Державної ради, а 22 особи були призначені її членами. Одна особа входила до складу колегіального органу Державної ради. Характерно, що лише одна зі 185 осіб, які обіймали посади в касаційних департаментах, залишила службу за власним бажанням.

Аналогічна тенденція спостерігалася і серед обер-прокурорів касаційних департаментів, чисельність яких у зазначений період становила 21 особу. З них вісім згодом були призначені сенаторами; двоє стали міністрами юстиції, ще двоє – головами департаментів Державної ради, а п'ятеро – її членами. Як і у випадку із сенаторами, лише одну особу було звільнено за власним бажанням. Це свідчить про високий престиж і стабільність посад у цьому сегменті державного управління.

3.2. Кадровий склад інституту присяжних засідателів

Судові статuti від 20 листопада 1864 року запровадили принципово нову судову систему. Одним із найважливіших елементів цієї реформи, поряд із мировими судами, прокуратурою та адвокатурою, став суд присяжних – інститут, який на той час був для держави абсолютно новим явищем. Уперше в історії вирішення питання про винуватість чи невинуватість підсудного було передано представникам народу з різних соціальних прошарків, а не виключно професійним суддям.

Присяжні засідателі обиралися для участі у судових процесах із числа підданих усіх станів, за винятком духовенства. Це принципово відрізняло їх від станових представників, які призначалися владою. Розробники Судових статутів вважали, що включення особи до списку присяжних не повинно ґрунтуватися на її класовій належності. Основними критеріями для виконання цієї ролі були особисті якості кандидатів – їхній характер, здібності та незалежність суджень. Залучення до судочинства представників різних соціальних груп із різним рівнем освіти мало забезпечити важливі складові: знання звичаїв і побуту середовища, до якого належав підсудний, здоровий глузд, а також більш справедливе сприйняття обставин справи в контексті реального життя суспільства [132, с. 140–141].

Для обрання присяжних засідателів формувалися спеціальні тимчасові комісії. Ці комісії з числа кандидатів, щорічно визначених повітовими земськими зборами, складали загальні та чергові списки присяжних для кожного повіту окремо. Водночас для внесення особи до списків присяжних необхідно було відповідати певним цензам, установленим законодавством.

Першим критерієм був віковий ценз, який передбачав, що присяжними могли стати особи віком від 25 до 70 років [99, с. 499]. Хоча інколи виникали дискусії щодо визначених вікових меж, доцільність такого обмеження згодом не викликала сумнівів. Це пояснювалося тим, що обрана вікова категорія вважалася оптимальною: 25 років – це вік, коли особа зазвичай досягає

фізичної та психологічної зрілості, необхідної для участі в ухваленні зважених рішень у судових справах. Верхня межа у 70 років також вважалася обґрунтованою, оскільки дозволяла залучати осіб із життєвим досвідом, не покладаючи надмірного навантаження на тих, кому виконання таких обов'язків могло бути складним через вікові особливості [162, с. 117].

Другим критерієм був фізичний ценз, згідно з яким до складу присяжних не допускалися особи з фізичними або психічними вадами, зокрема глухотою, німотою, сліпотою чи психічними розладами. Також не допускалися особи, які не володіли державною мовою, що на той час використовувалася у судочинстві. Варто зазначити, що цей ценз був спрямований не на обмеження прав громадян, а на забезпечення належного функціонування судового процесу та уникнення труднощів, які могли б виникнути за відсутності відповідних можливостей для повноцінної участі у розгляді справи.

Третім важливим критерієм був ценз осілості. Особи, які претендували на участь у виконанні обов'язків присяжних засідателів, мали проживати у відповідному повіті щонайменше два роки до моменту проведення виборів років [99, с. 499–500]. Як зазначалося у Судових статутах 1864 р., цей критерій був зумовлений необхідністю залучення осіб, які добре орієнтувалися у соціальних та культурних особливостях відповідного регіону. Така обізнаність сприяла більш об'єктивній оцінці дій підсудних з урахуванням локальних умов і суспільного контексту. Водночас цей ценз забезпечував і зворотний зв'язок: виборці мали змогу краще оцінити моральний авторитет і репутацію кандидатів серед місцевого населення [132, с. 140–141].

Окрім того, наявність цензу осілості значно полегшувала технічну роботу зі складання списків присяжних, оскільки уточнення кандидатур відбувалося в межах відносно вузьких територіальних спільнот. Це мало важливе значення в умовах багатонаціонального населення з різним рівнем освіти та культурного розвитку. Таким чином, запроваджені цензи були спрямовані на забезпечення належного рівня судочинства та підвищення ефективності правозастосування.

Варто зазначити, що чинне на той час законодавство, хоча й із певними уточненнями, загалом зберігало для присяжних засідателів вимоги щодо віку, фізичної придатності та осілості.

Що стосується майнового цензу, то він передбачав наявність у присяжного не менше ніж 100 десятин землі або іншого нерухомого майна вартістю від 500 крб. (у губернських містах – 1 тисяча крб., у столицях – 2 тисячі крб.). Крім того, претенденти могли мати стабільний дохід щонайменше 200 крб. на рік від занять, промислу чи капіталу. Ідея законодавця полягала в тому, щоб гарантувати наявність у присяжних певної фінансової спроможності та освітнього рівня. Передбачалося, що, на думку влади, «бідні та недостатньо розвинені» люди не відповідатимуть високим вимогам цієї важливої ролі. Натомість від власників нерухомості очікували більш відповідального ставлення до захисту власності та суспільного порядку років [99, с. 499–500].

Маємо підстави вважати, що вимоги до майнового стану були дещо надмірними. Водночас значну частину складу присяжних усе ж становили селяни. Попри це, майновий ценз залишався антидемократичним обмеженням, яке відсікало значну частину населення країни від можливості виконувати обов'язки присяжних засідателів. Більше того, на практиці Тимчасові комісії часто нехтували ретельною перевіркою вартості майна кандидатів.

Варто підкреслити, що обов'язки присяжного засідателя розглядалися як громадський обов'язок, від виконання якого було складно ухилитися. Тимчасові комісії складали загальні списки потенційних присяжних, вносячи до них усіх чоловіків, які відповідали встановленим вимогам, за винятком тих, хто прямо підпадав під виключення. До списків включали почесних мирових суддів, державних службовців п'ятого і нижчих класів, осіб, які перебували на місцевих виборних посадах в органах дворянських і міських товариств, а також офіцерів, що обіймали певні посади у військових установах [48, с. 367].

Цікаво зазначити, що навіть селяни могли бути включені до загальних списків за умов обходу майнового цензу. Зокрема, це стосувалося тих, хто

обіймав посади сільських старост, голів чи інші керівні посади щонайменше три роки або був церковним старостою. Таким чином, хоча закон мав на меті встановлення обмежень, практика фактично створювала певні шляхи для потрапляння селян до числа присяжних.

Особи, які не відповідали визначеним законом кваліфікаційним вимогам, перебували під судом або слідством, мали судимість із призначенням тюремного ув'язнення чи інших тяжких покарань, були фінансово неспроможними боржниками або перебували під опікою через марнотратство, не мали права виконувати функції присяжних засідателів. Також до цієї категорії не могли належати особи, які перебували на службі у приватних осіб, з огляду на потенційний конфлікт інтересів, адже їхні роботодавці теоретично могли впливати на їхні рішення під час судового процесу [48, с. 367–368].

На підставі судових статутів 1864 року, від виконання функцій присяжних звільнялися всі військовослужбовці дійсної служби, а також цивільні урядовці, закріплені при військах. Таке виключення обґрунтовувалося неможливістю залучення цих осіб до судового процесу без ризику перешкоджання виконанню їхніх професійних обов'язків. Крім того, автори судових статутів наголошували на невідповідності цих осіб цензу осілості, оскільки через специфіку їхньої служби вони не вважалися постійними мешканцями певного округу й могли бути переведені будь-якої миті відповідно до розпоряджень начальства.

Учасники судових органів (судді), дільничні мирові судді, працівники прокурорського нагляду, нотаріуси та службовці поліції також не включалися до загальних списків присяжних засідателів, оскільки вони оцінювали б справи з професійної точки зору. Такий підхід суперечив би головній ідеї інституту присяжних. Крім того, віце-губернатори, міські голови, казначеї й касири Державного банку, лісничі, наглядачі маяків та вчителі народних шкіл також звільнялися від виконання цих обов'язків з огляду на важливість їхньої основної діяльності, яка не передбачала можливості відволікання на судову практику [48, с. 367–368].

Як зазначалося раніше, формування загальних списків присяжних здійснювалося спеціальними Тимчасовими комісіями. Ці комісії відповідали за перевірку чинних списків у межах своїх повітів, їх актуалізацію шляхом виключення померлих осіб або тих, хто втратив право бути присяжними (зокрема через зміну юридичного статусу), а також за внесення нових кандидатів на підставі дотримання кваліфікаційних вимог. Завершені списки мали бути складені до 1 вересня кожного року [142, с. 49].

Для забезпечення прозорості процесу всі громадяни могли ознайомитися зі списком кандидатів і протягом місяця подати заяву до Тимчасової комісії у разі виявлення помилок щодо включення чи виключення осіб. Після завершення перевірки та коригування оновлені списки надсилалися губернатору до 1 жовтня. Губернатор мав право переглянути та виправити складений документ і не пізніше 1 листопада повернути його до комісії. Водночас участь губернатора в цьому процесі мала переважно формальний характер і полягала лише в завершальному уточненні списків [142, с. 49–50].

Особи, яких губернатор виключив із загального списку (якщо таке мало місце), мали право протягом місяця з дня публікації списків подати скаргу до Першого департаменту Сенату. Якщо для включення до загальних списків було достатньо відповідати певним майновим чи іншим цензам, то для потрапляння до чергових списків вимагалася наявність високих моральних якостей, освіченості, заслуженої довіри та бездоганної репутації [132, с. 144–145].

Чергові списки складалися для осіб, які мали виконувати обов'язки присяжних засідателів упродовж наступного року. Цей процес відбувався за участю Тимчасових комісій, але під обов'язковим головуванням повітового предводителя дворянства та одного з мирових суддів відповідного повіту. Комісія самостійно здійснювала прискіпливий відбір осіб із загальних списків, враховуючи їхню моральність і здатність належним чином виконувати обов'язки присяжних. При цьому будь-які скарги на рішення комісії з цього питання не допускалися.

Вимога, відповідно до якої до чергових списків могли бути включені лише громадяни зі «статечним способом життя», високими моральними якостями та заслуженою довірою, у наукових колах отримала назву «ценз благонадійності». Цей критерій сприймався як інструмент виключення небажаних осіб із числа присяжних засідателів, оскільки поняття моральних чеснот і заслуженої довіри були доволі суб'єктивними та не мали чітких законодавчих меж. Проте залишалося відкритим питання, наскільки дієво цей механізм реалізовувався на практиці [132, с. 144–145].

Обов'язок виконувати функції присяжного вважався достатньо обтяжливим, тому законодавство намагалось захистити громадян від надмірного навантаження. Згідно з установленими правилами, одна особа не могла виконувати ці обов'язки більше одного разу на рік. Ті, хто був присяжним упродовж одного року, мали право відмовитися від виконання цієї ролі наступного року. Винятки допускалися лише у разі гострої нестачі осіб, які могли б виконувати ці функції в межах міста чи повіту.

До початку грудня комісія визначала порядок виконання обов'язків присяжних на кожний квартал наступного року. Вона повідомляла обраних громадян через газети й поліцію про передбачені дати їхньої участі. Водночас списки надсилалися голові окружного суду, причому в них обов'язково зазначали релігійну приналежність кожного присяжного, зокрема належність до православного віросповідання.

Судові статuti визначали кількість осіб, що вносилися до списків. Так, у великих містах і населених пунктах із населенням понад 100 000 жителів обиралося 400 осіб, а там, де населення становило менше 100 000 жителів, – відповідно 200 осіб. До функцій Тимчасових комісій належало також складення списків запасних засідателів, до яких вносилися лише жителі міст, де у визначені терміни відкривалися засідання суду за участю присяжних засідателів [142, с. 49].

Засідання окружних судів у кримінальних справах могли відкриватися не лише у містах, де розташовувався окружний суд, а й в інших містах, що

належали до відповідного судового округу. У цьому випадку йдеться про виїзні засідання окружних судів. За таких обставин засідання могли проводитися або у встановлені терміни у визначених населених пунктах, або на підставі особливого рішення суду – на місці вчинення конкретного злочину. При цьому порядок залучення присяжних засідателів до суду та процедура їх участі в розгляді й вирішенні кримінальних справ визначалися Статутом кримінального судочинства.

Участь присяжних засідателів у судових процесах регулювалася суворими законодавчими нормами [19]. Вони залучалися виключно до розгляду справ про злочини чи правопорушення, за які передбачалося покарання, пов'язане з обмеженням або позбавленням прав стану. Згідно з Уложенням про покарання кримінальні і виправні, поняття «обмеження прав стану» охоплювало такі санкції, як втрата дворянства, позбавлення почесних титулів, чинів і відзнак; заборона обіймати державні чи громадські посади у випадку з представниками дворянства; позбавлення духовного звання для священнослужителів; а також заборона брати участь у виборах чи претендувати на виборні посади, особливо ті, що передбачали виконання владних функцій (зокрема щодо купців і почесних громадян). Повне позбавлення прав стану, крім зазначених обмежень, додатково означало втрату подружніх і батьківських прав, а також прав власності [48, с. 367–368].

Компетенція присяжних засідателів поширювалася на значний перелік злочинів. До них належали порушення постанов щодо православної віри, непокоря урядовим розпорядженням, злочини проти адміністративного порядку, зокрема зловживання владою, а також злочини проти власності, серед яких розбої, крадіжки та грабежі. У переважній більшості випадків такі справи розглядалися в окружних судах. Водночас законодавство передбачало можливість участі присяжних засідателів у розгляді справ і в судах вищого рівня – судових палатах та Сенаті. Це мало місце тоді, коли обвинувачення стосувалося посадових злочинів, вчинених чиновниками, міськими головами або членами різних адміністративних органів.

Процедура залучення засідателів до судових палат і Сенату була аналогічною до порядку їх виклику для участі в окружних судах. Важливою особливістю було те, що справа, яка надійшла до окружного суду за участю присяжних засідателів, не могла бути переведена на розгляд без участі засідателів або передана до мирового суду навіть у тих випадках, коли під час слухання з'ясовувалося, що покарання не вимагало позбавлення чи обмеження прав стану. Такий підхід був спрямований на забезпечення оперативного вирішення справи та уникнення її передачі між різними інстанціями, що раніше призводило до надмірної тяганини – одного з ключових недоліків дореформеного судочинства.

За три тижні до відкриття судових засідань тридцять засідателів призначалися шляхом жеребкування для виконання своїх обов'язків на весь період роботи суду [44, с. 31]. Процедура відбувалася публічно – при відкритих дверях у залі засідань. Крім того, із резервного списку аналогічним способом визначали шістьох запасних засідателів. Для жеребкування використовували дві скриньки: до однієї поміщали квитки з іменами основних засідателів, а до іншої – з іменами кандидатів у запас. Голова суду витягував із першої скриньки тридцять квитків, а з другої – шість. Імена, зазначені в обраних квитках, вносили до спеціальних списків, які надалі засвідчувалися секретарем і підписувалися суддями [142, с. 49–50].

Обраних таким чином осіб повідомляли про їхній обов'язок за допомогою повісток. У цьому документі чітко зазначали, кого саме викликають до суду, час і місце явки, причину виклику, а також можливість накладення стягнення у разі неявки. Кожна повістка складалася у двох примірниках: один вручали адресату з обов'язковим підтвердженням часу вручення, інший залишався в суді з підписом отримувача. Відмовитися від отримання повістки було доволі складно. Якщо ж особа відмовлялася її прийняти, залучали двох свідків, які підтверджували факт і причини відмови. У разі неграмотності адресата зміст повістки оголошували в присутності тих самих свідків. Якщо ж викликаного не знаходили за місцем проживання, повістку передавали

поліцейському або сільському начальнику. Також у таких випадках один із примірників документа публічно розміщували: у місті – на будівлі поліцейського управління, у селі – на будинку сільського старости. Завдяки продуманій організації вручення повісток і належному виконанню цієї процедури вдавалося досягати високого рівня явки засідателів [44, с. 31–32].

У різних окружних судах того часу використовувалися дещо відмінні форми повісток. За складання таких документів відповідало кримінальне відділення відповідного окружного суду. Після їх оформлення повістки передавали до міських або повітових поліцейських управлінь, які вручали їх адресатам. Іноді поліції доводилося докладати значних зусиль і навіть організовувати розшукові заходи, щоб забезпечити доставку повісток за призначенням [142, с. 50].

Судові засідання за участю присяжних починалися з процедури, яку очолював голова суду. У визначений час він відкривав засідання, оголошував справу, яка підлягала розгляду, і розпоряджався ввести підсудного або підсудних до зали. Після появи обвинуваченого голова звертався до нього з питаннями, що стосувалися його імені, прізвища, по батькові, віку та соціального статусу. Далі зачитувався список свідків і перевірялася їхня явка. У разі відсутності когось зі свідків розглядалося питання щодо причин їхньої неявки.

Перевіривши список присяжних засідателів, суддя просив свідків залишити залу й перейти до спеціальної кімнати для очікування виклику на допит. Потім з'ясовувалося, чи всі запрошені присяжні засідателі присутні. Якщо когось не було, встановлювали причини відсутності. Тим із присутніх, хто мав справді поважні підстави, могли дозволити не брати участі в судовому засіданні.

До законних причин неявки присяжних або звільнення їх від участі належали: 1) службові відрядження чи виконання особливих доручень; 2) несвоєчасне отримання повістки (менше ніж за тиждень до засідання); 3) раптова необхідність власними силами запобігти руйнуванню майна;

4) обов'язок бути присутнім на губернських або повітових дворянських зборах під час їхньої роботи; 5) перебування під вартою; 6) обмеження в пересуванні внаслідок форс-мажорних обставин (епідемій, паводків тощо); 7) серйозні проблеми зі здоров'ям; 8) смерть близького родича або критичний стан його здоров'я [135, с. 58].

Якщо присяжний засідатель не з'являвся до суду без поважної причини, йому загрожував штраф. За перше порушення він міг становити від 10 до 100 крб., а за повторне – від 20 до 200 крб. Максимальний розмір штрафу був досить значним і майже співмірним із рівнем фінансового цензу, який передбачав річний дохід або дохід від капіталу чи промислової діяльності в розмірі не менше 200 крб. у губернських і повітових містах [142, с. 50].

Якщо під час перевірки списків присяжних кількість засідателів виявлялася меншою за 30, голова суду видавав розпорядження щодо поповнення їхнього складу шляхом жеребкування з числа запасних. У такий спосіб сформований список передавався сторонам для можливого відведення. Прокурор мав право відвести не більше шести засідателів, тоді як адвокат – стільки, щоб у списку залишилося щонайменше 18 невідведених осіб із початкових 30. У практичному плані, якщо сторона обвинувачення не користувалася своїм правом на відведення, то захист міг усунути максимум 12 осіб із загального складу. Такий порядок нерідко порушував принцип рівності сторін у процесі, але водночас створював помітну перевагу для обвинуваченого.

Слід наголосити, що право на невмотивоване відведення частіше використовувалося захисниками, ніж стороною обвинувачення. Загалом така форма відведення була складним тактико-психологічним завданням для захисту. Вона вимагала прийняття рішень в умовах значної невизначеності та обмеженої інформації про кандидатів у присяжні. Крім того, упередженість чи здатність до об'єктивного розгляду питань про винуватість особи неможливо було визначити заздалегідь [142, с. 49–50].

Процедура відведення полягала у простому викреслюванні імен зі списку. За потреби навпроти прізвища зазначали слово «відведений». Однак, прагнучи зберегти гідність присяжних, закон передбачав анонімність цього процесу: присяжні не дізнавалися ні про свою участь у формуванні основного складу присутності, ні про підстави усунення зі списку. Тобто засідатель, який не потрапляв до затвердженого складу, не знав, чи це був результат відведення, чи збіг обставин під час жеребкування.

Необхідно зауважити, що право на невмотивоване відведення присяжних могло використовуватися для затягування процесу, проте на практиці такі зловживання траплялися рідко. Сформувавши заздалегідь упереджений склад присяжних було вкрай складно. З погляду укладачів судових статутів, широке право на відведення суддів як захистом, так і обвинуваченням було однією з трьох ключових умов, що сприяли довірі до кримінальної юстиції.

У процесі вибору присяжних з числа кандидатів шляхом жеребкування визначали 12 основних учасників і 2 запасних [33, с. 30]. Імена тих, кого обрали таким способом, заносили до списку присяжних [142, с. 49]. Запасні засідателі також мали бути присутніми під час судового засідання, але не включалися до складу основної групи, хіба що один із дванадцяти основних присяжних вибував до моменту винесення вироку. Причини вибуття могли бути різними: від раптового погіршення стану здоров'я чи нагальної необхідності залишити засідання до позбавлення права участі головою суду за порушення законодавчо встановлених обов'язків присяжного.

Після складання списку всіх засідателів приводили до присяги, дотримуючись обрядів відповідно до їхнього віросповідання. Для осіб православного віросповідання процедура присяги була чітко визначена Статутом кримінального судочинства. Священник зачитував текст присяги, після чого кожен присяжний цілував хрест та Євангеліє і промовляв: «Клянусь». Представники інших конфесій складали присягу згідно з догмами

та обрядами власної релігії у присутності духовного представника свого віровизнання [142, с. 49–50].

Після принесення присяги засідателі обирали старшину зі свого складу для організації роботи. Закон не регламентував чіткого порядку проведення цього голосування, тому найчастіше воно відбувалося одразу після складення присяги, поруч зі столом голови суду. Обрання старшини вимагало обов'язкової грамотності кандидата, адже йому необхідно було вести протокол наради та заповнювати запитальний лист із відповідями. Таким чином, обмежень щодо неграмотних осіб не встановлювалося, але роль старшини автоматично виходила за межі їхніх можливостей через специфіку цих обов'язків.

Після формування керівництва починалося судове слідство, у межах якого присяжні мали доволі широкі права. До них належало право на огляд місця злочину і речових доказів, а також на дослідження відповідної документації, пов'язаної зі справою. Вони могли ставити запитання підсудним, свідкам та експертам за посередництвом голови суду, а також вимагати від нього детального роз'яснення будь-яких незрозумілих моментів. За потреби присяжні могли домагатися повторного огляду місця події тощо.

Для забезпечення неупередженості та захисту присяжних від зовнішнього впливу їм категорично заборонялося залишати залу судових засідань або спілкуватися з будь-ким, хто не був учасником судового процесу. Навіть головуючий суддя не мав права розмовляти з окремим присяжним у приватному порядку, без присутності інших. Присяжним суворо заборонялося шукати будь-яку додаткову інформацію про справу поза межами судового розгляду, оскільки це могло б призвести до формування упередженої думки та ускладнити винесення об'єктивного й «совісного» рішення [44, с. 31–32].

За порушення цих правил присяжний автоматично усувався від участі в подальшому розгляді справи, і на нього накладався штраф у розмірі від 10 до 100 крб. Таке саме покарання застосовувалося у випадку розголошення таємниці наради присяжних. Заборонялося повідомляти стороннім, хто із

засідателів підтримував те чи інше рішення, аби уникнути можливих актів помсти з боку обвинуваченого чи інших зацікавлених осіб. Сам процес судового розгляду за участю присяжних відбувався у публічному, усному і змагальному форматі, із ретельним дослідженням доказів і дебатами сторін щодо суті справи. Після закінчення дебатів прокурор виголошував заключну обвинувальну промову. Старшині присяжних передавався спеціальний запитальний лист із формулюваннями обвинувачення, у якому їм пропонувалося визначити винуватість або невинуватість підсудного за окремими пунктами обвинувачення [142, с. 49–50].

Редакція таких запитань мала бути ретельно продуманою з дотриманням двох основних принципів: по-перше, уникнення втрати будь-якої важливої фактичної обставини, яка істотно впливає на зміст майбутнього вироку; по-друге, недопущення включення нових фактів, що не були предметом розгляду під час судового слідства чи завершальних дебатів. Головним пунктом завжди залишалося питання про винуватість, яке охоплювало три аспекти: сам факт вчинення злочину, причетність підсудного до цього діяння та можливість покладення вини на нього.

Перед видаленням присяжних до спеціальної кімнати для нарад голова суду зобов'язаний був виголосити напутню промову. У цій промові він мав підсумувати ключові обставини справи, роз'яснити норми закону, що мали значення для конкретних аспектів злочину, а також окреслити загальні юридичні засади й оцінити значущість наданих доказів як тих, що свідчили на користь підсудного, так і тих, що виступали проти нього [142, с. 49–50].

Головуючий мав залишатися абсолютно неупередженою стороною, жодним чином не зацікавленою у результатах вердикту присяжних. Його слова повинні були відображати лише фактичні та правові аспекти справи, без найменших проявів особистої упередженості. Завершуючи свій виступ, голова нагадував присяжним про необхідність визначатися щодо винуватості чи невинуватості підсудного виключно на підставі внутрішнього переконання, сформованого в результаті спільного обговорення та аналізу всіх обставин

справи. Це підкреслювало особливість інституту присяжних, який надавав системі судочинства більшої гнучкості та забезпечував можливість судити з позицій совісті й справедливості, принципів, що певною мірою виходили за межі формально-консервативного законодавства.

Після завершення напутньої промови присяжні вирушали до кімнати для нарад, яка перебувала під охороною. Вихід звідти без дозволу голови суду, за винятком випадків повернення до судових слухань, суворо заборонявся. Така процедура слугувала додатковим засобом захисту від будь-якого зовнішнього тиску. До дорадчої кімнати не дозволялося приносити письмові матеріали чи документи у справі. Якщо у присяжних виникали запитання або потреба уточнити певні деталі, вони мали право повертатися до судової зали для отримання роз'яснень, а після цього продовжувати обговорення [142, с. 49–50].

У процесі наради порядок підтримував старшина, якому також доручалося збирати думки кожного присяжного щодо кожного пункту обвинувачення. Голоси подавалися усно, а старшина після їх підрахунку вносив відповідні рішення до запитального листа. Свою думку він висловлював наприкінці, завершуючи обговорення.

Однією з основних переваг суду присяжних є залучення більшої кількості осіб до здійснення правосуддя, які аналізують справу з різних точок зору, враховуючи власний життєвий досвід та індивідуальні особливості. Такий підхід забезпечує зіткнення різних позицій, у процесі якого нівелюється суб'єктивне та зберігається лише те, що витримує всебічне обговорення. Саме в такій дискусії мала формуватися істина. Голосування присяжних відбувалося відкрито й в усній формі.

Вердикт присяжних ухвалювався більшістю голосів, причому у випадку їх рівності перевага надавалася підсудному: для виправдувального рішення було достатньо шести голосів. Після ухвалення рішення присяжні поверталися до зали засідань, де старшина зачитував питання суду та відповіді

присяжних на них. Потім запитальний лист передавався для підпису голові суду, що завершувало виконання функцій присяжних у справі.

Якщо за вироком підсудний визнавався невинним, його негайно звільняли з-під варту та оголошували вільним. У разі визнання винуватості прокурор висловлював свої міркування щодо покарання, а суд ухвалював остаточний вирок [142, с. 49–50].

Рішення окружного суду, судової палати чи Сенату за участю присяжних вважалося остаточним і не підлягало оскарженню в апеляційному порядку. Водночас засуджені або прокурор мали право подати касаційну скаргу протягом двох тижнів із дня оголошення вироку. Така скарга розглядалася кримінально-касаційним департаментом Сенату лише у випадках виявлення порушень змісту закону або його неправильного тлумачення щодо злочину чи передбаченого покарання.

Зауважимо, що суд присяжних в Україні запроваджувався поетапно. Уперше його було застосовано у 1867 році в судах Харківського, Сумського та Ізюмського регіонів, які територіально розташовувалися ближче до центру імперії [142, с. 51]. Останніми цей інститут запрацював у 1880 році на Правобережній Україні, зокрема в Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому судах.

У період 1873–1878 років зафіксовано, що суд присяжних ухвалював виправдувальні вердикти у 64,3 % випадків. Така тенденція почала викликати занепокоєння серед урядовців і призвела до посилення тиску на цей інститут. Найбільше занепокоєння викликали справи, пов'язані зі службовими злочинами та правопорушеннями проти державного управління. Так, присяжні виправдовували 58 % осіб, обвинувачених у службових злочинах, тоді як коронні судді – лише 24,5 %. Однією з основних причин була складність і заплутаність таких справ, через що присяжним часто бракувало належного розуміння їхньої суті [93, с. 17–18].

Наслідком цих недоліків стало те, що вже в другій половині 1870-х років Міністерство юстиції почало збирати матеріали для законодавчих змін у

системі суду присяжних років [99, с. 500]. Це зрештою стало основою для реформування цього інституту в 1878–1889 роках. Другий етап реформування суду присяжних розпочався 9 травня 1878 року і тривав до 7 липня 1889 року, характеризуючись значним скороченням його компетенції [93, с. 17–18].

Отже, судові Статути 1864 р. закріплювали участь громадян у кримінальному судочинстві, залучаючи присяжних до оцінки доказів у межах процесу між обвинуваченням і захистом та до спільного ухвалення вердикту щодо наявності злочину, винуватості особи й можливості пом'якшення покарання. Водночас правова природа суду присяжних за Статутами 1864 р. сприяла реалізації його ключової місії – забезпечення суспільної довіри до судових рішень, що має вирішальне значення і для сучасної судової системи України.

3.3. Вимоги до персонального складу судових слідчих

Одним із ключових нововведень судової реформи 1864 р. став інститут судових слідчих. Реформатори прагнули, щоб судовий слідчий виступав представником судової влади, здійснюючи попереднє слідство. Такий підхід надавав досудовому провадженню більш демократичного характеру, що наближався до стандартів розвинених правових систем того часу і містив окремі риси сучасного судочинства.

Навіть сьогодні численні дослідники проводять паралелі між судовою реформою 1864 р. та сучасними реформами судової системи. Ці процеси об'єднує спільний ідейний принцип – модернізація законодавства та посилення принципу змагальності в кримінальному процесі [66, с. 54]. Ухвалення судових Статутів 1864 р. стало важливим етапом у трансформації системи юстиції. Зокрема, введення незалежного арбітра у вигляді судового слідчого мало на меті обмежити свавілля численних представників влади, які нерідко фактично підміняли собою судові органи. Завдяки цьому рішення

передбачалася можливість реального втілення принципу змагальності між учасниками кримінального процесу [27, с. 90].

В Указі Урядового Сенату зазначалося, що судові статuti повинні забезпечити суд швидкий, справедливий, милосердний і рівний для всіх підданих, а також піднести престиж судової влади, надати їй необхідної самостійності та зміцнити в суспільстві повагу до закону [119, с. 9]. Основними нормативними актами, які визначали діяльність судових слідчих, стали ЗСУ, СКС та відповідний Наказ про судових слідчих.

Ці документи встановлювали законодавчі засади, що визначали порядок призначення на посади судових слідчих, а також регулювали їхні права та обов'язки в кримінальному судочинстві. Варто наголосити, що з прийняттям відповідних нормативних актів законодавець суттєво звузив функціональні повноваження поліції, усунувши її від здійснення попереднього слідства. У результаті створення інституту судових слідчих роль поліції була обмежена проведенням дізнання, виконанням невідкладних слідчих дій та документуванням слідів злочинів [30, с. 18].

У наукових колах часто можна зустріти твердження, що на судових слідчих покладалися функції судді, адвоката і обвинувача, що нібито позбавляло їх об'єктивності та неупередженості. Однак таке твердження видається дискусійним, адже саме незалежність у прийнятті рішень, формуванні суджень та оцінці доказів сприяла виробленню максимально об'єктивних висновків у межах розслідування. Крім того, помилковим є твердження, що необхідність оформлення ухвал чи складання протоколів щодо кожної важливої слідчої дії перешкоджала роботі слідчого під час попереднього розслідування. Саме ці документи забезпечували контроль з боку суду та прокуратури за законністю рішень і висновків, зроблених у ході слідства. Відсутність таких документів унеможливила б виконання прокуратурою наглядових функцій, передбачених законодавством, зокрема статтею 281 Статуту кримінального судочинства, яка зобов'язувала

прокуратуру надавати вказівки щодо дослідження злочину та збирання доказів [146, ст. 281].

Кандидати на посаду судового слідчого проходили суворий відбір і повинні були відповідати низці вимог. Зокрема, вони мали бути підданими своєї держави, володіти дипломом про завершення вищого навчального закладу за юридичною спеціальністю або скласти відповідні іспити. В окремих випадках допускалися особи, які пропрацювали в судах не менше трьох років і довели свої знання у сфері юриспруденції. Також до числа судових слідчих могли входити присяжні повірені з не менш ніж десятирічним стажем роботи за фахом, які мали відповідні атестати чи свідоцтва від судових установ, що підтверджували їхню компетентність і професіоналізм.

За клопотанням прокурора або голови суду на посаду судового слідчого могли бути прийняті особи, які відповідали низці вимог. Зокрема, кандидати мали досягти двадцятип'ятирічного віку, мати щонайменше чотири роки досвіду в судовій практиці, а також володіти достатнім практичним досвідом у сфері досудового розслідування [119, с. 9].

Категорично заборонялося призначати на посаду судового слідчого таких осіб:

- тих, хто перебував під слідством за злочини або проступки, що передбачали позбавлення волі чи суворіші покарання;
- засуджених до позбавлення волі або більш суворих мір покарання;
- осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі чи суворішого заходу та були позбавлені станових прав;
- осіб, раніше звільнених із судової служби чи духовних установ через службові порушення або сумнівну поведінку;
- осіб, виключених із дворянських зібрань чи інших товариств за їхніми рішеннями;
- осіб, оголошених банкрутами через боргові зобов'язання або таких, що перебували під наглядом через марнотратство.

Для забезпечення прозорості та рівного доступу до посади судового слідчого для всіх кваліфікованих кандидатів було запроваджено публічний конкурс. Призначення здійснювалося виключно на конкурсній основі. Судова палата, в якій оголошувалася вакантна посада, публікувала офіційне повідомлення про конкурс. У ньому зазначалися всі вимоги до кандидатів, а також час і місце проведення випробувань [195, с. 110–111].

Комісію для оцінювання претендентів формували з голови окружного суду, двох суддів, прокурора і викладача права з університету чи гімназії відповідної губернії. Під час випробувань кандидатам ставили запитання з історії законодавства, чинного права в різних галузях, а також пропонували розв'язати практичні завдання. Від претендентів вимагалось не лише усно викладати свої думки, а й письмово формулювати аргументовані правові висновки та публічно захищати свої позиції під час дискусій із членами комісії.

На основі результатів випробувань комісія виставляла оцінки учасникам і визначала їхній рейтинг у загальному списку. Після цього список передавався міністру юстиції для затвердження кандидатури переможця конкурсу.

Водночас керівництво не було зобов'язане призначати на посаду когось із учасників конкурсу. Міністр юстиції, керуючись зібраними матеріалами про моральні якості кандидатів і характеристиками з попереднього місця роботи, міг віддати перевагу одному з них (навіть якщо той не посів перше місце в рейтингу) або ж не затвердити жодного, пояснивши причини відхилення пропозиції судової палати. У випадку, якщо випробування не відбулися, жоден кандидат їх не склав або міністр відмовився затвердити запропонованих осіб, йому надавався інший варіант – запропонувати імператору двох претендентів, яких він знав особисто.

Судові слідчі діяли при окружних судах і відповідали за певну територіальну ділянку. Їхня кількість визначалася штатним розписом відповідного суду, а кількість слідчих дільниць і межі їхньої території регулювалися спеціальними розпорядженнями. Основним завданням слідчого

було проведення попереднього розслідування злочинів і проступків, за які передбачалися кримінальні покарання у вигляді позбавлення волі чи інших суворих заходів [55, с. 41–42].

Підставою для початку розслідування вважалася наявність законної підстави та достатнього обґрунтування. Законні підстави визначалися у статті 297 цього ж Статуту і включали: заяви та скарги приватних осіб, повідомлення від поліції, адміністративних органів чи посадових осіб, добровільне зізнання, ініціювання справи прокурором або рішення судового слідчого, прийняте за власним розсудом. У разі початку самостійного розслідування слідчий був зобов'язаний повідомити прокурора про свої дії [146, ст. 297].

У разі виникнення вакантної посади судового слідчого проводилися загальні збори членів окружного суду. Спільно з прокурором на цих зборах обговорювалися кандидатури претендентів, які відповідали встановленим вимогам до цієї посади. Пропозиції щодо призначення осіб, які виявили бажання обійняти посаду судового слідчого, голова суду надсилав на розгляд міністру юстиції. Своєю чергою, Міністерство юстиції складало загальний список претендентів на вакантні посади з числа запропонованих головою суду кандидатів, а також інших осіб, які відповідали кваліфікаційним вимогам. У підсумку цей список передавався імператору для затвердження.

Призначення судового слідчого найвищим іменним указом надавало цій особі особливого статусу. Інші способи вирішення цього питання суперечили б суті та ролі судових слідчих як складової частини окружного суду. Водночас, як зазначалося вище, незалежність судового слідчого могла бути обмежена прокурором, вказівки якого підлягали обов'язковому виконанню. У протоколах такі вказівки належним чином фіксувалися.

Особа, яка отримувала призначення на посаду судового слідчого, зобов'язувалася з'явитися до місця своєї служби не пізніше ніж через місяць із моменту оголошення їй відповідного указу. Якщо ж місце призначення знаходилося на відстані понад 100 верст (106,7 км), строк прибуття продовжувався на один день за кожні додаткові 50 верст (53,35 км).

Права та обов'язки судового слідчого, а також порядок здійснення попереднього розслідування визначалися положеннями СКС.

У разі необхідності, за відсутності судового слідчого, який здійснював провадження у справах попереднього розслідування злочинів та правопорушень, з дозволу суду це завдання могло бути покладене на особу, що входила до складу судового відомства [195, с. 110–111]. На період виконання цих функцій вона наділялася всіма правами та обов'язками судового слідчого. Для ефективного виконання службових обов'язків судовим слідчим надавалися транспортні засоби, найчастіше у вигляді коня, та службове житло. У разі неможливості забезпечення житлом чи транспортом таким особам компенсували витрати на оренду житла або транспортні послуги.

Судовий слідчий отримував найнижчий серед членів окружного суду рівень заробітної плати, який становив 1500 крб. Проте ця сума значно перевищувала оплату праці представників поліцейських структур. Як член окружного суду він міг залучатися як головуючий або як першоприсутній у колегіальному розгляді кримінальних справ у разі неможливості призначити іншого члена судової установи з відповідного департаменту чи відділення суду. Водночас судовому слідчому заборонялося брати участь у розгляді справ, які він сам розслідував.

Судовий слідчий виступав як незалежна і незмінювана посадова особа, проте в окремих випадках за рішенням загальних зборів відділення окружного суду його могли переводити з однієї ділянки на іншу в межах тієї самої судової юрисдикції. Таке рішення ухвалювалося на підставі подання прокурора та могло бути зумовлене професійними якостями слідчого, наявністю неформальних зв'язків із мешканцями підконтрольної ділянки або іншими обставинами, що перешкоджали належному виконанню ним об'єктивних і неупереджених обов'язків. Ухвалення рішення щодо переміщення належало виключно до повноважень загальних зборів членів окружного суду, а обґрунтування відповідних пропозицій забезпечували голова суду та

прокурор. Рішення зборів могло бути оскаржене протягом двох тижнів із моменту його ухвалення.

У разі виявлення прокурором протиправних чи незаконних дій, вчинених слідчим, про це негайно повідомляли голову окружного суду або міністра юстиції через вищих прокурорів. Контроль за діяльністю слідчого покладался також на голову окружного суду, який був зобов'язаний усувати наслідки незаконних дій слідчого та притягати винну особу до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності. У разі порушення дисциплінарного провадження стосовно конкретного слідчого справу розглядала відповідна судова палата в межах юрисдикції окружного суду, де останній виконував свої повноваження. Розгляд таких справ ініціювався або безпосередньо судом за власним рішенням, або за поданням міністра юстиції. При цьому строк давності для порушення дисциплінарного провадження становив один рік.

Слідчий, обвинувачений у дисциплінарному порушенні, міг бути притягнутий до одного з таких видів покарання: застереження, зауваження, догана без занесення до послужного списку, утримання частини платні, арешт до семи днів або пониження на посаді. Рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності ухвалювала судова палата після проведення розслідування відповідного порушення. Звільнення судових слідчих зі служби здійснювалося указом імператора на підставі поданого прохання.

Окрім того, особи, які не прибули на службу у встановлений строк без належних причин, таких як хвороба чи стихійне лихо, розглядалися як такі, що не прийняли призначення на посаду. Такі випадки обговорювалися на загальних зборах членів суду, після чого ухвалювалося рішення про звільнення відповідної особи. До певного моменту строки призначення на посаду не були чітко регламентовані. Однак у зв'язку з обмеженою кількістю судових чиновників та необхідністю оперативного розгляду справ було запроваджено чіткі часові межі для зайняття посад.

Важливим інструментом впливу на чиновників стала система виплати заробітної плати, яка починала діяти лише з моменту фактичного вступу на

посаду, а не з моменту призначення. У випадку тривалої відсутності на службі через тяжку хворобу, якщо посадова особа не подавала прохання про звільнення, голова окружного суду був зобов'язаний нагадати їй про необхідність такого кроку. Якщо протягом двох тижнів після нагадування прохання не надходило, особу звільняли зі служби без її подання. Рішення про звільнення приймалося колегіально на зборах членів суду.

Таким чином, інститут судових слідчих, запроваджений у рамках судової реформи 1864 року, став одним із ключових нововведень, що суттєво трансформували систему правосуддя в тодішній імперії. Реформа була ініційована через нагальну потребу модернізувати судову сферу, зробити її прозорішою, доступнішою для громадян та ефективнішою у забезпеченні дотримання законів. Саме в цьому контексті виникла необхідність створення посади судового слідчого, основна функція якого полягала у веденні попереднього слідства, збиранні доказів та підготовці кримінальних справ до їх подальшого розгляду в суді [195, с. 110–111].

До запровадження цього інституту розслідування злочинів часто було незадовільним, нерідко мало хаотичний характер і відзначалося високим рівнем суб'єктивізму з боку уповноважених осіб. Судова реформа 1864 р. надала слідчим певний рівень незалежності від інших правових органів, що забезпечувало більшу об'єктивність та правову чистоту процесу. Завдяки нормативному регулюванню ролі судового слідчого вдалося сформувати професійну групу фахівців, які діяли відповідно до чітко визначених процедур розслідування.

Цей інститут став своєрідною ланкою між стадією попереднього розгляду справи та судовими засіданнями. Слідчі зобов'язані були неупереджено збирати докази, встановлювати істину й забезпечувати достатню доказову базу для ухвалення об'єктивного вироку. Їхня діяльність сприяла зменшенню кількості необґрунтованих обвинувачень і процесуальних помилок, які раніше нерідко виникали через недостатньо якісну підготовку справ до судового розгляду [195, с. 110–111].

Таким чином, інститут судових слідчих за реформою 1864 р. став одним із фундаментальних кроків у напрямі забезпечення верховенства права та правової рівності всіх громадян перед судом. Ця інституційна новація зробила вагомий внесок у формування прозорішої судової системи, яка відповідала вимогам часу й слугувала ефективним інструментом правосуддя.

3.4. Кваліфікаційні вимоги до органів прокуратури

Під час розробки судової реформи було порушено питання про реорганізацію прокуратури. Ініціатори реформи прагнули суттєво розширити її функції, орієнтуючись на досвід тогочасних західноєвропейських країн. Основними завданнями прокуратури визначалися забезпечення правильного застосування законів, вжиття заходів для усунення порушень законодавства, захист державної скарбниці та майна, а також представництво інтересів осіб, які не могли самотійно захистити свої права й потребували підтримки державної влади.

Прокуратура мала виступати від імені держави у кримінальному переслідуванні, ініціювати розслідування злочинів і підтримувати обвинувачення в судових процесах [20]. Для виконання таких обов'язків було визначено низку важливих умов: 1) спрощення процесу збирання доказів і забезпечення доступу прокурорів до будь-якої справи в установах, організаціях та закладах; 2) підпорядкування правоохоронних органів прокуратурі з метою ефективного здійснення дізнання та розшукової діяльності.

З огляду на складність і багатогранність завдань прокуратури було вирішено не обмежуватися призначенням одного прокурора до кожної судової установи. Кожному прокуророві призначали помічників для належного виконання його обов'язків [59, с. 13–14].

Судові статuti чітко визначили основні функції прокурорів: 1) нагляд за правильним і однаковим застосуванням законів; 2) контроль за

функціонуванням судових установ; 3) підготовка попередніх висновків у судових справах у межах цивільного та кримінального процесів.

Відповідно до Судових статутів 1864 р. прокуратуру було створено в усіх ланках загальних судів – в окружних судах і судових палатах. Її місія полягала в охороні законності, участі в судових засіданнях, нагляді за судами, розслідуваннями та місцями тримання під вартою. Діяльність прокурорів докладно регулювалася третьою частиною Статуту кримінального судочинства [164, с. 459].

Генерал-прокурор, який одночасно виконував функції міністра юстиції, очолював прокуратуру імперії [162, с. 117]. Для виконання завдань прокуратури в Загальних зборах Касаційних департаментів Сенату було створено посаду особливого обер-прокурора. Крім того, при цих департаментах запроваджувалися посади обер-прокурорів та їхніх помічників.

У кожному окружному суді та судовій палаті також були утворені посади прокурорів і їхніх помічників, що детально регламентувалося відповідними статтями СКС, затвердженого в ході реформи 1864 р. [59, с. 14–15].

Підпорядкування прокурорів та їхніх помічників було чітко регламентоване. Товариші прокурорів і обер-прокурорів діяли під керівництвом тих прокурорів, при яких проходили службу. Прокурори окружних судів були підзвітні прокурорам судових палат, які, як і обер-прокурори, безпосередньо підпорядковувалися міністру юстиції відповідно [146, ст. 129].

Кожний прокурор мав право замінити свого товариша, особисто взявши справу до свого провадження і на власну відповідальність. Прокурори судових палат могли на власний розсуд або за розпорядженням міністра юстиції передати виконання своїх функцій своїм товаришам, наділяючи їх тими самими обов'язками, що й інших прокурорських працівників. У разі хвороби або відсутності обер-прокурора, прокурора судової палати чи окружного суду

їхні службові обов'язки тимчасово виконували товариші зазначених посадових осіб [146, ст. 131–132].

При кожному обер-прокурорі та прокуророві працювали секретарі, утримання яких фінансувалося з державного бюджету згідно зі штатним розписом (стаття 134 СКС). У 1872 році система була організована таким чином: касаційні департаменти Сенату мали 12 обер-прокурорів, судові палати – 13 прокурорів і 50 помічників, а в окружних судах функціонували 103 прокурори та 655 товаришів. Цю систему доповнювали 1457 судових слідчих, за діяльністю яких прокурори здійснювали нагляд і надавали вказівки щодо проведення попереднього слідства в межах СКС [146, ст. 134].

Усі працівники судово-прокурорської системи належали до державної служби й мали чітко визначені права та обов'язки [57; 183, с. 25–26]. Законодавство регулювало умови вступу на державну службу, які були викладені в третьому томі Зводу законів Російської імперії.

Основною вимогою для вступу на державну службу було підданство Російської імперії. Вимоги до освітнього рівня службовців були мінімальними: необхідно було вміти читати, писати та володіти базовими знаннями граматики й арифметики. Водночас наявність диплома про освіту полегшувала отримання чинів і сприяла кар'єрному зростанню порівняно з тими, хто не мав відповідних документів [22, с. 9].

Наукові ступені доктора і магістра надавали можливість обіймати посади п'ятого класу (статського радника) за скороченою процедурою, минаючи проходження нижчих службових щаблів. Ще однією обов'язковою умовою для вступу на державну службу був мінімальний вік – 16 років. Державна служба була закрита для осіб без належної освіти, а також для тих, хто був виключений із духовенства через порушення, і для молоді віком від 10 до 18 років, яка навчалася за межами країни.

На судово-прокурорські посади не могли претендувати:

- особи, які перебували під слідством за злочини чи проступки, мали судимість із покаранням у вигляді ув'язнення або зазнали суворішого покарання;
- особи, звільнені зі служби за рішенням суду або виключені з духовного сану через правопорушення;
- боржники, визнані неплатоспроможними;
- особи, які перебували під опікою через марнотратство.

Для вступу на державну службу необхідно було подати відповідне прохання на ім'я керівника установи, яку обирав кандидат. Призначення на посади перших чотирьох класів та окремі посади п'ятого класу здійснювалося з дозволу монарха. На посади п'ятого та шостого класів призначали міністри, а на нижчі посади в центральних установах – директори департаментів. У місцевих структурах ці питання вирішувало губернське керівництво.

Щодо прокурорських посад, то їх могли обіймати лише особи з вищою юридичною освітою та значним досвідом судової діяльності: для посади товариша прокурора окружного суду вимагалось щонайменше чотири роки стажу; для прокурора окружного суду та товариша прокурора судової палати – шість років; для прокурора судової палати й товариша обер-прокурора – вісім років; для обер-прокурора – дванадцять років. До цього стажу також зараховувалася адвокатська діяльність на посаді присяжного повіреного. На посади обер-секретарів, їхніх помічників, а також секретарів та їхніх помічників могли бути призначені особи, які закінчили вищі юридичні навчальні заклади або склали відповідні іспити з юридичних дисциплін [202, с. 38].

Судовими статутами було чітко регламентовано процедуру призначення на судово-прокурорські посади. Так, обер-прокурори касаційних департаментів Сенату та прокурори судових палат отримували свої призначення імператорським указом. Аналогічний порядок застосовувався і до обер-прокурора Загальних зборів касаційних департаментів Сенату. Товариші обер-прокурорів, прокурорів судових палат, а також прокурори окружних судів

призначалися імператором за поданням міністра юстиції. Щодо товаришів прокурорів окружних судів, то їх призначав міністр юстиції на підставі рекомендацій прокурора судової палати. Секретарі при обер-прокурорах і прокурорах призначалися безпосередньо тими прокурорами, у підпорядкуванні яких вони перебували.

Роль міністра юстиції та прокурорів у процесі комплектування кадрів судової та прокурорської системи була надзвичайно вагомою. За поданням міністра юстиції через царські укази визначалися особи на посади голів, їхніх помічників та членів окружних судів, включаючи судових слідчих, старших нотаріусів, старших голів, голів департаментів і членів судових палат. Обер-секретарі касаційних департаментів Сенату затверджувалися міністром юстиції відповідно до подань обер-прокурорів, тоді як помічники обер-секретарів та інші канцелярські працівники призначалися самими обер-прокурорами.

Судовими статутами також передбачалися певні обмеження для працівників прокуратури. Їм категорично заборонялося брати участь у придбанні майна, продаж якого належав до їхніх службових обов'язків, а також укладати контракти чи здійснювати матеріальні поставки як за рахунок власних ресурсів, так і за рахунок активів своїх дружин у регіонах проходження служби. Особи перших трьох класів, а також ті, що входили до особливих списків, не мали права брати участь у створенні або управлінні окремими комерційними чи промисловими підприємствами.

Ці обмеження охоплювали такі сфери: по-перше, залізничні, пароплавні, страхові та інші пайові товариства і компанії, за винятком тих, діяльність яких зосереджувалася виключно на обробці сільськогосподарської продукції на власних земельних ділянках; по-друге, приватні кредитні установи, якщо вони не були пов'язані з благодійною діяльністю, сільськими кредитно-ощадними товариствами чи кредитними касами, призначеними для урядовців.

Усі інші посадові особи, які бажали працювати у зазначених товариствах, мали отримати відповідний дозвіл від свого керівництва. Порушники цих правил були зобов'язані подати у відставку протягом трьох місяців; у протилежному разі їх звільняли за рішенням начальства. Також службовцям без відповідного дозволу заборонялося публікувати свої праці, якщо вони містили відомості про внутрішні чи зовнішні справи імперії.

Державні службовці, зокрема прокурори та слідчі, користувалися визначеними соціальними й правовими гарантіями. Основною соціальною гарантією було матеріальне забезпечення, яке складалося з трьох компонентів: посадового окладу, станових грошей і квартирної допомоги. Варто зауважити, що у випадках сумісництва посад чиновники отримували квартирну допомогу лише за однією з них.

Однією з ключових соціальних гарантій була пенсія. Вона виплачувалася в повному обсязі після 35 років сумлінної служби. За менший строк пенсію могли призначити лише у разі виходу у відставку за станом здоров'я або внаслідок невиліковної хвороби. Водночас сім'я службовця також мала право на пенсійне забезпечення: вдова отримувала половину пенсії чоловіка, а діти – чверть. Однак загальна сума виплат на сім'ю не могла перевищувати ту, на яку мав право сам службовець.

Чиновників, які сумлінно й відповідально виконували свої обов'язки, заохочували підвищенням на посаді та нагородами. Серед засобів заохочення виокремлювалися іменні відзнаки та просування в класних чинах.

Відповідно до «Табеля про ранги» існувало 12 класів чиновницьких чинів. Градація виглядала так: дійсний таємний радник першого класу, дійсний таємний радник другого класу, таємний радник, дійсний статський радник, статський радник, колезький радник, надвірний радник, колезький асесор, титулярний радник, колезький секретар, губернський секретар і колезький реєстратор. Відповідно до загальних правил, чин 12-го класу можна було отримати лише після певного періоду перебування у званні канцелярського службовця.

Особи, які не завершили навчання в повітовому училищі, зобов'язані були скласти спеціальний іспит. Ті, хто здобув освіту у вищих навчальних закладах, одразу отримували відповідні чини – 11-й, 10-й, 9-й або 8-й клас залежно від типу закладу, в якому вони навчалися. Подальше підвищення в класних чинах залежало від займаної посади. Присвоєння чинів вище 5-го класу здійснювалося виключно за видатні службові заслуги. Законодавство передбачало дисциплінарну відповідальність для державних службовців у разі неналежного виконання ними своїх обов'язків. До заходів дисциплінарного впливу належали: попередження, зауваження, догана без запису до послужного списку, утримання із заробітної плати, арешт на строк не більше семи діб, переведення на нижчу посаду.

Судові статuti регламентували також обов'язки працівників судової та прокурорської сфер. До їхніх обов'язків належали сумлінне виконання посадових завдань, вірність монарху та підпорядкування керівництву, а також збереження авторитету урядового органу як у професійній діяльності, так і в приватному житті [55, с. 40].

Поняття вірності монарху передбачало захист його влади і прав, а також збереження державної таємниці, довіреної службовцю. У цьому контексті судово-прокурорські працівники, як і решта державних службовців, були зобов'язані проживати за місцем служби. Для звільнення у відставку необхідна була згода керівництва. Особи, призначені на посади імператором, могли бути звільнені лише за його згодою.

Реорганізація прокуратури, здійснена в межах судової реформи 1864 року, мала ключове значення для запровадження нових принципів судочинства. Унаслідок реформи прокуратура була позбавлена функцій загального нагляду і зосередила свою діяльність виключно на судовій сфері. Якщо до реформи прокурор символізував «око держави», то після її проведення його основними завданнями стали контроль за процесами дізнання і слідства, а також підтримання державного обвинувачення в суді. Нова структура прокуратури почала формуватися при судах.

Згідно з положеннями Судових статутів, запроваджувалися посади прокурора судової палати та його заступників. Прокурорський нагляд здійснювався під безпосереднім контролем міністра юстиції, який водночас виконував функції генерал-прокурора [162, с. 117]. Обер-прокурори Сенату та прокурори судових палат підпорядковувалися генерал-прокурору, тоді як прокурори окружних судів діяли під керівництвом прокуратури судових палат. Кількість заступників прокурора та розподіл їхніх обов'язків залежали від специфіки конкретного судового округу. У результаті судової реформи прокурори опинилися в тіснішій залежності від уряду. Через їхнє пряме підпорядкування міністру юстиції на них не поширювався принцип незмінюваності, характерний для інших посадових осіб судової системи.

Розглядаючи завдання органів прокуратури, визначені законодавством 60–80-х років XIX століття, необхідно звернути увагу на особливості офіційного терміна «прокурорський нагляд». Цей термін виник з огляду на історичні особливості формування російської правової традиції. У пореформений період його зміст перестав повністю відображати сутність інституту прокуратури, оскільки її функції більше не обмежувалися виключно наглядовими повноваженнями. Як випливає з пояснень до Установи судових установ, термін «нагляд» уже не використовувався в широкому значенні як форма загального спостереження. Натомість він трактувався як обов'язок прокурорів забезпечувати дотримання законів, оперативно виявляти порушення та вживати відповідних заходів для їх усунення [164, с. 460]. Таким чином, до змісту наглядової діяльності включалися не лише підтримання законності, а й кримінальне переслідування, подання висновків у цивільних справах та інші дії прокурора, спрямовані на відновлення правопорядку.

Практика функціонування прокуратури у другій половині XIX століття засвідчує, що цей державний інститут у Російській імперії, зокрема на території українських губерній, мав дві основні функції: обвинувальну та наглядову. Прокуратура виконувала подвійне завдання: по-перше, забезпечувала викриття злочинця та притягнення його до відповідальності, а

по-друге, стежила за дотриманням законів у межах визначеної компетенції. Крім того, важливим аспектом її діяльності було представництво державних і казенних інтересів у спеціально визначених випадках. Роль окремих функцій могла змінюватися залежно від конкретних умов, однак загалом ці функції залишалися взаємопов'язаними й пронизували всю систему прокурорської діяльності.

У підсумку реорганізація прокуратури сприяла формуванню системного підходу до виконання завдань цього державного інституту. Діяльність прокуратури ґрунтувалася на нормах законодавства та підзаконних актів і реалізовувалася через відповідні форми діяльності, специфічні для цієї установи [15, с. 166].

Прокурорська діяльність за змістом поділялася на дві основні галузі, які різнилися за своєю значущістю та масштабом. Перша, основна, була пов'язана із судовими справами, що, своєю чергою, поділялися на три напрями: кримінальні, цивільні справи та справи щодо судового нагляду й управління. Друга, менш значуща, охоплювала виняткові випадки, передбачені законодавством, і стосувалася окремих адміністративних питань.

У межах кримінальних та цивільних справ прокуратура займалася викриттям і притягненням обвинувачених до суду за публічні або публічно-приватні злочини, що належали до компетенції загальних судів. Це включало і забезпечення виконання вироків суду. Крім того, прокурори здійснювали контроль за дотриманням законності під час судового процесу шляхом застосування закріплених законодавством заходів, а також надавали попередні висновки у відповідних справах. Водночас вони відповідали за охорону правопорядку та юридичної обґрунтованості й частково забезпечували захист інтересів публічного переслідування у мирових судах, зокрема на рівні з'їздів мирових суддів. На прокуратуру також покладался обов'язок контролювати дотримання законності при позбавленні волі чи триманні під вартою.

У сфері судового нагляду та управління судовою діяльністю органи прокуратури виконували низку обов'язків. До них належали ініціювання

заходів з усунення виявлених недоліків у діяльності судів і працівників судового відомства, а також участь у їх розгляді. Крім того, прокуратура вносила пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у випадках виявлення законодавчих прогалин у практичній діяльності. До її компетенції також належало виконання доручень Міністерства юстиції та надання йому необхідної інформації з питань управління судовою системою.

В адміністративній площині прокурори виконували передбачені законом завдання, зокрема пов'язані з інспектуванням місць тримання під вартою та контролем за умовами утримання осіб, позбавлених волі. Представники прокуратури також брали участь у діяльності різних адміністративних органів, комісій і комітетів, здійснюючи таким чином свої супутні функції [164, с. 460].

У процесі своєї діяльності органи прокуратури постійно стикалися зі значними практичними труднощами, серед яких ключовими були обмежена чисельність працівників та надмірно широкий спектр їхніх обов'язків. Так, у межах українських губерній Російської імперії на один судовий округ у середньому припадало лише 122 працівники прокуратури, тобто одна особа на 40 тисяч квадратних верст і 130 тисяч жителів. За таких умов середня кількість кримінальних справ, що надходили в кожному судовому окрузі та вирішувалися за участю прокуратури, сягала приблизно 400–500 на рік. Унаслідок такого навантаження прокурори, відповідальні за ці великі території, часто перебували у стані постійної втоми та працювали в умовах браку навіть елементарних побутових зручностей. Така ситуація призводила до того, що виконання більшості передбачених законом обов'язків ставало суто номінальним або обмежувалося лише найбільш значущими справами, розгляд яких міг тривати значний час.

У світлі затяжного характеру реформування судової системи виникла необхідність розробити порядок поетапного впровадження змін. Це супроводжувалося ухваленням перехідних законодавчих актів, так званих «полегшувальних правил», які тимчасово регулювали функціонування старих

судових установ. У ході підготовчої роботи Олександр II затвердив два нормативні акти, спрямовані на внесення істотних змін до компетенції органів прокуратури. Перший із них – «Думка Державної ради щодо зміни та доповнення Зводу законів про судочинство та діловодство в нинішніх судових місцях», більш відомий як «Полегшувальні правила» від 11 жовтня 1865 року. Цей акт запроваджував норми, спрямовані на підвищення відкритості, усності та зрозумілості судового процесу, одночасно пропонуючи більш ефективні гарантії його оперативності й об'єктивності.

Найбільш значущим нововведенням у сфері діяльності прокуратури слід вважати положення, які передбачали передачу функцій дізнання від поліції до слідчих у випадках, коли поліція не визнавала певні події злочинними, а прокурори чи стряпчі не погоджувалися із закриттям такої справи [34, с. 6–7]. Крім того, важливою новацією стало право прокурорів та стряпчих оскаржувати вироки шляхом безпосереднього подання протестів із нижчих інстанцій до вищих.

Значення прокуратури для функціонування правових інститутів в українських губерніях Російської імперії суттєво зросло після затвердження імператором 7 березня 1866 року документа під назвою «Думка Державної ради щодо деяких змін та доповнень у законах про обов'язки осіб прокурорського відомства». Цей нормативний акт істотно змінив функції прокуратури, вилучивши з її компетенції окремі попередні завдання, а також визначив основні напрями й етапи трансформації органів прокуратури в контексті поступового впровадження Судових статутів 1864 року. Варто зазначити, що окремі положення цього закону стосувалися як представників дореформеної прокуратури – губернських прокурорів та стряпчих, так і службовців новоутвореної прокуратури, яка функціонувала відповідно до нової правової бази.

Подальшого розвитку діяльність прокуратури набула після ухвалення низки додаткових актів. Так, 15 березня 1866 року, паралельно з відкриттям перших судів, створених відповідно до Судових статутів 1864 року, були

затверджені «Правила внутрішнього розпорядку в судових установах», а 4 липня того ж року – закон «Про місця ув'язнення тих, хто підданий арешту за вироками мирових суддів». Ці документи мали безпосередній вплив на діяльність прокуратури, зобов'язуючи судові установи й посадових осіб повідомляти прокурорських чиновників про стан кримінальних справ, у яких строк утримання заарештованих перевищував чотири місяці. Крім того, передбачалося надання пояснень щодо причин невирішеності таких справ.

Прийняття закону від 7 березня 1866 року стало кроком до значного розширення функцій прокуратури. Згідно з його нормами, прокуратура не лише здійснювала контроль за дотриманням правил утримання заарештованих під вартою та забезпеченням їхніх законних потреб і запитів, а й отримала завдання брати участь в управлінні тюремними закладами. Питання ефективності прокурорського нагляду за пенітенціарними установами у другій половині XIX століття отримало загальноімперське визнання у зв'язку з одним інцидентом, що стався в одній із губерній. Начальник варти місцевої тюрми, посилаючись на інструкцію, заборонив прокурору окружного суду доступ до приміщення в'язниці без спеціального дозволу. Імператор Олександр II відреагував на цей випадок після доповіді міністра юстиції від 3 лютого 1872 року, наголосивши, що прокурор має необмежене право входити до всіх місць позбавлення волі цивільного відомства без потреби в додаткових дозволах. Більше того, монарх особисто переконався у важливості регулярного нагляду прокурорських осіб під час власних відвідувань тюремних установ. Це рішення було юридично закріплене в указі Сенату від 21 березня 1872 року.

Прямі настанови для прокурорів щодо їхньої діяльності за різних обставин були детально викладені в численних секретних циркулярах, які видавав міністр юстиції. Наприклад, у циркулярі генерал-прокурора від 29 грудня 1905 року, адресованому прокурорам судових палат, висловлювалося помітне невдоволення надмірною поблажливістю у ставленні до обвинувачених, яких притягували до суду за участь у товариствах із політичною метою, що вважалася шкідливою. У документі наголошувалося на

необхідності виявляти максимальну рішучість під час переслідування таких осіб. Більше того, генерал-прокурор закликав застосовувати до підозрюваних найсуворіші заходи для запобігання ухиленню від слідства та суду.

Окрім циркулярів, керівними документами в практиці прокурорської діяльності виступали також інструкції. Такі документи зазвичай видавали прокурори судових палат для своїх підлеглих і поліцейських чиновників. Через інструкції регулювалися як права й обов'язки прокуратури, так і порядок проведення поліцією розслідувань і дізнань. Зазначені інструкції створювалися з урахуванням місцевих умов і відображали особисті погляди їхніх авторів.

Водночас слід зазначити, що в той період не існувало єдиної загальної інструкції, яка б комплексно визначала засади повсякденної діяльності прокурорських служб на місцях. Регулювання їхньої роботи обмежувалося переважно спеціальними вказівками Сенату або генерал-прокурора для окремих випадків і ситуацій.

Під час проведення реформ у губерніях України царський уряд, спираючись на органи прокуратури та Міністерство юстиції, прагнув забезпечити контроль над державним і суспільним порядком, пригнічуючи національно-визвольний рух. У процесі судової реформи одночасно видавалися численні закони, які або обмежували, або повністю скасовували окремі положення нововведень. Наприклад, у 1870 році Міністерство юстиції розробило «Тимчасові правила про устрій мирових судових установ у губерніях: Ковенській, Гродненській, Київській, Волинській, Подільській, Вітебській і Могильовській».

Після схвалення Державною радою і затвердження імператором Олександром II у 1871 році ці правила набули сили закону. На їхній основі у 1872 році в західних губерніях імперії було запроваджено мирові суди. Однак по суті це вже були контрреформи. На відміну від первинних реформ, такі зміни впроваджувалися без зволікань [191, с. 121–122].

Перекручення положень Судових статутів виявилось, зокрема, в тому, що мирові суди Правобережної України – у Київській, Волинській і Подільській губерніях – не обиралися громадянами, а призначалися генерал-губернатором. Це означало, що запроваджені тут мирові суди функціонували не згідно із Судовими статутами, а відповідно до спеціального закону, який порушував їхню букву й дух. Як за своєю структурою, так і за характером діяльності ці суди не були «швидкими, справедливими і рівними для всіх підданих», усупереч проголошеному Олександром II в указі Сенатові від 20 листопада 1864 року.

У післяреформений період Міністерство юстиції внесло до судової системи понад 700 змін і поправок. Відповідно до «Тимчасових правил», складання списків кандидатів на посаду мирового судді здійснювали тимчасові повітові комісії. Згодом їх затверджував губернатор і передавав на розгляд міністру юстиції, який мав право призначати суддів на власний розсуд як із числа запропонованих осіб, так і з інших кандидатів, вигідних уряду. Такий механізм добору суддів грубо суперечив порядку, встановленому Судовими статутами, і порушував принцип виборності мирових суддів.

Судова контрреформа суттєво вплинула на норми Судових статутів, ухвалених 20 листопада 1864 року, які регламентували порядок розгляду державних злочинів [164, с. 460]. Згідно з положеннями статутів, державні злочини підлягали розгляду: 1) судовими палатами, якщо злочин було вчинено однією або кількома особами; 2) Верховним кримінальним судом у випадках злочинів, що охоплювали кілька регіонів держави. Для кожного розгляду справи такого характеру імператор видавав окремий указ. У судових палатах справи розглядалися без участі присяжних засідателів; їхню роль виконували станові представники – губерньський і повітовий предводителя дворянства, міський голова та волосний старшина. Такий підхід значно відходив від принципів Судових статутів, адже ці представники не обиралися, а призначалися і часто були чиновниками на державній службі [198, с. 42].

Циркуляр міністра внутрішніх справ від 12 січня 1880 року «Про вжиття заходів для збереження таємниці під час дій щодо політичних справ» зобов'язував вести попереднє слідство під грифом «Особливо секретно». Подальший циркуляр генерал-прокурора імперії від 9 січня 1899 року поширив аналогічний порядок наглядових дій також на прокурорів та їхніх помічників.

Ведення судового переслідування у справах про державні злочини покладалося на прокурорів судових палат [55, с. 40]. Саме судове слідство доручалося одному з членів судової палати в присутності прокурора або його товариша. Після завершення слідства обвинувальний висновок, складений прокурором, подавався до цивільного департаменту палати, який ухвалював рішення про передання справи до суду або її закриття. Однак департамент не мав права самостійно припинити кримінальне переслідування – таке рішення передавалося для остаточного затвердження до цивільного касаційного департаменту Сенату. Останній залучав до вирішення справи високопосадовців, зокрема начальника III відділу, міністра внутрішніх справ або міністра закордонних справ.

Верховний кримінальний суд щоразу формувався за особливим указом імператора. До його складу входили голова, який зазвичай обіймав посаду голови Державної ради, та члени, що представляли департаменти Державної ради і Сенату. Справи у Верховному кримінальному суді вели сенатори касаційних департаментів, а функції прокурора виконував міністр юстиції. Рішення цього суду були остаточними, а підсудні мали лише можливість подати прохання про помилування безпосередньо до царя.

Після низки політичних процесів, у яких вироки часто були на користь обвинувачених, царський уряд переглянув норми Судових статутів і видав низку нових нормативних актів для посилення контролю над процесами у справах державної ваги.

3.5. Кадрове наповнення адвокатури

ЗСУ уперше забезпечило інституціоналізацію адвокатури як професійної, незалежної та самоврядної організації. У процесі впровадження цього інституту в судову систему розробники судових статутів виявили значну повагу до ролі адвокатури, закріпивши в її основі такі фундаментальні принципи, як колегіальність, незалежність і самоврядування.

Проте в суспільстві та серед урядовців були поширені побоювання щодо недостатньої кількості кваліфікованих юристів, спроможних відповідати високим вимогам для вступу до стану присяжних повірених, окресленим у статутах. Незважаючи на це, ще під час обговорення основних положень судової реформи Державна рада дійшла згоди щодо необхідності підготовки фахових адвокатів до запровадження нових норм у сфері цивільного та кримінального судочинства. На виконання указу імператора було створено спеціальну комісію, завданням якої стало завершення реформування судової системи та розроблення механізму імплементації положень судових статутів, ухвалених 20 листопада 1864 року [91, с. 14].

Одним із ключових елементів реформи було закріплення процедури затвердження адвокатів радою присяжних повірених. Однак такі ради на момент запровадження нових судових органів ще не були сформовані. Для забезпечення цього процесу комісією було ініційовано створення спеціальних губернських комітетів. Ці комітети мали здійснювати розгляд заяв про прийняття до стану присяжних повірених та надавати рекомендації щодо їх затвердження Міністерством юстиції [130, с. 96–97]. Варто зазначити, що, хоча формування стану присяжних повірених було визнано одним із пріоритетних кроків реформи, відповідний комітет почав функціонувати лише у березні 1866 року.

Кандидати, яким було відмовлено в затвердженні як присяжних повірених, мали можливість оскаржити це рішення, подавши відповідну апеляцію міністру юстиції. У таких випадках міністр передавав справу на

розгляд Першого департаменту Урядового Сенату. Крім того, передбачався механізм оскарження до найвищої судової інстанції імперії – Урядового Сенату, рішення якого мали остаточний та обов’язковий характер.

19 жовтня 1865 року було офіційно затверджено Положення про впровадження судових статутів – ключовий документ, що визначав порядок реалізації судової реформи. У розділі V цього акта, який складався із семи статей, було викладено початкові положення про створення стану присяжних повірених. Тут також встановлювалися спрощені умови для вступу до професії присяжного повіреного [88, с. 129].

Інститут присяжних повірених був задуманий як особлива самоврядна структура. Попри те, що вона залишалася підконтрольною коронній судовій владі, її члени не входили до складу судової системи. Уперше в історії сформувалася корпорація присяжних повірених, без якої неможливо було організувати змагальний процес у цивільному чи кримінальному судочинстві. Основною метою діяльності цього інституту стало забезпечення всебічного захисту обвинувачених у суді та сприяння встановленню істини [163, с. 51–52]. Автори судових статутів наголошували, що присутність присяжних повірених у судових процесах не була обов’язковою, але була надзвичайно корисною і часто необхідною. Їхня діяльність сприяла уникненню необґрунтованих позовів, пришвидшенню розгляду справ і забезпечувала ефективність виконання судових рішень [130, с. 96–97].

Адвокати того часу здебільшого були високопрофесійними фахівцями, здатними підтримувати престиж своєї професії. Хоча запровадження адвокатури викликало побоювання через її новаторський характер, судова влада була зацікавлена в тому, щоб учасники судових процесів мали чітке уявлення про свої права та обов’язки. Адвокатура виконувала тут ключову функцію, сприяючи не лише захисту прав окремих громадян, а й забезпеченню справедливого здійснення правосуддя загалом [91, с. 14].

Об’єктивна необхідність ефективної адвокатури пояснює, чому розвиток цього інституту перебував у центрі уваги державної політики. Це

також відображалось у підході до формування Статутів від 20 листопада 1864 року, в яких значну увагу було приділено регулюванню діяльності адвокатури та забезпеченню її належного функціонування як важливого елемента судової системи держави.

Під час запровадження інституту адвокатури у вигляді присяжних повірених розробники судових статутів 1864 р. наголошували, що якби законодавство було настільки чітким і деталізованим, аби кожен громадянин міг самостійно його тлумачити та застосовувати на практиці, а всі можливі юридичні питання піддавалися б вичерпному нормативному регулюванню, то потреба в існуванні присяжних повірених була б сумнівною. Проте досягти такої досконалості в правовій системі неможливо, що й зумовило необхідність створення професійного прошарку повірених як основи системи правового захисту.

Ці засади було відображено в Статуті кримінального судочинства, ухваленому 20 листопада 1864 року, із подальшими змінами відповідно до Закону від 25 травня 1874 року. Згідно з цими правовими нормами, право представляти інтереси сторін у судових процесах надавалося присяжним і приватним повіреним, а також помічникам присяжних повірених. Водночас помічники отримували право виступати захисниками за умови наявності вищої юридичної освіти або за рішенням суду після підтвердження їхньої спроможності виконувати відповідні обов'язки [79, с. 54].

Приватні повірені, які мали відповідне свідоцтво, видане мировими або повітовими з'їздами, могли здійснювати представництво сторін у справах, що були предметом розгляду мирових суддів, міських суддів, земських начальників і губернських установ у межах відповідної територіальної юрисдикції з'їзду. Водночас приватні повірені не були організаційно об'єднані в асоціації та не мали обов'язку приймати справи за призначенням суду.

Присяжні повірені також мали право вести цивільні справи за домовленістю з клієнтами. Для цього укладалася довіреність, яка чітко визначала обсяг їхніх повноважень та обов'язків. У певних випадках така

домовленість оформлювалася усно через заяви довірителя та повіреного, що фіксувалися в судовому журналі. Відповідно до статті 250 СЦС, усі дії повіреного повинні були відповідати межам, зазначеним у довіреності. Якщо повірений виходив за межі своїх повноважень, клієнт мав право відмовитися визнавати вчинені від його імені дії. Жодні зобов'язання, укладені поза межами повноважень, визначених довіреністю, не могли бути примусово покладені на клієнта [98, с. 91–92].

Відповідно до положень статті 254 Статуту цивільного судочинства, у випадках, коли присяжний повірений, обраний клієнтом, відмовлявся від участі у справі, голові суду надавалося право призначити іншого повіреного для її ведення. Крім того, ради присяжних повірених мали додаткові функції щодо забезпечення правової підтримки малозабезпечених осіб та тих, хто офіційно звернувся з проханням про призначення представника, спираючись на пункти 4 і 5 статті 367 Уложення про судоустрій і судочинство. Варто зазначити, що сучасний Цивільний процесуальний кодекс України також підтверджує легітимність представництва на підставі довіреності, забезпечуючи правову спадкоємність із процедурою, встановленою ще в Статуті цивільного судочинства 1864 року.

Як зазначає з цього приводу І. Корнієнко, у Статуті передбачалась специфіка статусу приватних повірених, яким дозволялось представляти інтереси сторін лише в межах судів, де їм було видане відповідне свідоцтво [64, с. 9]. Винятки з цього правила охоплювали два основні випадки. По-перше, якщо приватний повірений отримував свідоцтво від мирового або повітового з'їзду, він набував право здійснювати представництво у мирових судах, судах земських начальників, міських судах та губернських установах у межах відповідного округу. По-друге, коли справа розглядалася в касаційних департаментах Сенату, дія свідоцтва поширювалася й на цей рівень юрисдикції. Важливо додати, що згодом Сенат ухвалив рішення дозволити приватним повіреним представляти інтереси сторін у касаційних справах

навіть за умови, що вони раніше не брали участі в розгляді цих справ у судах нижчих інстанцій [88, с. 132].

У межах цього наукового дослідження важливо звернути увагу на аспекти, пов'язані з оплатою праці адвокатів. Діяльність присяжних повірених регулювалася положеннями ЗСУ, яке врегульовувало питання оплати їхніх послуг. Розмір гонорару визначався за домовленістю між адвокатом і довірителем, що обов'язково мала бути оформлена у письмовій формі. Така угода, по суті, виступала раннім прототипом сучасного договору про надання правової допомоги. У випадках відсутності письмової домовленості всі сумніви щодо умов такого договору вирішувалися судом на користь довірителя [48, с. 410].

Законодавство того періоду передбачало також механізми забезпечення оплати послуг адвоката. У разі невиконання довірителем своїх фінансових зобов'язань адвокат мав право звернутися до суду для стягнення належного гонорару як на підставі письмового договору, так і відповідно до встановленої такси. Водночас перед ініціюванням судового процесу адвокат був зобов'язаний належним чином попередити клієнта про свій намір вжити юридичних заходів. Таке попередження мало здійснюватися в коректній формі, без елементів тиску чи публічної дискредитації [48, с. 410].

У разі виникнення суперечностей щодо розміру винагороди застосовувалася стандартизована такса, затверджена Міністерством юстиції для цивільних справ. Хоча формально передбачалася можливість перегляду такси кожні три роки, ця процедура фактично ігнорувалася. Таким чином, затверджений у 1868 році розмір гонорару залишався незмінним протягом усього часу існування інституту присяжної адвокатури в Російській імперії.

У справах, які не могли бути оцінені в грошовому еквіваленті, розмір гонорару визначався судом індивідуально. При цьому враховувалися значущість справи для сторін, їхній фінансовий стан, витрачений час і зусилля адвоката, а також складність виконаної роботи. Таким чином, підхід до

встановлення оплати враховував як формальні правові норми, так і конкретні обставини справи.

Фінансування захисту за призначенням здійснювалося із загального фонду, сформованого завдяки відсотковим відрахуванням від гонорарів присяжних повірених по всій Російській імперії [88, с. 113–114]. Кошти щорічно розподілялися між судовими округами пропорційно кількості захисників, призначених головами судів із числа присяжних повірених [129, с. 149]. У межах кожного округу цей розподіл надалі здійснювала відповідна рада присяжних повірених [42, с. 290].

З метою забезпечення високих стандартів моралі, професійної компетентності та суспільної довіри до діяльності цього інституту законодавство встановило суворі критерії відбору кандидатів, які претендували на звання присяжного повіреного. Право отримати це звання мали виключно особи, які здобули юридичну освіту в університетах або інших закладах вищої освіти та мали відповідний диплом чи атестат. Крім того, обов'язковою умовою була наявність практичного стажу – п'яти років роботи на посадах, пов'язаних із судочинством, або аналогічного періоду підготовки під керівництвом присяжного повіреного в ролі його помічника [127, с. 111]. Усі кандидати також повинні були досягти вікового мінімуму – 25 років [162, с. 117].

Викладені умови мали на меті не лише знизити ймовірність потрапляння до юридичної сфери недостатньо компетентних фахівців, а й сприяти формуванню нової адвокатури. Ця адвокатура створювалася за зразком західноєвропейських моделей, де професійність і високі стандарти компетентності ставали ключовими ознаками діяльності присяжних повірених. У питанні тривалості стажування кандидатів варто звернути увагу на цікавий порівняльний аспект щодо вимог до інших судових посад. Наприклад, стаття 203 Статуту цивільного судочинства визначала лише трирічний стаж як достатній для зайняття посади члена окружного суду. Така різниця свідчила про наголос укладачів статутів на винятковій важливості

якості юридичних послуг, які надавалися присяжними повіреними. Водночас багато хто вважав п'ятирічний період підготовки надмірним і вимагав його скорочення. Аргументація зводилася до того, що рівень професійних знань і досвіду більше залежить від кількості та складності опрацьованих справ, а також від наполегливості кандидата в оволодінні професійними навичками, ніж від самого лише тривалого перебування у статусі стажиста. Незважаючи на численні звернення з такими пропозиціями, влада не поспішала переглядати законодавчі вимоги.

Потрібно зазначити, що право займатися адвокатурою надавалося лише особам, які відповідали високим моральним та інтелектуальним критеріям, чітко визначеним у законодавстві. Такий підхід давав державі змогу не лише забезпечувати ефективне функціонування правосуддя, а й захищати інтереси окремих громадян. Відносна свобода у сфері адвокатури стимулювала конкуренцію, що зобов'язувала юристів відповідально та професійно виконувати свої обов'язки. Крім того, конкурентне середовище сприяло здешевленню правових послуг, роблячи їх доступнішими для соціально вразливих категорій населення [91, с. 15].

Після проведення реформи перед судовою системою постала проблема гострої нестачі кваліфікованих адвокатів. У відповідь на це з 19 жовтня 1865 року до професії присяжних повірених почали допускати осіб із вищою освітою за умови, що вони працювали щонайменше чотири роки у судовій сфері або займалися судовими справами понад п'ять років як повірені. Окрім цього, доступ отримували випускники вищих навчальних закладів, які не завершили навчання на юридичних факультетах, а також ті, хто взагалі не мав вищої освіти, проте впродовж останніх п'яти років служили в судових установах і обіймали посади, що сприяли набуттю практичного досвіду у розгляді судових справ. До таких посад належали, наприклад, посада секретаря Сенату або будь-яка інша посада державної служби не нижче VII класу за встановленою класифікацією [42, с. 288].

Проте практика одночасного застосування норм двох нормативних актів тривала лише до 1871 року. Саме того року Міністерство юстиції видало розпорядження про скасування спрощених правил, визначених статтею 44 Положення від 19 жовтня 1865 року. Офіційне затвердження перших присяжних повірених відбулося 17 квітня 1866 року під час урочистого відкриття нових судів, коли на ці посади було затверджено 27 осіб. Починаючи з цього моменту всі претенденти на звання присяжного повіреного мали повністю відповідати вимогам статті 354 Статуту [42, с. 287–288].

У нормативних положеннях було чітко визначено категорії осіб, яким заборонялося отримувати статус присяжного повіреного: встановлювалися вісім груп кандидатів, свідомо виключених зі стану адвокатів. До цих обмежень належали: недосягнення двадцятип'ятирічного віку, громадянство іншої держави, перебування на державній службі чи обіймання виборних посад (за винятком почесних або безоплатних громадських посад), оголошення особи боржником чи банкрутом, а також заплямована репутація [132, с. 143–144].

Законодавці наголошували на необхідності жорсткого забезпечення незалежності присяжних повірених. З цією метою було заборонено поєднувати адвокатську діяльність із виконанням будь-яких обов'язків на державній службі. Основна мотивація цієї норми полягала у створенні абсолютно незалежного інституту присяжних повірених, позбавленого адміністративного тиску. Адже підпорядкування розпорядженням керівників державних установ могло змусити адвоката поступитися професійною етикою та власними переконаннями. Водночас ця заборона не стосувалася тих, хто добровільно і без матеріальної вигоди долучався до почесної чи громадської діяльності. Хоча законодавство не містило конкретного переліку таких почесних посад, Рада присяжних повірених висловлювала позицію, що суспільно корисна діяльність, спрямована на допомогу малозабезпеченим і нужденним на безоплатній основі, має вважатися почесною.

У досліджуваний період професори університетів були позбавлені права набувати статусу присяжних повірених, оскільки їх прирівнювали до державних службовців, які перебували у підпорядкуванні адміністративного управління. Укладачі університетських статутів виходили з припущення, що участь професорів в адвокатській діяльності може негативно позначитися на їхній основній науково-педагогічній роботі. Замість того щоб поглиблювати наукові знання, готувати лекційні курси та вдосконалювати методи навчання, такі викладачі ризикували знизити рівень освітнього процесу, що могло мати несприятливі наслідки для студентів [109, с. 13–14].

Серед інших категорій осіб, на які накладалися обмеження щодо професійної діяльності у сфері адвокатури, варто виокремити жінок. Їм заборонялося не лише виступати в ролі присяжних повірених або їхніх помічників, а й здобувати юридичну освіту, оскільки для них був закритий доступ до університетських лекцій з права. Такий стан справ фактично унеможлиблював для жінок виконання вимог, необхідних для отримання статусу присяжного повіреного. Водночас практика приватної адвокатури на початкових етапах свого існування не передбачала подібних законодавчих заборон для жінок. У деяких судових округах Російської імперії були зафіксовані випадки, коли жінкам дозволялося отримувати свідчення приватного повіреного. Однак заборона жінкам обіймати посади присяжних повірених відображала патріархальні та дискримінаційні норми, які домінували в тодішньому суспільстві [42, с. 289].

Організаційна структура адвокатської діяльності в цей період була поділена на два рівні. Найнижчий щабель посідали приватні повірені, які не входили до офіційної корпорації адвокатів. Приватна адвокатура передбачала виконання окремих функцій захисту чи представництва особами, що діяли поза межами офіційного регулювання професійної діяльності. В умовах гострого дефіциту кваліфікованих фахівців у правовій сфері саме інститут приватних повірених дозволяв протидіяти неконтрольованій діяльності

ходатаїв – осіб, які часто займалися правовими питаннями без будь-яких формальних установчих норм [42, с. 289].

Правовий статус приватних повірених було унормовано «Правилами про осіб, які мають право бути приватними повіреними у судових справах», затвердженими 25 травня 1874 року. Ця категорія правозахисників могла діяти на рівні мирових і повітових з'їздів, а також в окружних судах і судових палатах. На відміну від присяжних повірених, приватні повірені не були зобов'язані мати вищу юридичну освіту чи виконувати будь-які спеціальні формальні вимоги. Їхня діяльність мала чітко визначені територіальні межі: робота дозволялася лише у судах, до яких вони офіційно були прикріплені [14, с. 61].

Особа, яка прагнула отримати статус приватного повіреного, була зобов'язана звернутися з відповідною заявою до компетентного суду, додавши необхідний пакет документів. До нього входили підтвердження особи заявника та декларація про відсутність обставин, що унеможливлювали б вступ до стану приватних повірених відповідно до положень статті 246 Статуту цивільного судочинства. У разі відмови заява могла бути оскаржена самим заявником або ж опротестована прокурором у вищій судовій інстанції. Спочатку розробники норм щодо діяльності приватних повірених передбачали, що їхні функції обмежуватимуться виключно сферою цивільного судочинства. Однак згодом, на підставі статті 565 Статуту кримінального судочинства, приватним повіреним дозволили представляти інтереси сторін і в кримінальних справах.

Таким чином, одночасно з корпусом присяжних повірених, які володіли як ґрунтовною теоретичною підготовкою, так і значним практичним досвідом, почала формуватися окрема соціально-професійна група адвокатів. Більшість представників цієї категорії демонструвала лише фрагментарне знання юридичних дисциплін або взагалі не мала навіть базових компетенцій у сфері права. Незважаючи на це, вони позиціонували себе як рівноправну альтернативу присяжним повіреним. Водночас їхні фінансові запити, зокрема щодо розміру гонорару, нерідко перевищували розумні межі, а інколи навіть

перевершували тарифи найдосвідченіших і найкваліфікованіших представників присяжних повірених [42, с. 290].

Відзначимо, що процедура вступу до стану присяжних повірених передбачала подання кандидатом заяви, яка обов'язково повинна була містити інформацію про його місце проживання. До цієї заяви додавалися документи, що підтверджували відповідність претендента вимогам, установленим для отримання такого статусу. У тих судових округах, де ради присяжних повірених були відсутні, заява подавалася безпосередньо до окружного суду. Ради мали право оцінювати подані документи та брати до уваги всі відомості, які вважалися релевантними, зокрема щодо моральних якостей кандидата. Водночас рада могла відмовити у прийнятті до лав присяжних повірених, якщо вважала особу невідповідною встановленим етичним критеріям. Закон покладав на раду відповідальність за перевірку репутації кандидата шляхом збирання додаткової інформації [91, с. 15]. Однак Урядовий Сенат наголошував, що рішення про відмову у прийнятті не повинно ґрунтуватися виключно на так званих неформалізованих підставах.

Питання відбору помічників присяжних повірених мало значний вплив на формування правової системи доби. У процесі добору кадрів вагому увагу приділяли не лише професійній підготовці кандидатів, а й їхнім етичним та моральним якостям. Ці вимоги були закріплені в нормативному акті, що регламентував організацію стану помічників присяжних повірених, демонструючи серйозність підходу до інституціоналізації цієї професії.

У межах реформ судових статутів постало завдання сформувати корпус професійних адвокатів майже з нуля. Відтак було запроваджено механізм обов'язкового стажування для осіб, які прагнули зайняти адвокатські посади. Натхненне міжнародним досвідом тогочасне законодавство заснувало інститут помічників присяжних повірених з метою забезпечення ефективної професійної підготовки молодих фахівців. У межах імперської законодавчої бази помічники не лише опановували необхідні навички для майбутньої кар'єри, а й брали активну участь у практичних аспектах адвокатської

діяльності. З часом їм довіряли представництво та захист прав у судових процесах [48, с. 411–412].

Зауважимо, що судові статuti 1864 р. не містили конкретних положень щодо правового статусу інституту помічників присяжних повірених. Не було чітко визначено вікових чи освітніх вимог до кандидатів, тривалості стажування, а також обсягу їхніх прав та обов'язків. Фактично згадки про цей інститут у нормативних актах були відсутні. Утім, цю прогалину частково компенсували адвокатські корпорації, які самостійно ухвалювали правила щодо діяльності своїх помічників.

Призначення особи на посаду помічника присяжного повіреного відбувалося після офіційного затвердження відповідної заяви. Координацію цього процесу здійснювали ради присяжних повірених. Для працевлаштування майбутнього помічника адвокат, під керівництвом якого передбачалося стажування, подавав клопотання, і, як правило, такі прохання задовольнялися. На початковому етапі не існувало законодавчих обмежень щодо кількості помічників у одного присяжного повіреного. Проте пізніше, враховуючи реальні потреби та накопичений досвід, столичні ради ввели певні квоти на кількість стажистів. З роками критерії відбору поступово вдосконалювалися, а вимоги до кандидатів ставали жорсткішими [42, с. 290].

25 травня 1874 року відбулася істотна зміна у статусі помічників присяжних повірених. Нове законодавство прирівняло їх до приватних повірених, що поставило їх у неоднозначне становище. З одного боку, будучи кандидатами на посаду адвоката, вони мали здійснювати практику під контролем присяжного повіреного. З іншого боку, фактично виконуючи функції приватних повірених, вони отримували право вести судові справи. Відтак їхня діяльність залежала від узгоджень між кількома інстанціями: присяжними повіреними, радами, судами, які видавали відповідні дозволи, та Міністерством юстиції, яке мало право усувати їх від участі в процесах [42, с. 290].

Ефективне функціонування адвокатури як інституції вимагало створення сприятливого морального середовища, а також забезпечення неухильного дотримання правових стандартів і професійної етики у взаємодії з клієнтами, судами та представниками правоохоронних органів. Цей підхід став основою для формування адвокатури як інструменту захисту суспільних інтересів, що значно зміцнило довіру до професії й утвердило її авторитет [4, с. 15].

Паралельно розвивався інститут дисциплінарної відповідальності адвокатів. Він базувався на систематичному розгляді випадків порушення дисципліни, вчинених присяжними повіреними. Хоча судові статuti 1864 р. не передбачали чітко визначеного переліку можливих порушень з боку адвокатів, вони надавали радам право накладати дисциплінарні стягнення за дії, несумісні з етичними стандартами та званням адвоката. Завдання адвокатської етики полягало у формулюванні та впровадженні правил поведінки адвокатів як у професійній діяльності, так і поза нею. Таким чином, поступовий розвиток цього аспекту став запорукою високих стандартів діяльності адвокатури [89, с. 353].

На той час ради присяжних повірених виконували функцію контролю за дотриманням адвокатами законодавчих вимог, виконанням професійних обов'язків і взятих на себе зобов'язань. У тих судових округах, де такі ради ще не були створені, ці функції покладалися на окружні суди. Однак практика показала, що судовий контроль за діяльністю присяжних повірених виявився недостатньо дієвим для забезпечення розвитку професійної етики. До того ж із суттєвим збільшенням кількості адвокатів навантаження на суди настільки зросло, що вони вже не могли ефективно виконувати свої наглядові функції, через що виникла потреба залучити до цього процесу саму адвокатську спільноту.

Аналіз статистичних даних, поданих на розгляд Комісії з перегляду законодавства щодо судової системи, демонструє відсутність чіткого

прагнення або реальних можливостей у суддів розробити конкретні правила регулювання адвокатської діяльності.

Маємо підстави стверджувати, що професійна практика присяжних повірених, як і всі аспекти їхнього життя, суспільні й приватні, перебували під детальним моніторингом дисциплінарних органів [134, с. 284–285]. Урядовий Сенат у своїх постановах регулярно наголошував, що контроль з боку ради мав охоплювати не лише захист інтересів клієнтів чи забезпечення ефективного представництва підсудних. Особлива увага приділялася також поведінці адвоката поза межами суду, оскільки його особиста та професійна репутація безпосередньо впливали на рівень довіри до професії загалом. Критерії прийняття особи до стану присяжних повірених не обмежувалися лише відповідністю формальним кваліфікаційним вимогам; ключового значення надавали також моральним якостям кандидата. Приймаючи нових членів, рада брала на себе відповідальність за дотримання ними професійної етики та підтримання громадської довіри до адвокатури.

3.6. Критерії відбору судових приставів

У першій половині XIX століття спостерігалися відсутність належного порядку та неефективність виконання судових рішень поліцією, що зрештою стало причиною реформ у цій сфері. У межах судової реформи 1864 р. важливим нововведенням стало створення інституту судових приставів – спеціальних посадових осіб, які займалися виконанням рішень судів у сфері приватного права. Варто зазначити, що їхні функції не поширювалися на рішення, пов'язані з публічним правом. Судові пристави розглядалися як допоміжна ланка у здійсненні судової діяльності, а самі вони вважалися посадовими особами судової системи [181, с. 16–17].

Організаційний фундамент інституту судових приставів був закріплений у ЗСУ (розділ дев'ятий «Про осіб, які перебувають при судових місцях»). Їхня діяльність детально регламентувалася нормами Статуту

цивільного судочинства (книга друга): від загальних умов виконання судових рішень до специфічних питань, таких як виконання рішень щодо нерухомого майна, проведення виконавчих дій із розшуку, розподілу та передачі майна і коштів [48, с. 395–396].

Вступ на посаду судового пристава не передбачав суворих вимог: кандидати мали бути не молодшими 21 року й перебувати у підданстві держави. Станові чи майнові цензи були відсутні. Натомість більший акцент робився на моральні якості. Кандидати повинні були довести свою «благонадійну моральність» і демонструвати здатність відповідально виконувати покладені на них обов'язки [181, с. 16–17].

Як свідчить історія функціонування інститутів, відповідальних за виконання судових рішень, ця сфера традиційно залишалася одним із найпроблемніших аспектів судової системи. Серед усіх чиновників судового відомства саме до судових приставів висувалися найсуворіші вимоги, зокрема щодо місця проживання. Вони були зобов'язані мешкати в межах судового округу, до якого належали, і зміна місця проживання без належних підстав могла спричинити звільнення з посади.

Подібне регулювання, очевидно, пояснюється прагненням забезпечити швидкість та ефективність виконання судових рішень. Водночас законодавство визначало низку обмежень для осіб, які могли обіймати посаду судового пристава. У цій ролі не могли виступати іноземці, неспроможні боржники, особи, засуджені судами, ті, хто мав громадський чи становий вирок, особи, яким законом було заборонено ведення справ, а також державні службовці чи особи, які обіймали виборні посади [48, с. 396]. Крім того, законодавство категорично забороняло поєднувати діяльність судового пристава з іншими видами професійної зайнятості – подібно до обмежень, що існували для адвокатів. Примітно, що законодавство не встановлювало жодних освітніх вимог для осіб, які претендували на посаду судового пристава. Передбачалося, що їхня діяльність має виключно технічно-оперативний характер і не вимагає глибоких знань чи високого рівня інтелектуальної підготовки [181, с. 21].

Варто зауважити, що судові пристави при Кримінальному департаменті Сенату та при судових палатах не займалися безпосередньо виконавчим провадженням. Їхні функції зводилися до виконання окремих доручень суддів чи Сенату, що дає підстави припустити ще нижчий рівень їхніх юридичних знань порівняно з приставами окружних судів або мирових з'їздів. Практика продемонструвала хибність такого підходу. Зокрема, спеціально створена з цього приводу комісія у своїх документах зазначала, що в суспільстві сформувалася стійка думка про несумісність посади судового пристава з гідністю освіченої та розвиненої людини.

До кінця XIX століття близько трьох чвертей судових приставів мали домашню або початкову освіту. Це явище викликало значну критику з боку сучасників, які наголошували на необхідності підвищення професійного рівня цієї категорії службовців. Зокрема, висувалася пропозиція запровадити вимоги до судових приставів, що передбачали обов'язкову юридичну кваліфікацію. Така кваліфікація містила два ключові аспекти: по-перше, наявність належного посвідчення про благонадійність і моральну поведінку, а по-друге, належного посвідчення про професійні здібності. Водночас нормативно-правові акти не встановлювали чіткої процедури атестації: зазвичай це була перевірка рекомендацій [48, с. 396–397].

Призначення судових приставів відбувалося залежно від рівня судового органу. У загальних судових установах їх затверджували голови судових палат; у касаційних департаментах Сенату – обер-прокурор; у сфері мирової юстиції – голови з'їздів мирових суддів. Остаточне затвердження приставів на посадах відбувалося після року роботи, що слугувало своєрідним випробувальним строком для демонстрації їхньої компетентності та відповідності вимогам служби.

Особливо корисною нормою закону вважалася вимога про внесення грошової застави при призначенні на посаду судового пристава. Розмір застави залежав від регіону: у провінціях він становив 200 крб., тоді як у столичних містах сягав 600 крб. [189, с. 87]. Основна мета застави полягала у забезпеченні

матеріальної відповідальності за можливі збитки, завдані діями приставів. У випадках, коли суми застави було недостатньо, відшкодування збитків могло покриватися за рахунок майна винного чиновника [181, с. 21].

Посади судових приставів загальних судів відповідали VIII класу чинів, а при виході на пенсію – VI класу. Повна пенсія забезпечувалася за 35 років бездоганної служби й становила 214 крб. на рік. Заробітна плата приставів складалася з двох компонентів: фіксованої річної винагороди та грошових виплат за виконання виконавчих дій. Основний оклад приставів окружних судів і Сенату дорівнював 600 крб. на рік (300 крб. як базова платня, 150 крб. – на житло і 150 крб. – на харчування) [189, с. 91].

Згідно зі встановленими тарифами, винагорода приставів за виконання конкретних дій залежала від вартості позову: наприклад, доставка повістки у справах із сумою позову понад 2000 крб. коштувала 30 копійок, а понад 5000 крб. – 1 крб. 20 копійок; затримання особи оцінювалося у 4 крб., введення у володіння – у 2 крб. [189, с. 91]. Зібрані з боржника кошти, отримані за виконані виконавчі дії, не виплачувалися приставам безпосередньо. Фактично пристав стягував відповідні суми з боржника згідно з тарифами, а ці кошти передавалися до Міністерства юстиції. Міністерство акумулювало зібрані кошти, після чого розподіляло їх між судовими округами залежно від обсягу виконаної роботи та з урахуванням місцевих особливостей. Стимулюючі виплати базувалися на такій моделі фінансування і проводилися тричі на рік. У столичних судах їхній розмір сягав від 3500 до 4000 крб. на рік, тоді як у провінційних – від 1000 до 1500 крб. Примітно, що в деяких випадках загальний розмір заробітної плати та додаткових виплат міг перевищувати доходи суддів відповідних інституцій [181, с. 21–22].

Окрім того, витрати на виконання провадження, зокрема транспортні та житлові витрати під час виїзду в іншу місцевість – зазвичай компенсувалися боржником. Цей фактор, як зазначали сучасники, істотно впливав на дорожчання виконавчого провадження. Варто також зауважити, що поряд із законними стягненнями інколи траплялися зловживання з боку судових

приставів, які намагалися отримати грошові суми і від боржників, і від кредиторів.

Законодавчо було закріплено належність інституту судових приставів до судового відомства. Проте питання щодо статусу цих посадовців і характеру їхньої діяльності залишалися дискусійними як у дореволюційній правовій літературі, так і в сучасній науці. Одні юристи тієї епохи розглядали примусове виконання судових рішень як етап цивільного процесу, тоді як інші вважали його позапроцесуальною формою правозастосування та пов'язували цю діяльність із компетенцією поліцейського права.

Діяльність судових приставів щодо виконання судових рішень розглядалася тогочасними юристами як невіддільна складова правосуддя. Відсутність такого елементу перетворює систему правосуддя на неповноцінну, позбавлену практичного сенсу. Судові пристави мали обов'язково бути присутніми при касаційних департаментах Сенату, судових палатах і окружних судах, тоді як їхнє призначення при мирових судах мало факультативний характер. Станом на середину 1880-х років у юрисдикційній системі імперії діяло понад 1800 судових приставів: близько 700 з них – при окружних судах і понад 1100 – при мирових установах, що становило відповідно 38 % і 63 % від загальної кількості приставів.

Як засвідчує практика, такої кількості судових приставів загалом було достатньо для ефективного виконання їхніх функцій, зважаючи на те, що вони не володіли виключним правом на здійснення виконавчого провадження.

Паралельно діяли й інші механізми виконання судових рішень у сфері приватного права. Поліція забезпечувала виконання постанов дореформених судів, що продовжували функціонувати в деяких регіонах до кінця XIX століття. Сільське начальство відповідало за виконання рішень волосних судів, а комерційні суди передавали свої ухвали для реалізації присяжним приставам та поліції. Проте ефективність роботи цих органів викликає значні сумніви. Через це тимчасові уряди неодноразово виступали з критикою,

пропонуючи обмежити функції з виконання судових рішень виключно судовими приставами.

Спочатку передбачалося, що такий плюралізм виконавчих механізмів є лише тимчасовим явищем і поступово зникне з просуванням судової реформи. Проте, як це часто буває, тимчасові рішення стали довготривалими. Механізм виконання рішень дореформених судів існував фактично до кінця XIX століття, а волосних судів – навіть до революції.

Законодавством було створено дві категорії приставів: при мирових і при загальних судах. Однак цей поділ мав значною мірою умовний характер. Пристави не утворювали єдиної системи та не мали централізованої організаційної структури. Законодавство не передбачало взаємодії чи координації між приставами різних судів. Особливе відомство судових приставів з єдиним координуючим центром не було створене, як і система підпорядкованих підрозділів або уніфікований порядок призначення на посади [48, с. 396–397].

У виконавчому провадженні поєднувалися приватноправові та публічні засади, що визначає особливий статус судового пристава, у якому поєднувалися риси державного службовця, орієнтованого на захист суспільних інтересів, із властивою професіоналу автономністю у виконанні судових рішень на користь стягувача. У першій ролі судові пристави були частиною суду, діяли як його орган, виконуючи юрисдикційні акти за дорученням та під керівництвом суду [189, с. 88–89].

Приватноправовий аспект статусу судового пристава проявлявся в таких ознаках: вони були незалежними від судової ієрархії, тобто не передбачали кар'єрного зростання, незважаючи на отримання чинів; мали право наймати помічників; закон гарантував їхню автономію в діях – пристави працювали самостійно, від власного імені та відповідали за свої рішення відповідно до нормативних актів; вони не перебували у залежності від інших адміністративних органів у питаннях виконання судових рішень, а над ними не існувало вищих інстанцій; їхній статус передбачав посередництво між

судом і стягувачем на етапі виконавчого провадження. Їхня винагорода складалася як із державної оплати, так і з внесків сторін виконавчого провадження. З юридичного погляду, передача виконавчого листа стягувачем означала, що пристав ставав довіреною особою стягувача, реалізуючи його права [181, с. 22–24].

Дуалізм статусу пристава проявлявся не лише в його організаційно-правових характеристиках, а й у процесуально-правовій площині. Пристав був зобов'язаний враховувати вказівки стягувача. Відповідно до СЦС, стягувач мав право зазначати спосіб виконання судового рішення та робити зауваження в процесі виконавчих дій [110, с. 72]. До основних функцій судових приставів належали: примусове виконання судових рішень; участь у захисному провадженні; забезпечення позову; сприяння діяльності суду. Виконавча давність встановлювалася строком до десяти років, а для заочних рішень – три роки (стаття 735 СЦС). Способи виконання судових рішень могли включати передачу майна особі, якій воно було присуджене; звернення стягнення на рухоме чи нерухоме майно боржника; дозвіл стягувачеві виконати за рахунок боржника ті дії або роботи, які ним не були здійснені у строки, визначені судом.

Процедура примусового виконання судових рішень у досліджуваній період могла бути ініційована виключно з волі стягувача. На його вимогу суди видавали виконавчий лист, надаючи стягувачу засоби реалізації своїх прав за допомогою судових приставів та поліції. Стягувачу також надавався вибір методів виконання в межах, визначених законом, що звільняло суд від необхідності зазначати конкретні джерела стягнення у своєму рішенні. При цьому випадки, коли рішення містили подібні вказівки, не вважалися перевищенням судових повноважень [48, с. 398–399].

Держава, делегуючи певні обов'язки своїм посадовцям та органам влади, брала на себе відповідальність за створення умов для їх належного виконання. Складовою частиною такої гарантії була охорона представників влади та посадових осіб від насильства, підтримання їхнього авторитету на належному рівні. Згідно з Положенням про покарання за кримінальні та

виправні злочини (редакція 1866 року), будь-які насильницькі дії проти судового пристава, невиконання його законних розпоряджень, а також погрози чи образи під час виконання ним службових обов'язків кваліфікувалися як злочини проти державної влади.

У контексті нашого дослідження варто звернути увагу також на характер взаємовідносин між судовими приставами та судами. Рішення мирових суддів і з'їздів виконувалися під наглядом мирових судових установ, тоді як постанови загальних судів перебували під контролем окружного суду [62, с. 170–171]. Незважаючи на підпорядкованість судових приставів відповідним судовим органам, законодавство обмежувало втручання судів у виконавче провадження. Такий підхід зумовлювався переходом від інквізиційного до змагального процесуального принципу після реформи 1864 року [26, с. 55–56]. Відтоді з судів було знято обов'язок контролювати своєчасність виконання власних рішень. Зокрема, суди більше не надсилали розпорядження поліції або нижчим інстанціям щодо забезпечення виконання своїх рішень. Судові пристави повинні були діяти самостійно, встановлюючи безпосередні контакти зі сторонами спору у процесі виконання рішень.

У суду залишалися деякі, хоч і незначні, повноваження в цій сфері:

- повноваження, пов'язані з організаційним керівництвом виконавчим провадженням (наприклад, призначення судових приставів, перевірка їхньої діяльності, заслуховування їхніх звітів, визначення розміру їхньої винагороди);
- повноваження, що стосувалися забезпечення виникнення, розвитку та завершення примусового виконання (зокрема видача виконавчих листів, надання відстрочки чи розстрочки виконання у разі потреби);
- контрольна функція суду щодо виконавчого процесу (розгляд звітів приставів про спосіб виконання рішень, розгляд скарг на їхні дії).

Іноді самі судді брали участь як виконавці, наприклад у процесах введення у володіння чи в охоронних провадженнях. Вибір суду для розгляду спорів та скарг залежав від характеру питання. Якщо суперечка стосувалася

тлумачення рішення, яке виконувалося, її розгляд належав суду, що виніс відповідне рішення [148, ст. 161]. Спори про безпосереднє провадження, тобто про методи виконання, джерела стягнення або формальні порушення, а також скарги на затримки чи упередженість виконання розглядав суд того округу чи ділянки, де проводилося виконання [148, ст. 60].

У разі порушення майнових прав третіх осіб під час стягнення, наприклад арешту рухомого чи нерухомого майна, що належало не боржнику, спори щодо такого майна вирішувалися в позовному порядку за місцем накладення арешту або місцем знаходження майна відповідним судом. Також для окремих способів стягнення СЦС передбачав спеціальні правила щодо підсудності [148, ст. 212, 1092, 1097].

Арешт та реалізація рухомого майна могли здійснюватися без обмеження за розміром суми як у межах мирових судів, так і в окружних. Спори між сторонами, які виникали в цьому контексті, дозволялося вирішувати тому суду, який мав юрисдикцію над процесом стягнення. Виняток становили спори, заявлені у формі позову. Для їх вирішення необхідно було дотримуватися загальних правил підсудності залежно від виду та вартості позову підсудності [148, ст. 1092].

Щодо нерухомого майна, СЦС передбачав його продаж під контролем як окружних судів, так і повітових з'їздів мирових суддів. Вибір судової інстанції залежав від певних умов. Зокрема, якщо майно оцінювалося у 500 крб. або більше чи знаходилося в окрузі міста, де діяв окружний суд, продаж відбувався через цей суд. Якщо ж вартість майна була нижчою за 500 крб. і воно розташовувалося в окрузі без окружного суду, процедура реалізації проводилася в повітовому з'їзді мирових суддів підсудності [148, ст. 1133].

Закон чітко регламентував підстави та порядок притягнення судових приставів до відповідальності. Дисциплінарні стягнення, які могли накладатися судами на приставів, поділялися на два види: загальні для всіх судових службовців, такі як зауваження, догана чи арешт до семи діб, та спеціальні, передбачені виключно для приставів. До останніх належали

утримання таксової винагороди та штрафи в розмірі від 5 до 100 крб. [48, с. 399–400]. Таким чином, для судових приставів було встановлено посилену систему дисциплінарної відповідальності.

Щодо притягнення до кримінальної відповідальності, судових приставів могли карати за службові злочини, передбачені Положенням про покарання кримінальні і виправні, зокрема за протиправні дії щодо зберігання чи управління ввіреним їм службовим майном, а також за повільність, недбалість або порушення встановленого порядку виконання посадових обов'язків [48, с. 399–400].

Цивільно-правова відповідальність полягала у відшкодуванні судовими приставами збитків, завданих їхніми неправомірними та винними діями. Водночас цей вид відповідальності не виключав можливості притягнення до дисциплінарної або кримінальної відповідальності. Як зазначалося раніше, стягнення збитків відбувалося спершу із застави, внесеної приставом при вступі на службу. У разі недостатності застави кошти могли бути стягнуті з іншого майна пристава [48, с. 399–400].

У 1868 році спостерігалось зменшення кількості невиконаних рішень на 10 тисяч завдяки роботі нового апарату, що знизило їх загальну кількість до 186 535. Водночас старий апарат, представлений поліцією та губернською владою, збільшив залишки невиконаних проваджень на 12 тисяч.

З розвитком судової реформи кількість виконавчих листів, переданих до судових приставів, неухильно зростала. Зокрема, за десятиріччя їхня кількість збільшилася у кілька разів, а на початку XX століття щорічно надходило понад пів мільйона виконавчих проваджень. При цьому судові пристави працювали досить результативно: від 60 до 80 % рішень виконувалося протягом року. Утім, через стрімке зростання кількості справ збільшувалася і частка невиконаних рішень.

Загалом, незважаючи на окремі недоліки, змішана система виконання судових рішень, започаткована судовими статутами, виявилася помітно ефективнішою за публічну модель, яка діяла до реформи під контролем поліції.

Основними нововведеннями стали створення інституту судових приставів – спеціалізованих посадових осіб для виконання рішень у приватноправових спорах, а також запровадження принципу диспозитивності, що забезпечував стягувачеві можливість обирати модель дій. Обидві ці зміни виправдали себе та сприяли поступовому вдосконаленню системи виконання судових рішень.

3.7. Особливості кадрового забезпечення системи нотаріату

У XIX столітті Російська імперія переживала масштабні реформи, що охоплювали всі аспекти суспільного життя, зокрема й нотаріальні установи. Їхній розвиток значною мірою ґрунтувався на досвіді французьких і німецьких моделей еволюції нотаріату латинського типу. У період правління Олександра II, у межах судових статутів 1864 року, було розроблено два проекти Положення про нотаріальну частину – 1863 та 1866 років. Перший не отримав схвалення Державного комітету, тоді як другий був затверджений 14 квітня 1866 року. У цьому документі було визначено поняття «нотаріус» та його повноваження. Згідно з ним, нотаріусом визнавалася особа, уповноважена складати та засвідчувати нотаріальні акти [32, с. 53].

Відповідно до статті 3 затвердженого Положення, посади нотаріусів запроваджувалися у столицях, губернських та повітових центрах, а за потреби – і в інших повітах. Однак дія цього документа не поширювалася на всю територію імперії. У регіонах, де нотаріуси були відсутні, їхні обов'язки виконували мирові судді, повітові судді або поліція.

Таке нормативне регулювання стало вагомим кроком у становленні системної та масштабної нотаріальної діяльності на всій території держави, а не лише в окремих її регіонах.

На підставі статті 17 Положення нотаріуси вважалися державними службовцями та отримували VIII ранг за посадою. Водночас держава не забезпечувала їм фінансової винагороди, зокрема жалування чи пенсії [95, с. 232].

У правовій літературі існують діаметрально протилежні підходи до визначення правового статусу нотаріату. Прихильники першого підходу наполягали на необхідності надання нотаріусам повноцінного статусу державних службовців, що включало б право на присвоєння класних чинів, оплату праці за рахунок державного бюджету, а також пенсійне забезпечення. Вони вважали, що прирівняння правового становища нотаріусів до державних службовців сприятиме підвищенню престижу нотаріальної діяльності та відкриє перспективи їхньої подальшої кар'єри в судовій системі.

Існували також проміжні позиції серед дослідників теорії нотаріату. Окремі правники висловлювалися за надання нотаріусам загальних прав, притаманних державній службі, а також за забезпечення їх пенсіями, але виступали проти переведення нотаріату на повне державне фінансування. Свою позицію вони аргументували двома основними міркуваннями. По-перше, будь-яка виплата посадовій особі фактично є своєрідним податком на населення, що буде обґрунтованим лише за умови його справляння виключно з тих громадян, які користуються послугами нотаріуса. Оскільки значна частина людей, особливо з малозабезпечених верств населення, можливо, протягом усього життя не укладає у нотаріуса жодного акта, така система фінансування є несправедливою. По-друге, суспільству значно вигідніше зберігати у нотаріусів матеріальну зацікавленість у кількості та якості виконаної роботи. Перехід на фіксоване державне утримання, яке не залежатиме від обсягу праці чи кількості наданих послуг, може сприяти виникненню ситуацій, коли нотаріуси, не мотивовані до додаткового навантаження, шукатимуть юридичні підстави для ухилення від виконання своїх обов'язків.

Загалом же в суспільстві переважала думка, що особисті якості, гідність, компетентність, сумлінне ставлення до відповідальної роботи, законність і коректність є ключовими чинниками для формування стійкого і почесного статусу нотаріусів у суспільстві та професійній сфері.

Підкреслювалося, що саме ці риси, а не зовнішні атрибути, здатні забезпечити повагу і довіру до нотаріусів як публічних осіб [95, с. 232–233].

Незважаючи на розбіжності в поглядах учених, важливо зазначити, що нормативне закріплення офіційного статусу нотаріуса стало значною віхою у розвитку професії. Так, стаття 208 Положення визначала нотаріусів як вільних професіоналів, що здійснюють діяльність на комерційній основі. Наприклад, за свої послуги нотаріус мав право отримувати гонорар відповідно до домовленості з клієнтом або згідно зі встановленими тарифами. Для гарантування виконання зобов'язань, які могли виникнути через помилки нотаріуса, закон зобов'язував його внести заставу під час призначення на посаду [32, с. 53].

Однак у юридичній літературі кінця XIX – початку XX століття неодноразово порушувалося питання про скасування відповідної норми, що стосувалася внесення застави, або щонайменше про пом'якшення її умов, особливо щодо осіб із вищою юридичною освітою. Як аргумент зазначалося, що представники інтелігенції й чиновники часто були людьми зі скромними статками.

Паралельно обговорювалися й інші аспекти матеріального забезпечення нотаріусів. Зокрема, пропонувалося впровадження окремого пенсійного фонду для нотаріусів або їхніх родин у разі смерті. Передбачалося створення спеціального фонду, до якого всі нотаріуси вносили б певний відсоток своїх доходів для фінансування таких виплат [95, с. 233].

Узагальнюючи ці ініціативи, можна стверджувати, що на нормативному рівні все більшої уваги набували питання матеріального й соціального статусу нотаріусів. Водночас підхід до здійснення нотаріальних дій був чітким і впорядкованим. Нотаріуси діяли від імені конкретної губернії, на території якої вони працювали. Вони використовували печатку із гербом губернії і були зобов'язані виконувати свої обов'язки лише в межах визначеного округу. Нотаріальна діяльність здійснювалася переважно у приміщенні контори, де нотаріуси мали перебувати не менше шести годин щоденно. Лише у

виняткових випадках дозволялося виконувати нотаріальні дії вдома і лише в неробочий час.

Цей регламент свідчить про високий рівень організації професійної діяльності нотаріусів у зазначений період, а також про прагнення забезпечити ефективність і довіру до їхньої роботи через чітке нормативне регулювання [132, с. 143–144].

У розглянутому контексті нотаріального регулювання спостерігається впровадження в практику особливого символу – печатки, яка водночас слугувала ідентифікатором належності до конкретної губернії. Окрім того, було офіційно встановлено регламент трудового розпорядку нотаріусів [192, с. 41].

У регіонах, де присутність нотаріуса була обов'язковою, але були відсутні претенденти на вакантну посаду, передбачалася можливість прямого урядового призначення нотаріуса. Обов'язковою умовою для таких кандидатів була відповідність усім вимогам, встановленим для нотаріусів. Особи, які отримували посаду за рішенням уряду, набували статусу державних службовців з відповідними правами та привілеями, аналогічними статусу секретарів окружних судів. Їхнє фінансування здійснювалося державою за рішенням Міністерства юстиції, без обов'язкового надання додаткового матеріального забезпечення їхньої діяльності.

Згідно з чинним Нотаріальним положенням, призначення та звільнення нотаріусів повністю залишалося в компетенції старшого голови судової палати. У цьому процесі нерідко практикувався протекціонізм, який був радше нормою, ніж винятком. Спроби запровадити колегіальність у систему призначень залишалися без урахування і не отримували підтримки [95, с. 233].

Аналізуючи цей період, можна дійти висновку про значний адміністративний вплив уряду на діяльність нотаріату, зокрема у сфері призначення на посади. На додаток до основної категорії нотаріусів у нормативних актах передбачалися також посади старших і молодших нотаріусів, правовий статус яких істотно відрізнявся від статусу звичайних

нотаріусів. Старші та молодші нотаріуси перебували на державній службі і мали соціальні гарантії та статус, співмірний зі статусом членів окружних судів. Зокрема, старші нотаріуси мали право залучати помічників, статус яких прирівнювався до статусу секретарів окружних судів.

Законодавство того часу не передбачало права нотаріусів на створення професійних об'єднань, що значно ускладнювало функціонування цієї інституції. Як свідчить європейська практика, для ефективної діяльності та розвитку нотаріату необхідною є його організація на корпоративних засадах. Відсутність професійних рад у цій сфері, за свідченнями сучасників, призвела до залучення до нотаріальної діяльності осіб, які були недоцільними чи навіть шкідливими для системи, що негативно позначилося на регулюванні майнових правових відносин населення.

Водночас не слід ігнорувати існування своєрідної ієрархічної структури серед нотаріусів. Відповідно до положень тогочасного законодавства було запроваджено поділ компетенції між представниками різних рівнів цієї професії. Зокрема, частина, яка стосувалася питань права власності та інших речових прав на нерухоме майно, перебувала у віданні старших нотаріусів. Усі інші нотаріальні дії здійснювалися молодшими нотаріусами згідно зі статтями 154–156 Положення.

Таким чином, можна стверджувати, що відбулося закріплення функціональних повноважень кожного нотаріуса відповідно до його посади. Стаття 65 Положення чітко визначала межі діяльності нотаріусів: вони могли здійснювати нотаріальні дії, видавати виписки з актових книг, копії актів, засвідчувати акти та інші документи, приймати на зберігання документи від приватних осіб, а також фіксувати різні види протестів. Водночас нотаріуси не мали права оформлювати службові чи межеві акти. Це свідчить про принципову конкретизацію їхньої процесуальної компетенції через чітке визначення повноважень у нормативних документах.

Особливу увагу приділяли процедурним нормам здійснення нотаріальних дій. Наприклад, присутність двох свідків була обов'язковою

умовою для здійснення будь-якої дії, а для оформлення договорів продажу нерухомого майна необхідною була присутність трьох свідків. Крім того, стаття 31 Положення встановлювала суворі вимоги до ведення реєстрів: заборонялося вносити виправлення чи допускати будь-які підчистки. Окремо регулювалися положення про збереження нотаріальної таємниці, яка поширювалася на всі дії, здійснювані в межах нотаріальної практики [192, с. 41].

Ці норми підкреслювали спрямованість законодавчих вимог на забезпечення прозорості, відповідальності та захисту прав і законних інтересів громадян у сфері нотаріальної діяльності.

Закріплення таких повноважень на нормативному рівні стало свідченням появи на той час перших гарантій нотаріальної діяльності. Вони характеризувалися такими аспектами: по-перше, вимогою присутності свідків під час виконання нотаріальної дії; по-друге, впровадженням поняття «нотаріальної таємниці»; по-третє, встановленням чітких вимог щодо ведення нотаріальної документації, зокрема реєстрів.

Положення 1866 року стало прогресивним актом, що запровадив єдиний універсальний інститут нотаріату як форму публічної діяльності незалежних нотаріусів, яким держава делегувала право виконувати нотаріальні дії. Проте цей документ мав і суттєві недоліки. Відразу після його ухвалення до Другого відділу імператорської канцелярії почали надходити зауваження та пропозиції від нотаріусів і науковців-правників з різних куточків Російської імперії щодо вдосконалення законодавства у цій сфері [192, с. 41].

Наукова дискусія точилася на шпальтах авторитетних видань, таких як «Вісник права», «Журнал Міністерства юстиції», «Журнал Міністерства народної освіти» та «Нотаріальний вісник». Одним із основних об'єктів критики була невизначеність правового статусу нотаріусів. З одного боку, їх визнавали посадовцями на державній службі, хоча вони не мали права на отримання чинів чи пенсій. З іншого боку, нотаріуси позиціонувалися як незалежні професіонали, які працювали на комерційній основі. Це подвійне

становище негативно впливало не лише на професійну діяльність нотаріусів, а й на ставлення до них з боку суспільства.

Нотаріальне законодавство, з одного боку, виокремлювало їх із загальної системи Міністерства юстиції, а з іншого – позбавляло основних прав та привілеїв, характерних для працівників судової системи. Вони були значно обмежені у своїх можливостях, особливо порівняно із суддями. Наприклад, вони не мали права звертатися за офіційними роз'ясненнями до окружних судів, де працювали, і тому змушені були на власний ризик приймати рішення щодо спірних правових питань. Помилки суддів у тлумаченні закону залишалися менш ризикованими: у таких випадках неправильне рішення просто скасовувалося вищою судовою інстанцією. Натомість для нотаріуса навіть найменша похибка могла тягти за собою не лише кримінальну, а й фінансову відповідальність [32, с. 53–54].

Критика реформи стосувалася також низьких вимог до кандидатів на посаду нотаріуса, які істотно поступалися стандартам європейських країн. Однією з умов було досягнення повноліття, тобто 21 року, що, на думку багатьох сучасників, вважалося недостатнім. Моральний відбір, передбачений законодавством, також викликав зауваження через низький рівень критеріїв, за якими мали оцінюватися моральні якості кандидатів. Особливим предметом занепокоєння була відсутність у законодавчому положенні вимоги щодо наявності юридичної освіти: кандидати повинні були лише продемонструвати вміння грамотно складати документи про угоди, знати форми ведення нотаріального діловодства й основні законодавчі акти, що регулюють діяльність нотаріату [192, с. 40]. Це викликало цілком обґрунтовану критику, адже нотаріусам доводилося не лише виконувати свої прямі обов'язки, а й часто надавати юридичні консультації з найрізноманітніших правових питань. Таким чином, вони змушені були постійно стежити за законодавчими змінами і розширювати свої знання не лише в межах вузької спеціалізації.

Слід наголосити, що важливість наявності юридичної освіти та практичного досвіду у нотаріуса підтримувалася абсолютною більшістю сучасників і відповідала вимогам тогочасної дійсності.

Нотаріуси та дослідники нотаріату наполягали на вдосконаленні законодавства у цій сфері. Потребу реформи нотаріального інституту визнавав і уряд. У 1871 році Міністерство юстиції запропонувало окружним судам у співпраці з нотаріусами розробити пропозиції для поліпшення нормативної бази. Особливу активність виявили столичні нотаріуси, які підготували нову редакцію Положення про нотаріальну частину і 30 травня 1874 року передали її проєкт до Міністерства юстиції. Однак доля цього документа залишилася невідомою.

Робота над оновленням застарілого законодавства продовжилася у 1899 році. Міністр юстиції ініціював розроблення проєкту нової редакції Положення. У березні 1902 року для затвердження остаточного варіанта закону було створено Особливу нараду при Міністрові юстиції, яка діяла як колегіальний орган. Згодом, 14 травня 1904 року, проєкт, схвалений Народою, було передано до Міністерства юстиції. Основна його концепція полягала у збереженні тексту Положення від 14 квітня 1866 року як важливої спадщини епохи реформ, водночас удосконалюючи окремі його положення. Проте жодна з основних проблем нотаріату так і не була вирішена.

Зміни торкнулися лише другорядних аспектів: підвищення вікових та освітніх вимог, запровадження дворічного нотаріального стажу, зниження розміру початкової застави, обмеження дисциплінарної відповідальності, створення посад помічника нотаріуса та розсильного. Також було розширено перелік нотаріальних дій за рахунок нових видів засвідчень і усунуто свідків із нотаріальної практики.

15 червня 1912 року було прийнято закон «Про перетворення місцевого суду» [1, с. 249; 145, с. 558]. Відбулися також значущі зміни у сфері нотаріальної діяльності. Зокрема, помічники старших нотаріусів були наділені повноваженнями самостійно посвідчувати нотаріальні акти. Також нотаріусам

було надано право оскаржувати певні дії старших нотаріусів. Крім того, було запроваджено обов'язковий порядок виконання безспірних зобов'язань, що базувалися на нотаріальних та явочних актах. У передреволюційне десятиліття з'явилися проєкти реформування нотаріального законодавства, розроблені практикуючими нотаріусами, які прагнули визначити напрями реформування тогочасного нотаріату. Попри це, зусилля не принесли очікуваного результату: законодавець обрав стратегію збереження незадовільної стабільності замість ризику запровадження реформ.

Маємо підстави стверджувати, що судова реформа, орієнтуючись на зразки і принципи Західної Європи, у питанні нотаріату не була послідовною. Так, у структурі нотаріального інституту, заснованого на основі Положення 1866 року, збереглися суттєві прогалини. До них належали низькі вимоги до віку, освіти та морального рівня нотаріусів; значні суми застав; спрощений вступний іспит без екзаменаційних комісій; невизначеність правового статусу нотаріусів; наявність добровільних угод із клієнтами щодо оплати послуг; двоступенева система підтвердження прав на нерухоме майно; відсутність корпоративної структури в організації роботи нотаріату [192, с. 40–41].

Після революції 1917 року змінився підхід до приватної власності, яка була ліквідована [167, с. 15–16]. Як наслідок, інститут нотаріату майже повністю втратив своє значення в новій правовій системі. Його функції було переглянуто і переорієнтовано: частину повноважень взяли на себе відділи юстиції, органи реєстрації актів цивільного стану та судові установи.

Висновки до розділу 3

Принципи відбору кадрів на посади суддів у межах судової реформи 1864 р. ґрунтувалися на низці нововведень, які мали на меті забезпечити професійність, неупередженість і високий рівень компетентності суддівського корпусу. Основна увага приділялася запровадженню прозорої системи добору, орієнтованої на кваліфікаційний рівень претендентів. Одним із ключових

критеріїв був високий освітній ценз. Кандидати повинні були мати вищу юридичну освіту, що мало слугувати запорукою їхньої обізнаності з юридичними нормами та принципами правозастосування. Крім того, враховувався практичний досвід роботи у правничій сфері, який засвідчував здатність майбутніх суддів ефективно виконувати свої обов'язки. Ще однією важливою складовою було впровадження механізмів перевірки моральних якостей кандидатів. Значна увага приділялася репутації претендентів, наявності в них доброчесності, чесності та відданості принципам справедливості.

Крім того, судова система в післяреформений період базувалася на незалежності суддів, що вимагало особливо виваженого підходу до призначення осіб, здатних ухвалювати рішення без зовнішнього тиску чи політичного впливу. Це стало одним із ключових принципів модернізації правосуддя, спрямованої на створення справедливого та ефективного судового апарату. Загалом принципи добору суддів за реформою 1864 р. становили комплекс прогресивних заходів, спрямованих на утвердження компетентної, незалежної та морально авторитетної судової системи, яка відповідала б запитам часу й суспільним очікуванням.

Кадровий склад інституту присяжних засідателів, створеного згідно з реформою, мав на меті забезпечити справедливість і неупередженість у судових процесах. Ця реформа передбачала формування корпусу присяжних із числа представників різних верств населення, що дало змогу залучити до правосуддя осіб із різним життєвим досвідом і суспільним статусом. Основними критеріями участі в цьому інституті були громадянська доброчесність і належна репутація, що сприяло підвищенню довіри до судової системи.

Вимоги до складу судових слідчих передбачали запровадження нових стандартів, спрямованих на вдосконалення правової системи. Судовими слідчими могли ставати особи, які відповідали низці критеріїв, що забезпечували їхню професійність та об'єктивність. Серед таких критеріїв слід

виокремити наявність юридичної освіти, яка гарантувала глибоке розуміння права та процедур, високий рівень моральних якостей, що сприяв утвердженню образу неупередженого представника правосуддя, а також стаж роботи у правничій сфері, завдяки якому слідчий набував практичних навичок аналізу справ. Призначення на посаду мало відбуватися через ретельний процес відбору, щоб уникнути потрапляння до системи некваліфікованих осіб.

Вимоги до кваліфікації працівників органів прокуратури були спрямовані на вдосконалення правової системи та забезпечення професійності їхньої діяльності. Вони передбачали високий рівень юридичної освіти, ґрунтовні знання законодавства, а також бездоганну особисту порядність. Основна увага приділялася добору досвідчених правників, здатних виконувати свої обов'язки з максимальним дотриманням принципів законності та справедливості. Реформа також акцентувала увагу на необхідності підвищення ефективності нагляду за дотриманням законів і зміцнення довіри до прокуратури як одного з ключових елементів судової системи.

Кадрове наповнення адвокатури стало важливим аспектом судової реформи. Після її впровадження було чітко регламентовано вимоги до осіб, які бажали стати адвокатами. Кандидати повинні були володіти високим рівнем юридичних знань, підтверджених закінченням відповідного навчального закладу. Крім того, висувалися вимоги до моральної репутації претендентів – вони мали бути бездоганними з погляду закону і громадської моралі. Також важливою умовою було отримання офіційного дозволу на практику від судових органів, що стало своєрідним інструментом контролю за діяльністю представників адвокатської спільноти. Кадровий склад адвокатури поповнювався переважно за рахунок випускників університетських юридичних факультетів, які прагнули зробити кар'єру в цій новій професійній галузі. Завдяки встановленню жорстких стандартів добору кадрів до адвокатури вдалося сформувати професійне середовище, здатне забезпечити об'єктивність, незалежність і справедливість у процесі розгляду судових

справ. Це стало важливим кроком до створення модерної правової системи в імперії, яка враховувала найкращі європейські юридичні практики.

Критерії відбору судових приставів відповідно до судової реформи 1864 р. включали низку важливих вимог, спрямованих на забезпечення професіоналізму та доброчесності цієї категорії посадових осіб. Насамперед кандидат мав відповідати чітко визначеним моральним стандартам і бути бездоганним у правовому відношенні. Також обов'язковим був певний рівень освіти, який давав змогу ефективно виконувати службові обов'язки. Кандидати повинні були мати практичні навички та знання законів, необхідних для забезпечення виконання судових рішень. Окрім цього, особлива увага зверталася на вік і стан здоров'я потенційного судового пристава, що вважалися важливими для роботи в цій сфері. Сама процедура відбору ґрунтувалася на принципах прозорості й об'єктивності, що сприяло підвищенню авторитету судової системи в суспільстві та гарантувало відповідальний підхід до правозастосування.

Особливості кадрового забезпечення системи нотаріату, сформованої в ході судової реформи 1864 р., полягали у впровадженні низки змін, спрямованих на професіоналізацію та підвищення ефективності цієї інституції. Однією з ключових рис стало запровадження чітких вимог до кандидатів на посаду нотаріуса, що передбачали необхідність спеціальної підготовки й підтвердження кваліфікації. Також було створено механізми контролю за діяльністю нотаріусів, які мали забезпечити дотримання законодавства та гарантії правової безпеки громадян. Кадрова політика включала поступовий перехід до відкритого добору, що дозволяло залучати до системи кращих фахівців із числа молодих юристів. Реформа акцентувала увагу на забезпеченні незалежності нотаріусів, що, своєю чергою, передбачало створення умов для їхньої неупередженої роботи. Такий підхід сприяв зміцненню довіри суспільства до нотаріальних органів і підвищенню рівня правопорядку в державі.

ВИСНОВКИ

Проведений комплексний науковий аналіз кадрового забезпечення судової реформи 1864 р. на матеріалах функціонування судових палат в українських землях на основі здійсненого історіографічного дослідження та наявної джерельної бази дає підстави сформулювати низку висновків та пропозицій.

Судова реформа 1864 р. мала на меті трансформацію загальноімперського законодавства у судовій сфері. Реформа суду вважалася однією з найбільш успішних і послідовних серед проголошених царизмом реформ 1860–1870 років. Порівняно з попередніми, дореформеними судами, її переваги були очевидними, оскільки проголошені нові інститути запровадили цілу низку демократичних змін, стали дієвими основами судоустрою і судочинства. Вони відповідали викликам часу і суспільним потребам, оскільки стара система судочинства потребувала докорінних змін. У дореформений період існував цілий комплекс судових інстанцій, підсудність яких не була чітко виражена. Наявні магістрати, ратуші, надвірні, станові суди відзначалися різним порядком судочинства, що на практиці суттєво ускладнювало процедуру доступу до суду, нівелювало права і законні інтереси особи.

Реформування системи судочинства внесло якісно нові зміни до всієї системи правосуддя Російської імперії, у складі якої в той час перебували й українські землі. Зокрема, вони передбачали запровадження суду присяжних, презумпції невинуватості, гласності, змагальності та усності судового процесу, системи мирової юстиції, права на захист, інституту присяжних повірених, який був офіційно оформлений і закріплений на законодавчому рівні. Створювалося дві системи судових інституцій: до першої належали мирові судді і з'їзди мирових суддів, до другої – окружні суди і судові палати. Новий суд мав всестановий характер і створювався з метою надання усім підданим, незалежно від їх станової приналежності, відповідних гарантій щодо справедливого, неупередженого і юридично правильного розгляду та

вирішення справи. З метою забезпечення даного принципу судочинства по всій території імперії вводилися судові палати. В Україні було створено Харківську, Одеську та Київську судові палати.

Судовим палатам були надані розширені повноваження для здійснення різних видів судової діяльності. Завдяки цьому даний орган поступово набував статусу одного з ключових і найстабільніших компонентів судової системи, значення якого постійно зростало. Формування округів судових палат було цілеспрямовано організоване таким чином, щоб їхні межі не збігалися з адміністративними кордонами. Це рішення, згідно з положеннями законодавства, слугувало підтвердженням незалежності суду від впливу виконавчої влади та місцевих органів державного управління.

Створення судових палат ознаменувало їхню ключову роль у здійсненні апеляційного розгляду рішень окружних судів і виконанні функцій суду першої інстанції щодо окремих категорій справ. Особливістю апеляційної процедури в судових палатах стала висока ефективність розгляду. Проте запровадження повної апеляції, яка дозволяла сторонам подавати нові докази, що не були враховані судом першої інстанції, значно ускладнювало роботу суддів. Це часто створювало перепони для оперативного завершення судового процесу, подовжуючи його тривалість і ускладнюючи розгляд справ на практиці.

Судова реформа 1864 року, яка запровадила нову структуру судової системи, могла бути зреалізована лише за участю висококваліфікованих юристів, що відповідали встановленим критеріям. Ведення судового процесу, заснованого на принципах змагальності та відкритості, вимагало не тільки ґрунтовного знання законодавства, але й здатності до глибокого аналізу фактів і прийняття рішень відповідно до правових норм. Якісне вирішення кадрових питань стало ключовим фактором у забезпеченні успішного впровадження реформ. Важливим завданням стала підготовка та забезпечення новостворених інститутів судової системи достатньою кількістю компетентних юридичних фахівців.

У зв'язку зі створенням нової судової системи необхідно було одночасно сформувати керівний склад окружних судів, включаючи голів судів та їхніх заступників, а також обрати членів судових палат, судових слідчих, прокурорів і укомплектувати штат працівників нового інституту присяжних повірених. Ця масштабна реформа вимагала впровадження чітких критеріїв відбору кадрів, які б відповідали вимогам якості й компетентності.

Принципи добору суддів на посади в межах судової реформи 1864 р. були засновані на запровадженні інноваційних підходів, спрямованих на формування професійного, неупередженого та компетентного суддівського корпусу. Головний акцент робився на створенні прозорої системи конкурсного відбору, що базувалася на оцінці професійних якостей претендентів, їхнього рівня освіти та досвіду. Вирішальним критерієм при цьому виступав високий рівень освітньої підготовки: кандидати повинні були володіти вищою юридичною освітою, яка вважалася ключовою передумовою опанування ними юридичних норм і методів правозастосування. Додатково значення мав практичний досвід роботи у сфері права, що слугував показником готовності кандидатів до ефективного виконання суддівських обов'язків. Особливу увагу звертали і на морально-етичні якості претендентів: проводилася ретельна перевірка їхньої репутації, доброчесності, чесності та здатності дотримуватися принципів справедливості. Таким чином, реформаторські заходи були спрямовані на те, щоб забезпечити відбір суддів, здатних відповідати високим професійним та етичним стандартам.

Судова система ґрунтувалася на принципі незалежності суддів, що вимагало ретельного та зваженого підходу до відбору кадрів, здатних ухвалювати рішення вільно від будь-якого зовнішнього тиску чи політичного впливу. Цей принцип став однією з основних засад модернізації правосуддя, спрямованої на розбудову справедливого та ефективного судового механізму. Процедура добору суддів, визначена реформою 1864 року, являла собою сукупність прогресивних заходів, спрямованих на формування професійного, незалежного та морального корпусу суддів. Такий підхід мав на меті

забезпечити відповідність судової системи вимогам тогочасної епохи та очікуванням суспільства.

Кадровий склад інституту присяжних засідателів, створеного відповідно до реформаторських рішень, мав ключову мету – гарантувати справедливість і об'єктивність у судових розглядах. У рамках реформи було передбачено формування корпусу присяжних із представників різних соціальних груп, що дозволяло інтегрувати у процес правосуддя людей із багатоманітним життєвим досвідом і відповідним соціальним становищем. Відбір учасників базувався на основоположних критеріях, таких як високий рівень громадянської доброчесності та бездоганна репутація, що посилювало довіру до судової влади.

До кадрового наповнення судових слідчих були розроблені вимоги з метою встановлення нових стандартів, які сприяли б підвищенню ефективності та якості правової системи. На посаду судового слідчого могли претендувати лише ті, хто відповідав суворо визначеним критеріям, покликаним гарантувати їхню професійність і неупередженість. Серед основних вимог виділялися: наявність юридичної освіти, що забезпечувала ґрунтовне знання законодавства та процедур; високий рівень моральних якостей, необхідний для збереження довіри до представників правосуддя; а також певний досвід роботи в юридичній сфері, який дозволяв вільно орієнтуватися в аналізі складних справ. Процес призначення проводився з особливою ретельністю, аби гарантувати, що на посаду потрапляють лише компетентні фахівці, виключаючи ризик участі осіб без належної кваліфікації.

Кваліфікаційні вимоги до органів прокуратури були розроблені з метою покращення правової системи та забезпечення високого рівня професіоналізму серед працівників. Вони охоплювали наявність ґрунтовної юридичної освіти, глибокого розуміння законодавства та бездоганну особисту порядність. Реформа також підкреслювала важливість підвищення ефективності контролю за дотриманням законів і формування довіри до діяльності прокуратури як невід'ємного елемента судової системи.

Одним із центральних аспектів судової реформи стало кадрове забезпечення адвокатури. Запровадження адвокатури супроводжувалося встановленням суворих правил та вимог до кандидатів, які прагнули отримати статус адвоката. Особливої уваги надавали й моральній характеристиці претендентів – їхня репутація мала бути бездоганною в аспекті дотримання закону та норм суспільної моралі. Важливим етапом для початку професійної діяльності було отримання офіційного дозволу на практику від судових органів. Цей крок виконував функцію своєрідного механізму контролю, який забезпечував дотримання високих стандартів у роботі адвокатів. Кадровий потенціал адвокатури активно поповнювався завдяки випускникам юридичних факультетів університетів, які бачили перспективу в новій для них професійній сфері. Особлива увага приділялася підвищенню професійної кваліфікації адвокатів та їхньому розвитку. Це сприяло зростанню рівня правозахисної діяльності, необхідного для забезпечення якісного юридичного супроводу. Запровадження чітких критеріїв і жорстких стандартів для вступу до адвокатської спільноти дало змогу створити професійне середовище, здатне гарантувати об'єктивність, неупередженість і справедливість у процесі розгляду судових справ.

Судова реформа 1864 р. встановила чіткі критерії відбору судових приставів, спрямовані на забезпечення високого рівня професіоналізму й доброчесності цих посадових осіб. Основною вимогою була відповідність кандидата суворим моральним стандартам і бездоганне дотримання законодавства. Від претендентів також вимагався певний освітній рівень, необхідний для якісного виконання службових обов'язків. Крім теоретичних знань законів, важливим аспектом були практичні навички, що дозволяли ефективно реалізовувати судові рішення. Не менш значущими критеріями відбору вважалися вік і стан здоров'я кандидата, адже ці фактори впливали на здатність працювати в специфічних умовах даної професії. Процес відбору судових приставів будувався на засадах прозорості та об'єктивності. Це не

лише підвищувало престиж судової системи в очах суспільства, але й забезпечувало відповідальний та справедливий підхід до застосування законів.

Специфіка кадрового забезпечення нотаріату полягала у впровадженні низки нововведень, спрямованих на підвищення рівня професіоналізму та ефективності цієї ключової інституції. Центральною складовою цих змін було впровадження чітко визначених вимог до претендентів на посаду нотаріусів, які зобов'язували їх проходити спеціальну підготовку та підтверджувати свою професійну компетентність. Крім того, реформою було засновано механізми регулювання та моніторингу діяльності нотаріусів, що мали гарантувати неухильне дотримання норм законодавства й забезпечення правової захищеності населення. Одним із важливих елементів кадрової політики стало запровадження відкритого конкурсного відбору, який спрямовувався на залучення до нотаріальної системи найбільш кваліфікованих фахівців, зокрема молодих юристів із високим потенціалом. Окремий акцент у реформі було зроблено на створенні умов для забезпечення незалежності нотаріусів – принципу, що відігравав ключову роль у гарантуванні їхньої неупередженої діяльності.

У процесі кадрового забезпечення судової реформи важливе місце займав інститут кадрового резерву для органів правосуддя. У процесі формування правового статусу кандидатів на посади в судовій системі виокремлюються два ключові етапи. Перший етап, що охоплює від 1864 до 1891 року, ознаменувався появою інституту кандидатури. До участі допускалися особи з вищою юридичною освітою. Стажери закріплювалися за судовими установами, щоб ознайомитися з їхньою діяльністю та здобути практичний досвід. До їхніх обов'язків входило виконання різноманітних доручень судових чиновників. За браку в регіоні судових слідчих, присяжних повірених, працівників прокуратури та міських суддів кандидати виконували їхні функції. Початково не було врегульовано питання терміну стажування, тож період перебування в цьому статусі залежав від частоти кадрових змін у судових органах. Одним із основних недоліків цього інституту була

відсутність матеріальної винагороди для стажерів, і передбачалося оплачувати їхню працю тільки тоді, коли вони заміняли посадових осіб судового відомства.

Другий етап, що тривав від 1891 до 1917 року, відзначився більш чітким упорядкуванням статусу кандидатів. Реформа 1891–1892 років була викликана зростанням негативних аспектів цього інституту. Відсутність матеріальної винагороди та гарантій кар'єрного зростання суттєво зменшували кількість кандидатів. Закон 1891 року, зокрема, запровадив трирічний період стажування. Також частково було вирішено питання матеріальної компенсації: визначено певну кількість окладів для всієї Російської імперії, які розподілялися між судовими палатами та окружними судами.

Законодавство Російської імперії висувало численні вимоги до кандидатів на посади в судових відомствах, прагнучи створити професійний апарат із компетентних і освічених кадрів. До майбутніх працівників судової сфери висувалися такі важливі критерії, як станове походження, компетенція, вік і рівень здобутої освіти, що залежав не лише від типу навчального закладу, а й від якості засвоєного матеріалу. Утім, проголошені принципи кадрового забезпечення часто входили в конфлікт із тогочасними реаліями. Система потерпала від хронічних проблем: привілеювання за соціальним походженням при призначенні на посади та просуванні по службі, дискримінація в доступі до служби, закритість процедури відбору, доручення посад виключно обраним колам, а також поширення протекціонізму під час прийому на роботу, надання рангів і чинів. Проголошені принципи кадрового забезпечення судової реформи на момент її впровадження були суттєво переглянуті в ході практичної реалізації її постулатів. В умовах імперського самодержавного режиму це стало відображенням реального політичного й соціально-економічного устрою держави, який суттєво контрастував із відповідними демократичними підходами країн Західної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антологія української юридичної думки: у 10 т. Т. 10: Юридична наука незалежної України / упоряд.: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2005. 944 с.
2. Арсеньєв К. К. Нотатки про російську адвокатуру: огляд діяльності С.-Петербур. ради присяжних повірених за 1866–1874 рр. СПб.: Тип. В. Демакова, 1875. 206 с.
3. Байбак О. І. Обмеження в правовому становищі судді в юриспруденції дорадянської доби. *Юридична наука*. 2019. № 1 (91). С. 418–429.
4. Бандурка С. С. Взаємодія держави і адвокатури в системі захисту прав і свобод людини: історико-правовий вимір: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С. С. Бандурка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2025. 45 с.
5. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль: Видавництво «Астон», 2016. 392 с.
6. Берендтс Е. Н. Зв'язок судової реформи з іншими реформами імператора Олександра II та її вплив на державний і громадський побут Росії. СПб.: Сенат. тип., 1915. 202 с.
7. Бернштейн С. Одеса: історичний і торгово-економічний нарис Одеси у зв'язку з Новоросійським краєм. Одеса: тип. Л. Нитче, 1881. 145 с.
8. Биркович О. І. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. Рр. 163–168.
9. Блінов І. А. Судові статuti 20 листопада 1864 р. за п'ятдесят років. *Журнал Міністерства юстиції*. 1915. № 1 (січень). С. 252–285.
10. Бобік В. П. Історико-правова характеристика розвитку презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини в кримінальному провадженні

України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2017. Вип. 43. Т. 2. С. 157–160.

11. Богуславський С. Спутник по м. Києву. Київ: Тип. 1-й Арт. Печ. Д., 1913. 190 с.
12. Бондаренко-Зелінська Н. Л. До питання про виникнення та розвиток інституту апеляції в Україні. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1 (21). С. 117–130.
13. Боршевський А. П. Аналіз запровадження судових статутів 1864 р. в Бессарабії. *Верховенство права*. 2018. № 1. С. 5–8.
14. Бронз І. Історія адвокатури Одещини. *Вісник Одеської адвокатури*. 2020. № 3–4. С. 60–79.
15. Бурдін М. Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2011. Т. 24 (63). № 2. С. 11–16.
16. Бутирін Є. О. Запровадження інституту земських дільничних начальників у контексті контрреформ 80–90-х рр. XIX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 38. С. 56–62.
17. Бутирін Є. О. Земські дільничні начальники як орган адміністративно-дворянської опіки над волосним судом. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 25–29.
18. Буцковський М. А. Нарис касаційного порядку скасування рішень щодо судових статутів 1864 року. СПб., 1866. 181 с.
19. Буцковський М. А. Про вироки у кримінальних справах, які вирішуються за участю присяжних засідателів. СПб., 1866. 178 с.
20. Буцковський М. А. Про діяльність прокурорського нагляду внаслідок відділення обвинувальної влади від судової. СПб., 1867. 80 с.
21. Вайновський А. М. Еволюція самоорганізації судової влади на українських землях. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: право*. 2013. Вип. 5. С. 179–185.

22. Войно-Данчишина О. Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Войно-Данчишина Ольга Леонідівна; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2006. 17 с.

23. Гаряга О. О. Оскарження судових актів у цивільному судочинстві за судовою реформою 1864 року. *Вісімдесят восьмі економіко-правові дискусії. Серія: соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції* (м. Львів, Україна; м. Ополе, Польща, 18–19 липня 2024 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів: ФОП Шпак В. Б., 2024. С. 13–16.

24. Гаряга О. О. Особливості розробки та прийняття судових статутів у ході реформування системи правосуддя Російської імперії у середині XIX ст. *Право.ua*. 2022. № 4. С. 37–41.

25. Гаряга О. О. Особливості функціонування окружних судів за судовою реформою 1864 року. *Розвиток науки та освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (м. Чернігів, 2 серпня 2024 р.). Research Europe, 2024. С. 65–69.

26. Гаряга О. О. Принцип змагальності у цивільному судочинстві за судовою реформою 1864 року. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції*. Вип. 63 (м. Тернопіль, Україна; м. Ополе, Польща, 11–12 липня 2024 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФОП Шпак В. Б., 2024. С. 55–58.

27. Гаряга О. О. Принципи кримінального судочинства за судовою реформою 1864 р. *Legal Bulletin*. 2024. № 12. С. 87–92.

28. Гессен І. В. Реформа місцевого суду: промови, статті та доповіді. СПб., 1910. 118 с.

29. Гессен І. В. Судова реформа. СПб., 1905. 267 с.

30. Гіссі С. А., Соколовський Д. А. Дізнання, його цілі та способи провадження. СПб.: Тип. М. А. Гладишева, 1879. 204 с.
31. Головачов А. А. Десять років реформ (1861–1871). СПб.: Вид. «Вісника Європи», 1872. 398 с.
32. Головка Б. Г. Нотаріат в українських губерніях у складі Російської імперії за судовою реформою 1864 р. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 травня 2019 р.). Харків, 2019. С. 53–54.
33. Гордуз О. А. Суд присяжних: історія та сучасність. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 29–31.
34. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Правова думка кінця ХІХ – початку ХХ ст. про фактори злочинності. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 1 (18). С. 5–13.
35. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 864 (Київський окружний суд, м. Київ), оп. 1, спр. 225 (Вимоглива відомість на виплату утримання особовому складу суду, 14.04.1915).
36. ДАКО. Ф. 864, оп. 1, спр. 260 (Вимоглива відомість на виплату допомоги службовцям суду за квітень–грудень 1917 р.).
37. ДАКО. Ф. 864, оп. 9, спр. 2 (Справа про переміщення Київської палати цивільного та кримінального суду й окружного суду із займаного ними будинку Сніжка до будівлі присутніх місць та про обладнання приміщення для Київського окружного суду і судових палат). 49 арк.
38. Джаншиєв Г. А. Епоха великих реформ. СПб., 2008. 716 с.
39. Діхтієвський П. В., Лагнюк О. М. Кадрове забезпечення судів загальної юрисдикції: адміністративно-правовий аспект. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2015. 200 с.
40. Добкіна К. Р. Соціально-економічні аспекти реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві (на прикладі другої половини ХІХ ст.). *Правові новели*. 2019. № 9. С. 15–21.

41. Драгнєвіч О. В. Питання суддівського імунітету в вітчизняній юриспруденції дорадянської доби. *Правова позиція*. 2021. № 1 (30). С. 113–119.
42. Дурнов Є. С. Дозвіл на заняття адвокатською діяльністю за законодавством Російської імперії другої половини XIX ст. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 4. С. 287–291.
43. Єгорова В. С. Історичні етапи становлення та розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2011. Вип. 3 (11). С. 184–189.
44. Єрмолаєв В. Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 27–41.
45. Заборовський В. В., Манзюк В. В., Стойка А. В. Забезпечувальні заходи в системі гарантування права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2021. Вип. 66. С. 251–256.
46. Записка про судову реформу у західному краї загалом і зокрема у Київській губернії / М. М. Колмаков. Київ: Тип. М. П. Фріца, 1872. 32 с.
47. Заснування судових місць. СПб., б. р. 82 с.
48. Заснування судових установлень: зібрання законів, правил, розпоряджень і роз'яснень, що відносяться до заснування судових установлень і судового управління. СПб., 1897. 496 с.
49. Збірник статистичних відомостей Міністерства юстиції. СПб., 1919. Вип. 25. 400 с.
50. Звіт по Державній раді за 1873 р. СПб., 1875. 136 с.
51. Зеленський С. М. Презумпція невинуватості як гарантія справедливості кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 244–249.
52. Зібрання узаконень і розпоряджень уряду, що видається при Урядуючому Сенаті. СПб., 1863–1917.

53. Ільїн О. В. Вищі судові інстанції Російської імперії в першій половині XIX ст. (у дореформений період). *Форум права*. 2016. № 1. С. 93–96.
54. Ільїна Ю. П. Значення «Положення про нотаріальну частину» 1866 року для розвитку нотаріату в Україні. Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць / керівник авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 39. С. 563–570.
55. Іскендеров Е. Ф. Становлення та розвиток діяльності органів досудового розслідування за Статутом кримінального судочинства 1864 р. та їх місце у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 39–45.
56. Історія Дніпровського апеляційного суду. URL: https://dpa.court.gov.ua/sud4803/info_sud/history/.
57. Казанцев С. М. Історія царської прокуратури. СПб., 1993. 216 с.
58. Карнович Є. П. Нариси наших порядків адміністративних, судових і громадських. СПб., 1873. 504 с.
59. Кашарський Ф. В. Кадрове забезпечення органів прокуратури як запорука успішності судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. № 4. Т. 30 (69). С. 12–16.
60. Кістяківський О. Ф. Про значення судової реформи у справі покращення кримінального правосуддя. Київ: Університетська типографія, 1876. 62 с.
61. Кіян М. Ш. Організація судової влади у Таврійській губернії: історико-правове дослідження за матеріалами судової реформи 1864 р. *Інноваційна наука*. 2019. № 7–8. С. 79–81.
62. Ковалишин О. Р. Особливості цивільного процесу за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 45. С. 166–175.

63. Коні А. Ф. Батьки і діти судової реформи: (до п'ятдесятиріччя судових статутів): 1864 – 20 листопада 1914. СПб.: Вид. т-ва І. Д. Ситіна, 1914. IV, 296, 354 с.
64. Корнієнко І. В. Організація адвокатури в південноукраїнських губерніях кінця XIX – першої чверті XX ст.: порівняльно-правова характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція*. 2018. № 36. Т. 1. С. 8–12.
65. Корольова В. В. Вплив І. Шрага на утвердження національної самосвідомості українського народу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 610–612.
66. Котуха О. С. Презумпція невинуватості – історико-правовий аспект. *Судова апеляція*. 2009. № 1 (14). С. 51–58.
67. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 3–7.
68. Кравчук В. М. Конституційно-правові основи статусу суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 14–19.
69. Крушинський С. А. Поняття доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3 (39). С. 324–329.
70. Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства в українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 24–26.
71. Левенстім А. А. Нарис діяльності судових установ Харківського округу за минуле тридцятип'ятиріччя 1867–1902 рр. Харків: тип. та літ. М. Зільберберга і с-ї, 1903. 163 с.

72. Левчук Ю. М. Діяльність Київської судової палати з розгляду цивільних справ (1880–1917 рр.). *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Вип. 9 (247). С. 125–128.
73. Левчук Ю. М. Кадрове та матеріально-технічне забезпечення діяльності Київської судової палати. *Вісник Брестського державного університету*. 2016. № 2. С. 133–139.
74. Левчук Ю. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Луцьк, 2017. 218 с.
75. Левчук Ю. М. Київська судова палата: місце в судовій системі Російської імперії. *Юридична Україна*. 2015. Вип. 10–12 (154–156). С. 35–40.
76. Левчук Ю. М. Нагляд за судами та посадовими особами Київської судової палати. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2017. Вип. 43. Т. 1. С. 24–27.
77. Левчук Ю. М. Організація адвокатури в окрузі Київської судової палати. *Адвокатура України: забуте та невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України»*. Вип. 2 / за ред. І. Б. Василик. Київ: КВІЦ, 2016. С. 95–102.
78. Левчук Ю. М. Правові підстави формування Київської судової палати. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 2 (6). С. 204–207.
79. Левчук Ю. М., Яцишин М. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 172 с.
80. Легка І. В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 76–81.
81. Лизогуб В. А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лизогуб Віталій

- Анатолійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 20 с.
82. Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в Росії після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: юридична*. 2014. № 1. С. 44–54.
 83. Липитчук О., Лешкович Н. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: юридична*. 2014. Вип. 60. С. 81–90.
 84. Максимов О. В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Максимов Олександр Вікторович; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 240 с.
 85. Максимов О. В. Кадровий склад Житомирського окружного суду в умовах судової реформи 1864 року. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. 2011. Вип. 41. С. 179–184.
 86. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду». *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124–139.
 87. Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні. *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 49–56.
 88. Меланчук А. В. Адвокатура в Російській імперії і сучасній Україні (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Меланчук Анна Василівна; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 133 с.
 89. Меланчук А. В. Становлення інституту адвокатури (присяжних повірених) у Російській імперії після судової реформи 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2 (38). С. 350–356.

90. Менюк Д. О. Історія становлення та розвитку інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 233–238.
91. Микитюк С. О., Микитюк В. О. Організаційно-правові засади адвокатської діяльності в умовах функціонування суду присяжних у другій половині XIX – на початку XX ст. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 1. С. 13–17.
92. Міронова І. С. Зарудний Сергій Іванович (1821–1887) – український і російський правознавець, державний діяч Російської імперії. *Проблеми політичної історії України*. 2019. Вип. 14. С. 36–49.
93. Моргун С. О. Суд присяжних в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Моргун Сергій Олександрович; Приват. ВНЗ «Європ. ун-т». Київ, 2018. 201 с.
94. Назаров І. В. Історичні особливості формування судової системи України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. С. 12–22.
95. Нелін О. І. Історико-правовий аналіз юридичної відповідальності нотаріуса. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 228–235.
96. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 95–100.
97. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44–47.
98. Нестерцова-Собакарь О. В. До питання про правоздатність та дієздатність сторін та повірених за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 89–94.

99. Обрусна С. Ю. Механізм запровадження суду присяжних в Україні: історичний досвід та сучасні перспективи. *Форум права*. 2012. № 2. С. 496–502.
100. Обрусна С. Ю. Правовий статус мирових суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 9–14.
101. Обрусна С. Ю. Формування корпусу суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 3–8.
102. Одеса. 1794–1894 / видання Міського громадського управління до сторіччя міста. Одеса: тип. А. Шульце, 1894. 852 с.
103. Павелко В. О. Судова система на українських землях у складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН України; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 439–446.
104. Пам'ятна книжка Одеського градоначальства на 1870 р. Одеса: Одес. стат. ком., 1870. 159 с.
105. Панченко В. С. Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871–1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 118–130.
106. Пашутін О. М. Історичний нарис м. Єлисаветграда. Єлисаветград, 1897. 311 с.
107. Петрова С. П. Історико-правова характеристика нотаріату в Україні та його взаємозв'язок із судовими органами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 228–231.
108. Пєсцов Р., Мікулін В. Мирові суди: історія та перспективи запровадження у вітчизняну правову систему. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38256/Piestsov_Miku lin.pdf?sequence=1 (дата звернення: 16.03.2025).
109. Писарєва Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах

- України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Писарева Елла Анатоліївна; Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2001. 19 с.
110. Підченко Ю. О. Еволюція правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 71–75.
 111. Повне зібрання законів Російської імперії: зібрання друге: [з 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року]: у 55 т. СПб., 1830–1885. Т. 44: 1869: [у 3 відд.]. 1873. Відд. 2: № 47358–47861. 562 с.
 112. Повне зібрання законів Російської імперії: зібрання друге: [з 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року]: у 55 т. СПб., 1830–1885. Т. 43: 1868: [у 3 відд.]. 1873. Відд. 1: № 45356–46062. 950 с.
 113. Положення про введення в дію судових статутів 1864 року. *Повне зібрання законів Російської імперії*. СПб., 1867. Зібр. 2. Т. XL. № 42587. С. 74–84.
 114. Поляков І. В. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за судовою реформою 1864 року (60–90-ті роки XIX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Поляков Іван Іванович; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
 115. *Право*: щотижнева юридична газета. 1898. № 2 (22 листопада). 46 с.
 116. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2008. 728 с.
 117. Присташ Л. Т. Передумови прийняття судових статутів та підготовка до проведення судової реформи 1864 року. URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/17475/1/6851-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-20189-1-10-20230623.pdf> (дата звернення: 16.08.2024).

118. Про судові установи. СПб.: Вид-во Я. А. Канторовича, 1899. 91 с.
119. Прокопенко Б. О. Добір кандидатів на посаду судді: монографія. Харків: Право, 2016. 208 с.
120. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10. № 2. С. 16–22.
121. Прус В. З. Роль російського царизму в розробленні та проведенні реформ в Україні у другій половині XIX ст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 250–257.
122. Пуховська О. С. Виникнення і становлення органів судової влади в Таврійській губернії. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2010. Т. 23 (62). № 1. С. 399–404.
123. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
124. Ретроспектива становлення та діяльності судової системи на Херсонщині. URL: https://ksa.court.gov.ua/sud4819/info_sud/history/ (дата звернення: 20.02.2026).
125. Рум'янцев В. О. Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 57–65.
126. Румянцев В., Середа О. Незалежність та інстанційність судової системи за судовою реформою 1864 р. (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 84–94.
127. Савуляк Р. В. Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Савуляк Роман Васильович; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2010. 237 с.

128. Самойленко О. О. Реалізація судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 23–27.
129. Святоцька В. О. Інститут присяжних повірених на території України за Судовими статутами 1864 р. *Право України*. 2009. № 8. С. 147–153.
130. Сендецький В. Р. Вплив Судової реформи 1864 року на становлення адвокатури в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 94–99.
131. Серeda О. В. Корпус суддів Харківської, Київської та Одеської судових палат за часів Центральної Ради. *Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії: матеріали круглого столу, тези наук. доп.* (13 квітня 2017 р.). Київ, 2017. С. 270–272.
132. Серeda О. В. Критерії добору суддівського корпусу в Російській імперії: ідеали та реалії (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: економіка і право*. 2014. Вип. 24. С. 138–146.
133. Серeda О. В. Нариси з історії розробки основних засад судової влади в Російській імперії (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 47–51.
134. Сєряков О. А. Адвокатура в системі контрреформаційних урядових заходів Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія радянської доби. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 283–286.
135. Сидорчук О. О. Компетенція та діяльність суду присяжних у Правобережній Україні за Судовими статутами 1864 р. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: юридична*. 2010. № 2. С. 51–60.

136. Синайський В. Вибрані твори. *Ефективність норм права: зб. наук. праць: матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 17 лист. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 57–139.
137. Синявська О. О. Проекти заснування Новоросійського університету в середині XIX ст. *Записки історичного факультету*. 2011. Вип. 22. С. 146–154.
138. Сімонович Д. В. Формування системи кримінального процесу України після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 1–2. С. 261–265.
139. Сіроткіна М. В. Правове регулювання механізму укладення угод як засобу досягнення компромісу у кримінальному судочинстві України: історичний аспект. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: право*. 2020. № 8 (21). С. 119–129.
140. Скоморовський В. Б., Кінзерська Т. В. Погляди Іллі Шрага на систему правосуддя в українських землях після судової реформи 1864 р. *Legal Bulletin*. 2022. Вип. 3. С. 18–23.
141. Скоморовський В., Сендецький В. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після судової реформи 1864 року. *Legal Bulletin*. 2023. № 8. С. 10–16.
142. Скуратович І. М. До питання становлення суду присяжних за судовою реформою 1864 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: право*. 2018. Вип. 25. С. 48–53.
143. Слинько Д. В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 37–42.
144. Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий*

- вісник Ужгородського національного університету. Серія: право. 2022. Вип. 69. С. 164–172.*
145. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки. 2016. № 850. С. 553–562.
 146. Статут кримінального судочинства. 1901. 1209 с.
 147. Статут про покарання, що накладаються мировими судьями. СПб., 1904. 535 с.
 148. Статут цивільного судочинства. СПб., 1867. 763 с.
 149. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 502 с.
 150. Судова реформа та контрреформа. Історія державності на землях України / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. Харків: Одісей, 2004. 608 с.
 151. Судові статути 20 листопада 1864 р. за п'ятдесят років. Т. 1. Петроград: Сенат. тип., 1914. XI, 786 с.
 152. Судові статути 20 листопада 1864 р. [Б. м.: б. в., 1864]. 455 с.
 153. Судові статути 20 листопада 1864 р., з викладом міркувань, на яких вони засновані. Ч. 1. СПб., 1867. 764 с.
 154. Судові статути 20 листопада 1864 р., з викладом міркувань, на яких вони засновані. Ч. 2. СПб., 1867. 560 с.
 155. Судові статути імператора Олександра II, видані за наказом імп. Олександра Олександровича: вид. 1883 р. з включенням статей за Продовженням 1886 р. СПб., [б. р.]. 766 с.
 156. Сухонос В. В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: монографія. Суми: Університетська книга, 2012. 104 с.
 157. Таварткіладзе О. М. Створення Одеської судової палати як основний елемент судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені*

- записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 20–24.
158. Таварткіладзе О. М. Одеська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1868–1917 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2020. 210 с.
 159. Таварткіладзе О. М. Участь прокурора в роботі Одеської судової палати. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 25–26 січня 2019 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 91–94.
 160. Труба В. І. Юридична та економічна освіта на Півдні України (XIX–XX ст.). *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія: правознавство.* 2012. Т. 17. Вип. 1/2 (16/17). С. 7–17.
 161. Узаконення, видані на пояснення та доповнення до Судових статутів імператора Олександра II. СПб.: Тип. Петерб. газ., 1884. 446 с.
 162. Україна в XIX столітті: доба модернізації / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 706 с.
 163. Фельцан І. Ю. Історичний досвід функціонування інституту адвокатури за Судовими статутами 1864 р. та сучасна реформа адвокатури в Україні. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу.* Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 50–53.
 164. Феоктістова О. М. Розвиток і створення органів прокуратури на українських землях у складі Російської імперії XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. С. 456–461.
 165. Француз А. Й., Гаряга О. О. Інститут мирових суддів у системі правосуддя Російської імперії після судової реформи 1864 року.

Науковий вісник публічного та приватного права. 2021. Вип. 2. Т. 2.
С. 3–6.

166. Француз А. Й., Гаряга О. О. Система правосуддя в українських землях після судової реформи 1864 р. *Юридична наука.* 2020. № 12 (114). С. 13–19.
167. Француз А. Й., Степаненко Н. В. Участь Іллі Шрага в українському громадсько-просвітницькому і політико-правовому русі на початку ХХ ст. *Legal Bulletin.* 2023. № 1 (7). С. 12–17.
168. Хмельницький І. А. Судова реформа у її діячах (до 50-річчя «Судових статутів»). Одеса: Тип. С. О. Розенштрауха, 1915. 34 с.
169. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 317 (Прокурор Київської судової палати, м. Київ), оп. 2, спр. 129 (Список особового складу Київської судової палати, осіб прокурорського нагляду, судових слідчих та нотаріального архіву), 4 арк.
170. ЦДІАК України. Ф. 348 «Одеська судова палата», оп. 1, спр. 1355 «Журнали публічних судових засідань кримінального департаменту», 128 арк.
171. ЦДІАК України. Ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати), оп. 1, спр. 1 «Справа за звинуваченням сімферопольського католицького священика Дмитровського в організації змови проти царя», 9 арк.
172. ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ), оп. 56, спр. 331 (Про капітальний ремонт приміщення судової палати та окружного суду міста Києва: зі звіту губернатора від 1877 р.), 49 арк.
173. ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 181, спр. 425, ч. 1 (Про судові реформи у Південно-Західному краї, 15 квітня 1867 р. – 11 грудня 1875 р.).
174. ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 518, спр. 172 (Про відкриття окружних судів у Південно-Західному краї), 9 арк.

175. ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 534, спр. 422 (Справа про відкриття та діяльність Київської судової палати: зі звіту губернатора від 1880 р.), 86 арк.
176. ЦДІАК України. Ф. 1071 (Прокурор Харківської судової палати, м. Харків Харківської губернії; м. Сімферополь), оп. 2, спр. 4 (Звіт прокурора Харківського окружного суду за 1879 р.), 36 арк.
177. ЦДІАК України. Ф. 1071 (Прокурор Харківської судової палати, м. Харків Харківської губернії; м. Сімферополь), оп. 2, спр. 9 (Циркуляри прокурора, листування з прокурорами окружних судів округу Харківської судової палати з приводу скарг в'язнів, відряджень, нагляду за веденням слідства тощо), 90 арк.
178. ЦДІАК України. Ф. 1072 (Харківська судова палата, м. Харків), оп. 1 (Канцелярія Харківської судової палати), 6 арк.
179. ЦДІАК України. Ф. 1072 (Харківська судова палата, м. Харків), оп. 2 (Перший цивільний департамент. Справи щодо апеляційних скарг), 138 арк.
180. Цибуляк-Кустевич А. С. Мирова юстиція: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Цибуляк-Кустевич А. С.; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2016. 23 с.
181. Чепкаленко Д. О. Законодавче регулювання виконавчого провадження за судовою реформою 1864 року. *Правові новели*. 2018. № 5. С. 15–26.
182. Чехович В. А. Судова реформа 1864 року. Юридична енциклопедія: у 6 т. / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2003. Т. 5. С. 702.
183. Чудновський О. В. Судова реформа 1864 р. та прокуратура на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 22–27.
184. Шандра В. С. Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини XIX ст.

- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. 2008. Вип. 15. С. 175–188.
185. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 428 с.
 186. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92–111.
 187. Шандра В. С. Судові палати. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 893.
 188. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 59–83.
 189. Шандрук С. М. Управління державною виконавчою службою в Україні: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Шандрук Сергій Миколайович; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Львів, 2010. 246 с.
 190. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра-К, 2011. 487 с.
 191. Шевченко В. М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 117–123.
 192. Шевченко Н. В. Реформування нотаріату в Російській імперії у 1866 році. *Наукові праці*. 2017. Вип. 292. Т. 304. С. 39–42.
 193. Шминдрук О. Ф. Становлення стадії віддання обвинуваченого до суду. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 2 (4). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11sofods.pdf> (дата звернення: 11.10.2025).

194. Щербак Н. О. Організація судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та її поширення на українські землі. *Публічне право*. 2018. № 2 (30). С. 192–198.
195. Яковенко М. О. Розвиток правової думки про попереднє слідство на українських землях у складі Російської імперії. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 4. С. 106–113.
196. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Назарович Ярмиш; Ун-т внутр. справ МВС України. Харків, 1991. 413 с.
197. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Харків: Консум, 2001. 288 с.
198. Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917 рр.). Київ: НМК ВО, 1991. 88 с.
199. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18: економіка і право*. 2015. Вип. 30. С. 93–99.
200. Ясинок Д. Принцип справедливості як природна складова частина цивільного процесу: історико-правовий аспект. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. 2017. № 3 (25). С. 85–88.
201. Яцишин М. М. Нотаріат у Київській судовій палаті (1881–1918 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2021. № 2 (17). С. 42–50.
202. Яцишин М. М. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії (середина XIX – початок XX ст.). *Історико-правовий часопис*. 2021. № 1 (16). С. 35–43.
203. Levchuk J. M. Kiev Trial Chamber functions. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 253–256.